

У.ЖУМАНАЗАРОВ

**ЎЗБЕК
ФОЛЬКЛОРИ
ВА
ТАРИХИЙ
ВОҚЕЛИК**

22.3/24) 2/8
УЗБЕКИСТОН ССЖ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ

«ХУРМАТ БЕЛГИСИ» ОРДЕНЛИ А. С. ПУШКИН
НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЕТ ИНСТИТУТИ

УМУРЗОҚ ЖУМАНАЗАРОВ

ЎЗБЕК
ФОЛЬКЛОРИ
ВА
ТАРИХИЙ
ВОҚЕЛИК

ТОШКЕНТ
УЗБЕКИСТОН ССЖ «ФАН» НАШРИЕТИ
1991

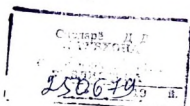
Монография «Фольклор ва тарихий воқелик» мавзунининг айрим муҳим масалалари тадқиқига бағишланган. Унда фольклор асарларининг жанр мансубияти, ижтимоий ҳаёт ва фольклор, тарих ва фольклор, тарихий дostonларда шахс концепцияси ва бадний тил маҳорати, ривоятларда воқеликнинг ифодаланishi каби масалалар ҳақида сўз юритилади.

Монография олийгоҳлар филология куллиётларининг ўқитувчи ва талабалари, шунингдек, халқ оғзаки ижоди масалалари билан шуғулланувчи илмий ходимлар ва аспирантларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:
филология фанлари доктори Ё. САРИМСОҚОВ

Тақризчилар:
филология фанлари доктори, проф. М. САИДОВ,
филология фанлари доктори Қ. ИМОМОВ

С.С.И.

МУҚАДДИМА

Санъат ва адабиёт, шу жумладан халқ оғзаки ижодининг ҳар бир баркамол асари маълум бир тарихий замин, иқтисодий шароит тақозоси, конкрет ҳаётининг ижтимоий-сиёсий, маънавий талаблари асосида ижод этилади ва оммалашади. Муайян даврнинг энг муҳим, ижтимоий-сиёсий ҳаёти ва тарихий воқеалари ҳар бир асарда асосий мавзу бўлиб хизмат қилади. Чунки, «Санъат ўз мазмунини эътибори билан,— деган эди В. Г. Белинский,— халқ тарихий ҳаётининг тасвиридан иборат бўлгани учун бу ҳаёт ҳам унга... кerosин чироқнинг ёнишига қилган таъсири ёки аниқроқ қилиб айтганда, ўсимликка озуқа берувчи заминнинг таъсиридан зўр таъсир кўрсатади. Қуруқ ва тошлоқ ер наботот учун ноқулай бўлганидек, мазмунан қаншоқ бўлган тарихий воқелик ҳам санъат учун аҳамиятсиздир»¹

В. Г. Белинскийнинг санъат асарига онд бу қимматли фикрларини ўзбек фольклоридаги тарихий мавзуда юзага келган барча асарларнинг яратилиш жараёнига ҳам тўла татбиқ этиш мумкин. Дарҳақиқат, «тарихга ҳамроҳ» (М. Горький) бўлган асарлар ўз замонасининг ижодий маҳсули бўлиши билан бирга, биз учун ўтмишнинг тарихий ёдгорлиги ҳамдир. Чунки, улардаги ҳар бир жумла ва тарихий факт тарих китоблари саҳифаларида таъкидланмаган у ёки бу воқеаларни эслатиши, уларни қайта тиклашга ёрдам бериши ва энг муҳими, ижодкор халқнинг мавжуд ижтимоий-сиёсий тузумга бўлган реал муносабатини, дунёқараши ва эстетик идеалларини ҳаққоний очиқ-ойдин кўрсатиб бериши шак-шубҳасиздир.

Тарих саҳифаларида, ижодкор халқ ҳаётида ўчмас

¹ Русские писатели о литературном труде. М., 1955. С. 572—573. (Таржима бизники — У. Ж.).

из қолдирган ижтимоий-тарихий воқеа-ҳодисалар ёки реал шахслар фаолиятининг айрим қирралари тарихий фольклор асарларида² ўз ифодасини топади. Аниқ факт ва ҳужжатларга асосланиши, эпик қаҳрамонлар ёки образларнинг ўз прототипларига эга бўлиши, шунингдек, макон ва замоннинг аниқ бадний ифодаланиши бундай типдаги асарларнинг бош хусусияти саналади.

Уруг, қабила, халқ ҳаётида ўчмас из қолдирган тарихий воқеалар ва тарихий шахслар фаолияти, табиат ва жамият ҳодисалари ҳар бир муайян даврда ҳам тарихий фольклор асарларининг яратилишига асос бўлган. Уруг ва қабилаларнинг кўчиши, ҳарбий юришлари, халқ бошига оғир кулфатлар келтирган жамият ва табиат ҳодисалари ҳақидаги тарихий қўшиқлар ва тарихий дostonлар ҳам шу жумлага киradi. Масалан, қадимги сак-массагетлар тарихи билан боғлиқ сюжетларнинг изларини сақлаб қолган Эргаш Жуманбулбул ўғлининг «Ойсулув» дostonи; қадимги туркий халқлар тарихи ва ҳаётининг айрим қирраларини ўзида мужассам этган Урхун-Енисей ёзувларининг баъзи саҳифалари; М. Кошғарийнинг «Девону лугатиг-турк» асаридаги вази, қофия ва мавзу нуқтаи назаридан муайян изчил сюжетни ташкил этувчи тўртликлар; шунингдек, XV—XVI асрларда Мовароуннаҳр ва Хуросонда юз берган тарихий воқеа-ҳодисаларда ўз муҳрини қолдирган Шайбонийхон ва Бобур каби тарихий шахслар ҳақидаги Пўлкан шоирнинг «Шайбонийхон» ҳамда Қодир шоир Раҳимовдан ёзиб олинган «Ойчиноир» номли тарихий дostonлар ҳам тарихий фольклор асарларининг энг яхши намуналари саналади.

Булардан ташқари, XIX аср Қўқон хонлиги билан боғлиқ тарихий воқеаларнинг акс садолари ўз ифодасини топган Фозил шоирнинг «Тўлғоной» дostonи, 1856 йилда Бухоро амири Насруллохоннинг Шаҳрисабз ва Китоб беклигида кенагасликларга қарши қирғинини эпик ҳикоя қилувчи «Ботирхон зулми», XIX асрнинг II ярмидаги қургоқчилик туфайли юзага келган «Келмас Коресконнинг суви»; XX аср бошларида очарчилик ва экшларни чигиртка босиб кетганлигини акс эттирувчи «Қаҳатчилик», «Чигиртка»; халқнинг исёнкорлик руҳи, унинг халоскорлигига бағишланган бир туркум та-

² Қулайлик бўлиши учун тарихий дoston, тарихий қўшиқ, тарихий афсона ва тарихий ривоятларга мансуб асарларни «тарихий фольклор» асарлари термини номи билан аташни лозим топдик — У. Ж.

рихий қўшиқлар; Нурмон шоир Абдувой ўғлининг «Номоз» ва Фозил Йўлдош ўғлининг «Маматкарим полвон» номли асарлари ҳам шулар жумласидандир. Шунингдек, 1916 йилдаги «Мардикорликка олиш» воқеалари муносабати билан яратилган «Минг лаънат», «Уйнинг куйгур, мингбоши», «Николай қон жаллоб», «Поездининг жилдирган» каби яратилишига кўра муаллифи номаълум бўлган бир туркум тарихий-инқилобий қўшиқлар; Фозил Йўлдош ўғлининг «Жиззах қўзғолони» ва Пўлкан шоирнинг «Мардикор» номли тарихий достонлари, кишилик жамияти тарихи саҳифаларида ёрқин из қолдирган Улуғ Октябрь инқилоби ва Улуғ Ватан уруши каби тарихий воқеалар муносабати билан яратилган кўплаб тарихий фольклор асарлари ҳам шу сирага киради.

Келтирилган фактлардан кўринадики, конкрет тарихий воқеликсиз тарихий фольклор асарлари ҳеч қачон яратилмайди. Демак, уларда ифодаланган воқеалар, қаҳрамонлар, акс эттирилган ҳодисалар, ҳуллас, тарихий фольклор асарларининг ғоявий мазмунига алоқадор компонентларнинг барчаси том маънода тарихий асосга эга бўлиши шарт.

Фольклор ва тарихий воқелик масаласи сўнгги давр совет фольклоршунослигининг диққат марказида бўлиб келаётганлиги ҳам унинг илмда долзарб масалалардан бири эканлигидан далолат беради. 1977 йилда Махачкалада «Фольклор ва тарихий воқелик» темасида ўтказилган Бутуниттифоқ илмий-назарий конференция совет фольклоршунослигида мазкур масалага берилган катта эътибордан ишонадир. Бинобарин, ижтимоий ҳаёт ва фольклор, тарих ва фольклор, фольклор жанрларининг тарихийлик принциплари ва уларда реал тарихий материалларнинг берилиши масаласи ҳақида кўплаб илмий ишлар пайдо бўлди. Бу борада, С. Н. Азбелев, В. М. Ганак, Н. И. Кравцов, Л. И. Емельянов, Д. С. Лихачев, М. М. Плисецкий, Б. Н. Путилов, В. К. Соколова, Л. С. Шептаев, В. И. Игнатов каби совет фольклоршуносларининг бир қатор ишларини, шунингдек, «Рус фольклори» сериясида нашр этилаётган илмий-назарий мақолалар тўпламларининг айрим жилдлари (хусусан, XX жилди. — У. Ж.). «Фольклор ва тарихий воқелик» масаласига бағишланганлигини алоҳида қайд этиб ўтиш лозим.

Ижтимоий-тарихий ҳаёт ва фольклор, тарих ва тарихийлик масалалари ўзбек фольклоршунослигидаги

коллектив тўпламлар³ ва дарсликларда⁴, шунингдек, айрим олимларнинг ишларида⁵ умумий аспектда, у ёки бу тарзда ёритилган, ҳолос. Фольклор асарларининг тарихий асослари, тарих ва тарихийлик масаласи Ҳ. Т. Зарифовнинг «Ўзбек фольклорининг тарихий асослари бўйича текширишлар», Т. Очиловнинг «Маматкарим полвон» дostonининг тарихий асослари», С. Умаровнинг «Тарих ва дoston», «Ривоят ва ҳаёт», М. Бобоевнинг «Ўзбек халқ дostonларининг тарихийлик принциплари», шу сатрлар муаллифининг «Ўзбек халқ тарихий қўшиқлари», «Жасорат ва садоқат талқини», «Тарих, афсона ва дин» номли ишларида ҳам баҳоли қудрат тадқиқ қилинган. Бундан ўзбек фольклориди ижтимоий ҳаёт ва фольклор, тарих ва тарихийлик, фольклор асарларининг тарихий асослари каби масалалар жуда актив ўрганилган экан, деган ҳулоса келиб чиқмаслиги керак. Бу ўринда гап шу масалани бундан кейин атрофлича кенг монографик планда ўрганиш масаласи устида бормоқдаки, бизнинг ушбу ишимиз шу йўлдаги бир уриниш, ҳолос.

Мазкур монографияда бу борада қилинган ишларни назарда тутган ҳолда, фольклор ва ижтимоий-тарихий воқелик масаласининг ҳали ишбатан камроқ ўрганилган қирраларини, ўзига ҳос хусусиятларини тадқиқ қилишга уриндик. Жумладан, монографиянинг «Ижтимоий-тарихий воқеа-ҳодисаларининг бадийий инъикоси» деб номланган биринчи бўлимида халқ эпосининг тарихийлиги ва тарихий эпос масаласи, ўзбек халқ тарихий дostonларининг пайдо бўлиши ва генетик манбалари, тарихий тараққиётидаги бир талай намунала-

³ Ўзбек халқ ижоди. Тошкент, 1967; Ўзбек совет фольклори масалалари. Тошкент, 1970; Эргаш шоир ва унинг дostonчилигидаги ўрни. Тошкент, 1971; Фозил шоир. Тошкент, 1973; Пўлкан шоир. Тошкент, 1976; Ислом шоир ва унинг халқ поэзиясида тутган ўрни. Тошкент, 1978; Ўзбек фольклорининг эник жанрлари. Тошкент, 1981; Ўзбек фольклори очерклари. Уч томлик. I—II томлар. Тошкент, 1988—1989.

⁴ Раззоқов Ҳ., Мирзаев Т., Собиров О., Имомов Қ. Ўзбек халқ озгаки поэтик ижоди. Тошкент, 1980.

⁵ Қобулиниёзов Ж. Ўзбек совет фольклорининг ривожланиш йўллари. Тошкент, 1969; Имомов Қ. Ўзбек халқ прозаси. Тошкент, 1984; Ўзбек халқ прозаси жанрларининг тарихийлик принциплари//Ўзбек тили ва адабиёти. 1984. 5-сон; Бобоев М. Ўзбек халқ романтик эпосига ҳос тарихий тип ҳақида//Ўзбек тили ва адабиёти. 1983. 3-сон; Ўзбек қаҳрамонлик эпосидаги кўп қатламлик ва тарихийлик//Ўзбек тили ва адабиёти. 1988. 2-сон; Қалайдарова М. Ўзбек фольклориди миллий озодлик кураши мотивлари. Тошкент, 1982 ва бошқалар.

ри, хусусан, қадимги сак-массагетлар ва туркий халқлар тарихи ақс этган дostonлар, ўзбек халқ тарихий дostonларининг классик намуналари, шунингдек, XX аср воқеалари ақс этган тарихий дostonлар ҳақида, уларнинг сюжети ва образларини тарихий манбаларга солиштириб ўрганиш тажрибаси, шунингдек, Улуғ Октябрь инқилоби арафасидаги тарихий-инқилобий ҳаракатлар ва уларнинг кундалик ижтимоий ҳаётда, шунингдек, фольклор асарларда қай даражада инъикос этганилиги, бу давр тарихий дostonларида тарих ва тарихийлик, тарихий шахс концепцияси ва бадий тил каби, назаримизда, ҳали фольклоршунослигимизда етарли ўрганилмаган масалаларга кўпроқ эътибор берилди.

Бу масалаларни имкониятимиз доирасида ҳал этишда таҳлил объектимизга олинган фольклор асарлари текстини махсус ажратиб олиб, алоҳида-алоҳида анализ қилмасдан, балки уларнинг яратилиш жараёнидаги тарихий-ижтимоий ва этнографик маълумотларга суяниб, уларни бир бутунликда текширишга алоҳида диққат-эътибор бердик. Чунки, «...ўзининг тарихий муҳитидан ажратиб олинган ҳар қандай асар (шу жумладан, фольклор асарлари ҳам — У. Ж.), ҳатто буюк архитектор қурган бинодан суғуриб олинган гиштдек ўзининг эстетик қимматини йўқотади»⁶.

Ўзбек халқ прозасининг жанрлари ижтимоий-тарихий воқеликни ақс эттириш принциплари, воқеликка муносабатлари жиҳатидан бир-биридан кескин фарқланиб турадилар. Масалан, эртақлар воқеликни ҳаёлий ҳамда ҳаётий уйдирмалар орқали кенг эпик планда ақс эттириб, асосан эстетик вазифани ўтасалар, халқ нақллари эса кичик ибратомуз воқеликлар асосидаги сюжетлар воситасида дидактик вазифани адо этадилар. Латифалар маълум ва машҳур типлар хатти-ҳаракати орқали воқеликдаги иллатларни ҳажв воситаларида фош этса ёки камчиликлар устидан енгил юмор билан кулса, дофлар муболағали тасвир орқали қизиқарли ҳангомаларни юзага келтиради.

Халқ прозасининг ана шу жанрлари орасида ривоят жанри салмоқли ўрни эгаллайди. Мазкур жанр, унинг таснифи, умуман, ривоятларнинг ўзига хос жиҳатлари ўзбек фольклоршунослигида маълум даражада К. Имомов ва С. Умаровлар томонидан тадқиқ этилган бўлсада, мазкур монографиянинг иккинчи бобида ўзбек халқ

⁶ Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы. Л.: Наука, 1967. С. 369.

ривоятларининг жанр спецификаси, унинг янгича, биз таклиф этаётган тарихий-тематик таснифи ҳамда этнонимик ва тарихий ривоятларга мансуб тематик гуруҳга хос хусусиятлар, ривоят ва афсона жанрларининг воқеликка муносабатидаги ўхшашлик ҳамда фарқли жиҳатлари ҳақида ҳам сўз юритишни лозим топдик. Бунга сабаб, биринчидан, зикр қилинган мустақил жанрнинг умумий ва хусусий жиҳатларининг ҳозирги кунларгача етарли даражада конкрет ёритилмаганлиги бўлса, иккинчидан, муайян тематик гуруҳга, масалан, этнонимик ривоятларга мансуб материалларнинг аниқ ўрни берилмаганлигидир. Қолаверса, мазкур жанрнинг тарихийлик принциплари ва улардаги реал ижтимоий-тарихий материалларнинг берилиши масаласига аниқлик киритиш вазифаси ҳозирги давр ўзбек фольклоршунослиги олдигаги долзарб вазифалардан биридир. Шунинг учун ҳам, мазкур монографиянинг «Ривоят ва ижтимоий-тарихий ҳаёт» қисмида айтилган фикр-мулоҳазалар ўзбек халқ ривоятларидаги тарихийлик ҳамда уларда реал тарихий материалларнинг берилишини, таснифи ва эволюциясини изоҳлашга бағишланган дастлабки кузатишларимиз маҳсули бўлганлиги учун айрим мунозарали ўринлардан холи бўлмаслиги мумкин.

Бу масалага доир китобхоннинг фикр-мулоҳазалари кейинги ишлар учун таянч бўлади деган фикрдамиз.

І БОБ. ИЖТИМОЙ-ТАРИХИЙ ВОҚЕА- ҲОДИСАЛАРНИНГ БАДИЙ ИНЪИКОСИ

ХАЛҚ ЭПОСИНИНГ ТАРИХИЙЛИГИ ВА ТАРИХИЙ ЭПОС МАСАЛАСИ

Илмда тарихийлик ва тарихий жанр масаласи кўп ҳолларда бир-бирига қориштириб юборилади: айрим ҳолларда тарихийлик атамаси фақат тарихий жанр маъносида тушунилса, гоҳ тарихий жанр атамаси тарихийлик принциплари тарзида англашилади. Бундай чалкашликларнинг бош сабаби ўзбек фольклоршунослигида мавжуд барча жанрлардаги тарихийликнинг меъёри ва ўзига хослиги, конкрет тарихий жанрлардаги тарихийликнинг бадий тўқима билан нисбати каби масалаларнинг жуда кам ва заиф тадқиқ этилганлигидир. Тўғри, кейинги ўн йиллар ичида ўзбек халқ эпосининг тарихийлик принциплари ва бевосита тарихийлик принциплари асосида халқ дostonларининг етакчи типлари каби масалалар илмий жиҳатдан бир оз ўрганила бошланди¹. Лекин ҳайратомуз даражада улкан фольклор меросига эга бўлган ўзбек фольклоршунослиги учун юқорида айтилган тадқиқотлар масалани охиригача олиб бормайди. Мана шу ҳолатни назарда тутиб биз қуйида халқ эпосидаги тарихийликнинг тарихий эпосдаги даражаси ва ўрни масаласида баҳс юритишга ҳаракат қиламиз.

Ижтимоий ҳаёт, инсон онги тарихан ўзгариб боровчи ҳодиса бўлганидек, инсон онги яратган ва ижтимоий ҳаёт акс этган ҳар қандай асар ҳам тарихийдир. Маълум бўладикки, ҳар қандай жанрга мансуб асарда ўзига хос тарихийлик мавжуд. Чунки ижтимоий онгининг бошқа шакллари қатори фольклор ҳам ижтимоий воқеликни — тарихни бадий акс эттиришнинг тарихан шакланган ва мудом ўзгариб боровчи бадий системасидан иборат. Мана шу нуқтан назардан келиб чиқилса, тари-

¹ Саримсоқов Б. Халқ дostonлари таснифи ва оралиқ шакллар масаласи//Ўзбек тили ва адабиёти. 1981. 3-сон. 37—47-бетлар; Бобоев М. Типология принципов историзма узбекского народного эпоса. АҚД. Ташкент, 1983.

хийлик воқеликни бадний акс эттиришнинг муҳим принципи сифатида фольклор жанрларининг барчаси учун муайян даражада ҳосдир.

Демак, фольклордаги тарихийлик воқеликка бадний муносабатнинг умумий принципи сифатида ҳамма вақт ижодкор ва тингловчининг бадний назар ташлашлари, уни бадний идрок этишлари воситасидир. Бинобарин, ҳар қандай асарни ғоявий-бадний жиҳатдан баҳолаш бевосита тарихийлик принциплари орқали амалга ошади.

Тарихий фольклор эса ўзида реал ижтимоий тарихни бадний жиҳатдан нисбатан конкретроқ акс эттирувчи асарлардан иборат. Бошқача айтганда, тарихий фольклор тарихийлик принциплари қуюқ, реал тарихий воқеа-ҳодисалар тасвирланган асарлар мажмуасидир.

Фольклор жанрлари системасида тарихий фольклорга тааллуқли асарлар ўзлари мансуб бўлган жанрларга ҳос умумий хусусиятларни сақлаганлари ҳолда ҳам структура, ҳам мазмун жиҳатидан алоҳида ҳодиса сифатида олиб қаралиши лозим. Чунки ҳар қандай жанрга кирган тарихий конкрет факт бевосита жанрнинг бадний-тасвирий воситаларига, тасвир принципларига таъсир кўрсатади. Бу таъсир эса муайян жанрнинг асарлар мобайнида таркиб топган шаклий ҳоссалари ҳамда мазмуний қамров даражасида баъзи ўзгаришлар келтириб чиқаради. Кўп ҳолларда, тарихий конкрет факт жанрдаги анъанавий шакл ва мазмун нисбатини бузиб тобориши ҳам мумкин, ёки умуман, анъанавий бадний шакл бундай фактни лозим бўлган даражада акс эттиролмай қолиши ҳам мумкин. Худди шунга ўхшаш жараёнларнинг кўпроқ юз бериши фольклордаги аксарият анъанавий жанрларнинг ё бутунлай ўлиши, ё янги мазмунга мос келувчи бадний-тасвирий принципларини касб этиш орқали янгиланишларига олиб келади.

Ўзбек фольклори жанрларидаги тарихий факт ва бадний тасвир принциплари нисбатига назар ташланса, турлича ҳолатларни кўриш мумкин. Лирик ва тарихий қўшиқ каби жанрларнинг тасвирий принциплари янги воқелик билан боғлиқ тарихий фактларни тасвирлашга қодир эканликларини совет даври халқ лирикаси мисолида тўла исботлади. Бундай ҳолатни мақол, топишмоқ каби паремнологик жанрларда ҳам кузатиш мумкин. Маросим фольклори мисолида эса тасвир принципи ва тарихий факт нисбати, тўй маросимига тааллуқли айрим жанрлар ҳисобга олинмаса, ҳеч қачон мувофиқликка кела олмайди.

Халқ эпосига келганда эса жуда мураккаб ҳолатга дуч келамиз. Масалан, унинг мустақил бир типи тарихий дostonларга назар солсак, улар ўзбек халқ эпосининг кейинги ривожланиш даврида, хусусан, XX асрнинг биринчи ярмида катта ўрни тутганлиги, анъанавий эпосга ҳос тасвир принциплари билан янги тарихий мазмун маълум даражада мос келганлигини кўрамиз. Асримизнинг иккинчи ярмидан бошлаб эса, тарихий дostonлар ривож тўхтаб қолди. Бу ҳол бир қатор сабаблар билан изоҳланади. Биринчидан — бу даврга келиб тараққиёт илмий-техника ривож билан боғлани ва маълум маълумода кишилар табиатида, руҳий дунёсида мураккабликлар келтириб чиқардики, анъанавий тарихий эпосга ҳос тасвир принциплари бу мураккабликларни ифодалашга ожизлик қилди². Иккинчидан — бу даврга келиб ёзма бадний адабиёт, кино санъати, телевидение ва радио шу даражада кишилар маънавий ҳаётига, бадний тафаккур даражасига чуқур кириб бордики, анъанавий тарихий дostonга ҳос тасвир воситалари замондошимиз бадний онги, фикрлаш даражаси олдида оддий нарсага айланиб қолди. Бунинг устига, бевосита мана шу даврга келиб, омманинг ёппасига саводхон бўлиши, улкан халқ бахшиларининг ҳаётдан кўз юмишлари билан боғлиқ ҳолда халқ дostonчилигининг янги принципларининг ишланмай қолиши аста-секин халқ эпосини сўнишга томон етаклади. Албатта, айрим фольклоршунослар бу фикрга эътироз билдиришлари ҳам мумкин. Бироқ ҳақиқат ҳақиқат-да! Бундай дейишимизнинг сабаби шундаки, ҳозирги кунда энг иқтидорли халқ бахшиси мамлакатимизда ёки жумҳуриятимизда кечаётган иқтисодий, маданий ёки миллий муаммоларни бутун мураккаблиги билан ёзма адабиётидагидек юксак даражада тасвирлай олмайди. Чунки халқ эпосининг ҳозирги давр талабларига жавоб бера оладиган эстетик принциплари, тасвир воситалари ишлаб чиқилган эмас. Бевосита мана шу нарса ҳозирги кунда ўзбек халқ эпоси таркибида тарихий дostonлар яратилишини тўхтатиб қўйди.

Маълумки, тарихий эпоснинг вужудга келиши халқ тарихида йирик эпик жанрда акс эттиришга лойиқ улкан ижтимоий воқеаларнинг содир бўлиши ва ана шу воқеаларни акс эттиришга қодир бўлган халқ бадний фикрлаш қудратининг мавжудлиги билан боғлиқ³. Мана шу икки нарса мавжуд бўлган барча даврларда та-

² Саримсоқов Б. Совет даври ўзбек фольклорини ўрганиш масалалари//Ўзбек тили ва адабиёти. 1987. 1-сон. 30—36-бетлар.

рихий эпос яратилаверади. Айрим пайтларда шу қайд этилган икки нарсадан бири бир оз сустлашиши мумкин. Ана шунда ҳам тарихий дoston яратилади, аммо бундай бадний маҳсул гоёвий-бадний жиҳатдан кўнгилдагидек бўлмайди.

Эпос ўзбек фольклорида катта ўрин эгаллайди. Бинобарин, бу мерос ўзбек эпосшунослигида тарихийлик принциплари жиҳатидан уч типга бўлиб ўрганилади. Булар: қаҳрамонлик, романик ва тарихий эпос⁴. Албатта, ўзбек халқ дostonларининг барчаси бахшилар оғзидан, яъни жонли оғзаки ижродан фақат асрнамизнинг 20-йилларидан эътиборан ёзиб олина бошланди. Шу биле, ҳажман олиб қаралса, тарихий дostonлар бошқа типдаги, айниқса, романик дostonлардан оздек туюлади. Бундай ҳолат, бир томондан, тарихий эпоснинг кейинроқ пайдо бўлганлиги, иккинчи томондан, қадимги эпос воқеликни тарихан конкретликда акс эттира олмаслиги билан изоҳланади.

Тарихий дostonларнинг ўзбек эпик меросида миқдоран озлиги, энг аввало, тарихий эпоснинг ўтмишда ҳам кўплаб яратилган бўлса, ҳам, аммо ҳеч ким томонидан ёзиб олинмаганлиги билан изоҳланади. Биз таниқли фольклоршунослар В. Я. Пропп ҳамда Б. Н. Путиловларнинг ҳар қандай эпос воқеликни ўзига хос бадний ишлов билан акс эттириши, у реал воқеликнинг бадний инъикоси⁵ эканлиги ҳақидаги фикрларига тўла қўшилган ҳолда шунини алоҳида таъкидлашни лозим кўраемиз. Халқ эпоси — халқнинг бадний акс этган реал тарихидан иборат. Бинобарин, синфий жамиятда нужудга келган халқ эпосининг тарихи тарихий дostonларсиз кечмаган. Демак, халқ эпоси ривожда донм тарихий эпос ҳамроҳ бўлган. Бу фикрнинг тўғрилигини XV—XVI асрлар Мовароуннаҳр ва Хуросон тарихида юз берган воқеалар моҳияти акс этган бир қанча дostonлар, XIX аср воқеалари акс этган ва ниҳоят XX асрнинг биринчи ярмида юз берган воқеалар тасвирланган дostonлар тўла тасдиқлайди.

⁴ Путилов Б. Н. Типология фольклорного историзма//Типология народного эпоса. М., 1975. С. 165.

⁵ Ўзбек тили ва адабиёти. 1981. 3-сон. 37—47-бетлар.

⁶ Пропп В. Я. Фольклор и действительности//Фольклор и действительность. Избранные статьи. М., 1976. С. 83—115; Об историзме фольклора и методах его изучения//Там же. С. 116—131; Путилов Б. Н. Об историзме русских былин//Специфика фольклорных жанров. Русский фольклор. Т. X. М.—Л., 1966. С. 103—126; Типология фольклорного историзма//Типология народного эпоса. М., 1975. С. 164—181.

Синфий жамият пайдо бўлгач яратилган халқ эпосида тарихий дoston ҳамиша ҳамроҳ экан, эпоснинг бу типини қандай вужудга келган, деган савол туғилади. Агар ҳақиқатан ҳам тарихий дoston ўзбек халқ эпосининг барча ривожланиш босқичларида мавжуд бўлган бўлса, у ҳолда қаҳрамонлик эпоси тарихий эпосга нисбатан қандай муносабатда бўлган? Бу ўринда шуни алоҳида айтиб ўтиш керакки, қаҳрамонлик эпоси патриархал-уруғчиликнинг емирилиши ва синфий жамиятнинг эндиғина пайдо бўлиши даврида вужудга келган. Модомки, қаҳрамонлик эпоси халқнинг қаҳрамонона ўтмишини идеаллаштирар экан, унинг тарихий ривожланиш илдизлари туркий тилли халқларда баҳодирлик эртаклари орқали мифологик эпосга бориб боғланади. Шунинг учун ўзининг баҳодирона ўтмишини идеаллаштирувчи қаҳрамонлик дostonлари халқ эпосининг барча тараққиёт босқичларида яшаб, ривожланиб келган. Тарихий дostonларга келганда шуни айтиш керакки, у халқ дostonчиларининг реал воқеликка билдирган илж жавоблари сифатида дастлаб тарихий қўшиқ сифатида вужудга келган. Кейинчалик бундай тарихий қўшиқлар эпик планда қайта-қайта ишланиб, маълум даражада тарихий конкретлигини йўқотиб, шунда ҳам акс этган воқеаларнинг реал моҳиятини йўқотмаган ҳолда тарихий дostonларга айланган⁶. Бу масалада айрим фольклоршунослар ўзгача фикр билдирадilar. Масалан, Б. Н. Путиловнинг фикрича, конкрет тарихий қўшиқлар эпоснинг сўнгги ривожланиш босқичида вужудга келади⁷. Бу қонуният рус халқ эпоси ва тарихий қўшиқлари учун балки тўғридир, аммо туркий халқлар, хусусан, ўзбек халқ эпоси ҳамда тарихий қўшиқлари учун у қадар тўғри келмайди. Чунки, туркий халқлар эпосида акс этган тарихий воқеалар Ўрта Осиё халқлари тарихига фикран қиёсланса, шу заминда кечган улкан тарихий воқеалар у ёки бу даражада тарихий эпосда ўз ифодасини топганлигини кўрамиз. Бундан ташқари, кўпгина нарсаларнинг бошланиш даври билан сўнгги даври бир-бирига жуда ўхшаб кетади. Мана шу жиҳатдан қаралса, қадимги туркий халқлар тарихий эпосининг кўпгина жиҳатлари ўзбек халқ эпосининг сўнгги тараққиёт босқичлари билан ўхшашлик касб эта-

⁶ Қаранг: Жуманазаров У. Тарихий қўшиқ ва тарихий дoston муносабатларига доир//Ўзбек тили ва адабиёти. 1988. 3-сон. 29—35-бетлар.

⁷ Путилов Б. Н. Типология фольклорного историзма//Типология народного эпоса. С. 175.

ди. Масалан, қаҳрамон образининг эпик талқин даражаси, тасвир характери, сюжет ихчамлиги, табиат ва руҳият тасвирининг ожизлиги, улкан жанг-жадалларнинг тасвир марказида туриши ва ҳоказо.

Хуллас, ўзбек халқ эпик мероси системасида тарихий дostonларнинг ўзига хос ўрни ва аҳамияти мавжуддир. Тарихдаги конкрет воқеа ва фактларни тасвирлаш характери, ҳужжатийлигининг даражаси жиҳатидан унинг фарқланиш хусусияти бўлганидек, тарихий тараққиёт босқичларига кўра ўз таснифлари ҳам мавжудки, қуйида масаланинг ана шу томонларига аҳамият берилди.

ТАРИХИЙ ДОСТОНЛАРНИНГ ТАСНИФИ ВА ЭВОЛЮЦИЯСИ

Ўзбек фольклоршунослигида тарихий достонларнинг ҳанузгача ягона таснифи мавжуд. Бу тасниф Т. Мирзаев томонидан берилган. Олим ўзбек тарихий достонларини тарихдаги конкрет воқеа ва фактларини тасвирлаш характери, ҳужжатийликнинг даражаси жиҳатидан бир-бирларидан жиддий фарқ қилиш хусусиятларига кўра: а) тарихий-қаҳрамонлик; б) тарихий-фантастик; в) тарихий конкрет ёки янги достонлар; г) автобиографик достонлар каби ички турларга бўлиб тасниф этади¹. Бу — биринчи тасниф сифатида илмда алоҳида ажралиб туради ва халқ эпосининг тарихий тараққиёт этапларини аниқлашга бағишланган айрим тадқиқотлар ва илмий мақолаларда яна қайта такрорланади².

Маълумки, бундан ўн йиллар олдин ўз вақтида таниқли фольклоршунос олимларимиздан Т. Мирзаев ва Б. Саримсоқовлар ўзбек халқ эпосининг тарихий тараққиёт босқичларини ижтимоий-иқтисодий формациялар билан боғлиқ ҳолда белгилаб бўлмаслигини, чунки эпоснинг у ёки бу ижтимоий формацияга ҳос конкрет намуналарининг йўқлиги, бир ижтимоий-иқтисодий формация доирасида ҳам халқ эпосининг табиатида турли хил миқдорий-сифатий ўзгаришларининг юз бериши ўзбек достончилиги тарихий тараққиёт этапларини белгилашда эффектив натижалар бермаслигини алоҳида таъкидлаб кўрсатган эдилар. Уларнинг фикрича, «эпоснинг тарихий этапларини белгилашда ҳозирга қадар бирдан-бир тўғри ва самарали йўл эпос мансуб бўлган халқ тарихи билан бевосита алоқадор ҳолда иш тутиш

¹ Раззоқов Х., Мирзаев Т., Собиров О., Имомов К. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Тошкент, 1980. 205—206-бетлар.

² Мирзаев Т., Саримсоқов Б. Достон, унинг турлари ва тарихий тараққиёти//Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. Тошкент, 1981. 17—21-бетлар.

ҳисобланади. Бунда эпос акс этган даврлараро қатлам-лар меъёрини, унинг таркибида сақланиб қолган турли тарихий релектларни ҳисобга олиш билан бирга халқ ҳаётидаги, жамият тарихидаги катта-катта тарихий бурилишлар, улкан ижтимоий ўзгаришлардан ҳам келиб чиқиш керак бўлади. Демак, эпос тарихий тараққиётининг асосий босқичларини изчил тарихийлик принцип-ларига таяниб белгилаш зарур. Бу ҳол эпос табиатида одатда юз берувчи, майда, иккинчи даражали ўзгариш-лар асосида эмас, аксинча, унинг ривожланиш этаплари, яъни стадиял ривожланишига қараб иш тутишни талаб қилади. Шунинг учун ҳам бундай йўл тутиш юқорида қайд этилган йўللardan мураккаб ва айни пайтда инс-батан самарали ҳисобланади»³.

Биз ҳам ўзбек халқ эпосининг тарихий тараққиёт босқичларини белгилашдаги Т. Мирзаев ва Б. Саримсо-қовларнинг фикрларига тўла қўшиламыз ва бу ҳол та-рихий дostonларнинг таснифига ҳам тегишли, — деб ҳи-соблаймыз. Тарихий дostonларнинг тарихдаги конкрет воқеа ва фактларни тасвирлаш характери, ҳужжатий-ликнинг даражаси жиҳатидан бир-бирларидан жиддий фарқ қилганлик хусусиятига кўра, юқорида таъкидла-ганимиздек, тўртта ички гуруҳларга бўлиб ўрганишни эътироф этамыз ва айни вақтда тарихий дostonларнинг тарихий тараққиёт босқичларидаги намуналари ҳақида баҳоли қудрат сўз юритишга ҳаракат қиламыз.

Ўзбек халқ тарихий дostonлари ҳозирги ўзбек хал-қининг узоқ аجدодлари ҳаёти билан чамбарчас боғлиқ ҳолда яратилиб, ривожланиб келади. Бинобарин, эпос-нинг ушбу типи босиб ўтган даврларни аниқлаш, ҳар бир даврнинг ўзига хос хусусиятлари, ана шу даврлар-да яратилган дostonларининг тарихий воқеалар билан боғлиқлиги каби масалаларни конкрет фактик матери-аллар асосида ўрганиш керак бўлади. Бунинг учун ҳо-зир ихтиёримизда мавжуд бўлган тарихий эпос наму-наларини уларда акс этган тарихий воқеаларнинг ба-днийлик даражасига эътибор берган ҳолда тарихийлик мезонини аниқлаш, шу орқали тарихий эпоснинг тарақ-қиёт босқичларини белгилаш лозим. Бизнингча, ўзбек халқ эпоси бўйича ҳозир ихтиёримизда мавжуд бўлган эпик намуналар ўзбек халқ тарихий эпосининг қуйида-гича тараққиёт босқичларини босиб ўтганлигини аниқ-лаш имконини беради:

³ Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. 26-бет.

1. Қадимги сак-массагетлар тарихи акс этган дostonлар.

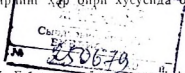
2. Қадимги туркий халқлар тарихи акс этган дostonлар.

3. Ўзбек халқ тарихий дostonларининг классик намуналари.

4. XX аср воқеалари акс этган реалистик тарихий дostonлар.

Албатта, ўзбек халқ тарихий дostonларининг тараққиёт этаплари билан боғлиқ бу тасниф кейинчалик янги материаллар топилиши билан ўзгариши мумкин. Бу билан айтмоқчимизки, юқоридаги даврлаштириш шартли характер касб этади ва бу масалада яқинловчи сўзлик даъвосини қила олмайди. Шунга қарамай, мана шу даврлаштиришининг ўзи ўзбек эпосшунослигида илк бор амалга оширилаётганлигини назарда тутсак, унинг илмий жиҳатдан янги тасниф эканлигини ҳам инкор этиб бўлмайди. Биз бу масалага доир фикрларимизни бундан аввалги эълон қилинган айрим ишларимизда баён этган эдик⁴. Унда биз умуман, ўзбек тарихий-қаҳрамонлик фольклорининг Урта Осиё халқлари бошидан кечирган тарихий воқеалар билан боғлиқ ҳолда олти даврга бўлган эдик. Ҳақиқатан, тарихий фольклор материаллари бундай бўлинишни тасдиқласа ҳам, бироқ халқ эпоси материалли, айниқса, тарихий дostonларининг фақат юқорида кўрсатганимиздек тўрт давр билан боғлиқ тараққиёт босқичи мавжудлигини тасдиқлайди. Масалан, аҳмонийларининг сак-массагетлар билан олиб борган курашларининг акс-садолари акс этган эпик намуналар мавжуд бўлганлиги ҳолда, араб истилолари, мўғул истилолари индо берган халқ тарихий дostonлари бизга қадар етиб келмаган. Ҳолбуки, бундай улкан тарихий воқеаларининг халқ эпосида акс этмаслиги мумкин эмас. Бироқ бу мавзудаги асарлар ўз вақтида ёзиб олинмаганлиги сабабли изсиз йўқолиб кетган.

Хуллас, ўзбек халқ тарихий дostonлари юқорида кўриб ўтилган тўрт тарихий давр воқеаларини акс эттирган бўлиб, қуйида уларнинг ҳар бири хусусида батафсил баҳс юритамиз.

⁴ Жуманазаров У. Ўзбек тарихий қаҳрамонлик фольклориди миллийлик ва интернационаллик масаласи // Этнокультурные проблемы народов Средней Азии. Джизак. 1989. С. 21—23.

ҚАДИМГИ САК-МАССАГЕТЛАР ТАРИХИ АКС ЭТГАН ДОСТОНЛАР

Ҳазар денгизидан тўртиб Орол муҳитига қадар бўлган катта майдонда яшаган узоқ аждодларимиз бўлган сақлар ва массагетлар ярим кўчманчи чорвадор ва қисман деҳқончилик билан ҳаёт кечирувчи мағрур, жанговар қабилалардан иборат эди⁵. Албатта, сақлар ва массагетлар ҳақида қадимги юнон тарихчилари Геродот (эрамиздан олдинги 484—425 йилларда яшаган), Диодор Сицилийский (эрамиздан олдинги 90—21 йилларда яшаган), Аррион (эрамиздан олдинги 90/95—175 йилларда яшаган), Страбон (эрамиздан олдинги 64—63 ва эрамизнинг 23—24 йилларида яшаган), шунингдек, Полиэн, Клавдий, Птоламей, Элиан кабилар маълумотлар қолдиришган. Ана шундай маълумотлардан бири Геродотнинг «Тўққиз китобдан иборат тарих» асарида битилган бўлиб, унда массагетлар ҳукмдори аёл Тўмариснинг мардлиги ва жасурлиги, унинг босқинчи аҳмоний шоҳларидан бири Кирга қарши олиб борган жанглари, ғалабаси ҳақида ҳикоя қилинади. Албатта, бу маълумотларнинг ўзи бадний асарнинг ўзидан кўра тарихий ҳикояга яқинроқ. Лекин Тўмарис ҳақидаги маълумот биз учун узоқ ўтмишда ота-боболаримизнинг ўз озодликлари учун олиб борган мардонавор курашларини акс эттирувчи асарлари билан қиёсий ўрганишда нодир манба ҳисобланади.

Ўзбек халқ эпоси сирасида массагетлар ҳаёти билан боглиқ қадимий тарихий сюжетлар деярли сақланиб қолмаган. Аммо ўтмишда бу қабилаларнинг эркин ва фаровон ҳаёти, кураш ва интилишларини акс эттирган жуда кўп сюжетлар бўлганлиги аниқ. Бу сюжетлар огзаки эпик аъёна орқали бизга қадар етиб келмаган бўлса-да, уларнинг характерини белгилашга имкон берувчи айрим сюжетларнинг излари сақланиб қолган. Атоқли ўзбек халқ достончиси Эргаш Жуманбулбул ўғлидан ёзиб олинган «Ойсулув» достонининг насрий мазмуни фикримизнинг далили бўла олади. Профессор Ҳоди Зарифнинг маълумотига кўра, достонни донишманд ўзбек аёлларидан Тилла кампир куйлаган, кейин-

⁵ Бу ҳақда қarang: Толстов С. П. К вопросу о протохорезмской письменности. М., 1947. С. 99; Древний Хорезм. М., 1948. С. 244; Қадимги Хоразм маданиятини излаб. Тошкент, 1964. 112—117-бетлар; Геродот. История в девяти книгах. Издание 2-е. Т. 1. М., 1888. С. 113—114; Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. Тошкент, 1931. 28—29-бетлар.

чалик эртақ қилиб айтганлигини Жуманбулбул эшитган. Эргашнинг сўрови билан Жуманбулбул дostonнинг мазмунини сўзлаб берган. Кейинчалик бу сюжет мазмунини Эргаш шоир Ҳ. Зарифовга айтиб берган. Ҳ. Зарифов эса дoston мазмунидан келиб чиқиб, унга «Ойсулув» деб ном беради⁶.

«Ойсулув» қадимги сак ва массагет қабилаларининг чет эл босқинчиларига қарши олиб борган мардонавор курашларини акс эттирган улкан дostonнинг мазмунидан иборат бўлишига қарамай, ўзбек эпосшунослигида бир печа бор турли даражада тадқиқ этилган⁷. Шунинг учун тадқиқотчилар мазкур материалга турли нуқтаназардан ёндашадилар. Масалан, В. М. Жирмунский ҳамда Ҳ. Т. Зарифовлар уни тарихий дoston сифатида талқин этсалар, М. Саидов қаҳрамонлик эпоси сифатида таҳлил этади. Бир материалга икки хил нуқтаназардан ёндашиш ўзбек эпосшунослиги олдида ҳал қилиниши зарур бўлган масалани келтириб чиқарадики, эндиликда унинг бу икки тип дostonдан қайси бирига тааллуқли эканлиги ҳақида аниқ бир тўхтамга келиш пайти етди. Бинобарин, қуйида ана шу дoston мазмунининг характери ҳақида фикр юритамиз.

Дostonнинг қисқача мазмунини қуйидагича: Эрон ва Турон подшолари жуда қадимдан бир-бири билан душманлик муносабатида бўлган. Бир пайтлар Эрон мамлакатининг тахтида Доро, Турон мамлакатида Ойсулув ҳукмдорлик қилишган. Ойсулув қўшинларига ўғли Кунботир лашкарбошилиқ қилган бўлса, Доро қўшинларига Паҳлавон Қайсар бошчилик қилган экан. Паҳлавоннинг Оғтоб пари деган бўйи етган қизи ҳам бор экан. Бир кун Ойсулувнинг таърифини Паҳлавон Қайсар эшитиб қолиб, унга пинҳона ошиқ бўлиб қолади ва ўз вазифасига масъулият билан ёндашмай қўяди. Мана шу пайтдан фойдаланиб Кунботир Эрон мамлакатининг чекка жойларини босиб олади. Доронинг қаҳри келиб Ойсулув устига қўшин тортмоқчи бўлади. Доро қўшин билан бориб, Ойсулувни ўлдиражагини билиб, бу ишни Паҳлавон Қайсар ўз зиммасига олади. Аммо лашкар тортиб борса, Ойсулувнинг нафратига учрашини билган Паҳлавон айёр масонларга маслаҳат солади. Шунда уч юз олтини ёшга кирган бир Кўса Кунботирни қирқ

⁶ Ҳоди Зариф. Улкан халқ шоири//Булбул тараоналари. Беш томлик. 1-том. Тошкент, 1971. 37-бет.

⁷ Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос. М., 1947. С. 128—131; Саидов М. Узбек дostonчилигида бадиий маҳорат. Тошкент, 1969. 32—33-бетлар.

йигити билан маст қилиб банди қилишни, сўнгра уни гаровга қўйиб, Ойсулувни таслим бўлишга таклиф этишни маслаҳат беради. Қирқ йигити билан Асқар тоғида овда юрган Кунботирни шу йўл билан улар банди қилиб оладилар.

Кунботир ва қирқ йигитнинг овда ҳаяллаб кетганидан хавотирланган бир неча амалдор душман лашкарларини кўриб, Кунботирнинг банди бўлганлигини биллиб, иккиланиб қоладилар. Шунда Паҳлавон лашкари тоғдан ошиб келаверади. Буни кўриб Кунботирнинг ҳам лашкари жангга ҳозирлик кўради. Шу кунни кечгача жанг бўлади. Қоронғи тушгач, Паҳлавон Қайсар қўшинини йиғиб, тоққа чиқиб кетади. Эртаси кунни яна уруш бўлиб, Кунботирнинг қўшини енгилиб қомади. Тажан дарёсидан ўтиб олгани кутулиб қолади. Паҳлавон ўлжаларни, бандиларни олиб Эронга қайтади. Шунда Доро подшо Паҳлавонга мурожаат қилиб, Ойсулувни ўлдириб, Туронни Эронга тобе қилиб келишни буюради.

Паҳлавон Қайсар айёр Кўсанинг маслаҳати билан бир варақ қоғозга иккита мактуб ёздиради. Бирида Турон Эронга тобе бўлсин, Ойсулув бизга бўйсунсин. Агар кўнмаса, лашкар билан мамлакатни босиб оламиз, одамларини қул қилиб, ўзини банди қилиб Эронга ҳайдаймиз, ўғлини ўлдирамиз деб ёздирибди. Бу мактубга Доро билан Паҳлавон Қайсар муҳр босибди. Иккинчиси агар Ойсулув урушмасдан мамлакатни берса, ўзи менга тегса, зиндонда ётган ўғлини озод қиламан, деб ёздирибди. Унга Паҳлавоннинг ўзи муҳрини босибди. Паҳлавон бу мактубни ўнга элчи билан Ойсулувга юборибди. Уғлининг қирқ йигити билан банди бўлгани ва лашкарларининг енгилганидан ғазабга тўлган Ойсулув қўшини тўплаб, Эронга юриш тараддудини кўриб турганида, элчилар бориб қолишади.

Ойсулув эса мен эл-халқимни сенга қул қилиб бермайман, Дорога бўйсунмайман. Бориб подшоларингга айт, мен қўшини тўплаб, Эронга бораман, тараддудини кўриб турсин. Ё енгиб ўғлимни қутқараман, ё жангда ҳалок бўламан, деб элчиларни қайтаради. Шундай қилиб, Ойсулув ўз қўшини билан Эронга қараб жўнайди.

Зиндонда ётган Кунботирнинг таърифини эшитган Паҳлавон Қайсарнинг қизи Офтобой йигитни кўриб, унга ошиқ бўлиб қолади. Қиз ҳар кунни Кунботирдан хабар олиб туради. Ойсулувнинг қўшини тортиб келаётганидан хабардор бўлган Паҳлавон Қайсар ҳам лашкари билан душманга қарши жўнайди. Офтобой Кунботирнинг отини Гулшанбоғда парвариш қилдириб турган

эди. Қизнинг зиндондан тортиб олишига Кунботир кўнмайди ва бир тутатқин беради. Офтобой ана шу тутатқинни отнинг олдида тутатади. От зиндон бошига етиб боради. Қўйининг ичакларидан эшган арқонни кўриқ қилиб отади. Кўриги отнинг бўйига иллинади. Шунда от Кунботирни зиндондан тортиб чиқаради. Кунботир билан Офтобой бир ҳафта базм қурадилар. Кейин у Офтобойга қайтиб келишга ваъда бериб, Доро лашкари билан жанг қилишга жўнайди. Офтобой унга тўғри йўл кўрсатади. Аскар тоғда Паҳлавон Қайсар девларни олдида солиб, кейинидан қўшинини қўйиб жангга киради. Ойсулувнинг бир ўзи девларга, қўшини душман лашкари билан жанг қилади. Жанг аини қизиган пайтда Кунботир етиб келади. Урушда енгилажаклигига кўзи етган Паҳлавон Қайсар ортига қараб қочади, бироқ Ойсулув унга етиб олиб калласини қирқиб ташлайди. Она-бола соғ-омон топишадилар. Шундан сўнг улар Эронга юриш бошлайдилар. Енгилишига кўзи етгач, Доро қочмоқчи бўлади. Аммо Кунботир уни қўвиб етиб, калласини олиб, онасининг қошига келтириб ташлайди. Мана шундан сўнг Эрон Ойсулувга тобе бўлиб, тинчлик қарор топади. Қирқ кеча-кундуз тўй қилиб Кунботир Офтобойга уйланади. Хуллас, дoston халқ эпосига хос оптимистик ечим билан якунланади.

Дostonнинг қисқача мазмунидан кўриниб турибдики, унда қаҳрамонлик эпосидан кўра тарихий дostonларга хос хусусиятлар кўпроқ ўрин эгаллайди. Албатта, қадимги туркий халқлар эпоси ҳақида гап кетганида қўғина, талқинотчилар дастлаб Геродотнинг «Тарих» китобидаги Тўмарис ҳақидаги маълумотларга таяниб, уни қадимги қаҳрамонлик эпоси, ҳатто сак эпоси даражасига кўтарадилар⁸.

«Ойсулув» соф дoston шаклида бизгача сақлалмаган, бироқ унинг халқ эпосига хос сюжет мазмуни тўла етиб келган. Бинобарин, ана шу материалга таянган ҳолда ҳам «Ойсулув» дostonининг қаҳрамонлик ёки тарихий дoston эканлиги ҳақида аниқ бир хулосага келиш мумкин. Чунки унда Ўрта Осиёда яшаган қадимги халқлар эпосида чуқур илдиз отган ярим уйдирма, ярим тарихий воқеалар ўз ифодасини топган анъанавий конфликт — Эрон ва Турон мамлакати ўртасидаги жангу жадаллар ўз ифодасини топган. Абулқосим Фирдавсий-

⁸ Саидов М. Ўзбек дostonчилигида бадний маҳорат. 32—34-бетлар; Мирзаев Т., Саримсоқов Б. Дoston, унинг турлари ва тарихий тараққиёти//Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. Тошкент, 1981. 28—35-бетлар.

нинг машҳур «Шоҳнома»сидан ўрин олган бу конфликт кейинчалик соф эпик характер касб этган бўлса ҳам, бироқ ўз илдизлари билан аҳмонийлар, ундан кейин сосонийлар ҳукмронлиги даври воқеалари билан боғланиб кетади. «Ойсулув» достонида тилга олинган Доро подшо, Эрон ва Турон ўртасидаги зиддият, Тажан дарёси каби тарихий жой ва дарё номлари Ойсулув, Паҳлавон Қайсар, Кунботир, Офтобой каби эпик персонажлар қатори эпик талқинга учраган. Бу — халқ эпосидаги тарихийлик принциплари учун хос хусусият ҳисобланади. Чунки, В. Я. Пропп ва Б. Н. Путилов каби йирик фольклоршунослар тўғри таъкидлаганларидек, халқ эпоси воқеликнинг тарихий кайди эмас, балки унинг бадиий ифодасидан иборат⁹. Мана шу қонуниятдан келиб чиқиб, биз «Ойсулув» эпосини тарихий дoston деб ҳисоблашни асосли деб топамиз. Бу борада бизнинг фикрларимиз қуйидаги далилларга асосланади.

Биринчидан, қаҳрамонлик эпоси муайян халқнинг тарих саҳнасида илк бор пайдо бўлишидан далолат берувчи эпик даракчи ҳисобланади. «Ойсулув» достонида Эрон ва Турон мамлакатлари деб юритилгани ҳолда аҳмонийлар сулоласига мансуб форслардан ташқари бирорта ҳам халқнинг номи айтилмайди. Шунинг учун Ойсулув бошчилигидаги туронликларнинг чет эл босқинчиларига қарши олиб борган курашлари ягона бир халқнинг озодлик учун олиб борган кураши сифатида эмас, балки сак ва массагет қабилаларининг ўз эрклари учун курашлари тарзида олиб қаралиши лозим. Қабилалар уюшмаси йирик этник бирлик — халқни англатмайди. Демак, қabila ёки қабилалар бирлашмасининг жангу жадаллари халқнинг қаҳрамонона ўтмишини англатмаганидек, уруғ ёки қabila эпоси халқнинг қаҳрамонлик эпосини ташкил эта олмайди.

Иккинчидан, қаҳрамонлик эпосида халқнинг чет эл босқинчиларига қарши олиб борган кураши ягона идеал сифатида қаҳрамонлар образида мужассамлашади. Мана шу жиҳатдан қаралса, достондаги Ойсулув, Кунботир образлари идеал қаҳрамонлар образини ташкил этади. Аммо дoston воқеаларининг бошланишига сабаб Кунботирнинг Эронга қарашли шаҳар ва қишлоқларга

⁹ Пропп В. Я. Об историзме русского эпоса (ответ академику Б. А. Рыбакову)//Русская литература. 1962. № 2; Об историзме русского фольклора и методах его изучения//Ученые записки ЛГУ. № 339. Серия филол. наук. Вып. 72. Л., 1968; Путилов Б. Н. Типология фольклорного историзма//Типология народного эпоса. М., 1975. С. 164—181.

бостириб кириб, кўп ўлжага эга бўлиши ҳисобланади. Тўғри, дoston мазмунининг бошланишида Эрон ва Турон ўртасидаги азалий душманлик, Доронинг кўлгина босқинчиликлари қисқача айтиб ўтилади. Кунботирнинг ҳарбий юриши Доронинг ана шу зўравонлигига жавоб тариқасида бошланган бўлиб, у дoston асосидаги конфликтни юзага чиқаради. Демак, Паҳлавон Қайсар бошчилигидаги Доро қўшинларининг дostonда тасвирланган юришига Эрон подшоҳи эмас, балки массагетлар лашкарбошиларининг юриши сабаб бўлган. Шунинг учун биз бу жанглари қаҳрамонлик эпоси идеали нуқтаи назаридан эмас, балки тарихий воқеаларнинг аксадолари тасвир этган тарихий эпос жиҳатидан баҳолашимиз лозим. Масалан, дoston мазмунида айтилган қуйидаги мисралар фикримизнинг далили бўла олади: «Кунботир Эронда неча шаҳар, қишлоқларни неча марта босиб девсифат полвоиларни йиқиб, ўлжага ботиб кела бошлади, бунга ҳеч ким баробар бўлолмади. Ойсулувнинг ўғли — Кунботирнинг овозаси Турон билан Эронга кетди, бу гаплар Доро подшоҳга етди. Доронинг қаҳри келиб, нондай захри келиб...»¹⁰

Учинчидан, «Ойсулув» дostonининг тарихий асар дейилишига сабаб, ундаги айрим эпизодларнинг қадимги юнон тарихчилари келтирган маълумотларга мос келишидadir. Масалан, Геродот «Тарих» китобида массагетлар ҳукмдори Тўмарис немли аёл ва унинг ўғли Спарганифнинг аҳмошилар шоҳи Қирининг разилона режаларига қарши олиб борган курашлари ҳақида маълумот беради. Бу маълумотда Қир уйланиш баҳонасида массагетлар ерларини босиб олиш режасини тузганлиги, бу режанинг барбод бўлиши, ҳийла билан Тўмариснинг ўғлини асирга олиниши, Спарганифнинг ўзини ҳалок этиши, инҳоят Қирининг Тўмарис томонидан ўлдирилиши ҳақида хабар беришади¹¹.

А. батта, «Ойсулув» дostonи Тўмарис тарихининг тўла ва айнаи ифодаси эмас. Тарихий дoston бундай вазифани ўз зиммасига олмайди. Бироқ, унда муайян тарихий воқеаларнинг излари бадний ифодаланган. Шу жиҳатдан қаралса, массагетларнинг ҳукмдори бева Тўмарис билан туронликларнинг ҳукмдори гўзал Ойсулув образида ўз ифодасини топганлиги, тарихий шахс Қирининг Тўмарисга кўнгил қўйганлиги дostonдаги Паҳла-

¹⁰ Ойсулув//Булбул тароналари. 1-том. Тошкент, 1971. 42-бет.

¹¹ История Узбекистана в источниках/Составитель Б. В. Лукин. Ташкент, С. 52—54.

вон Қайсарнинг Ойсулувга ошиқлиги билан мос келади. Массagetлар қўшинининг бошлиғи Тўмариснинг ўғли Спарганифнинг ҳийла билан қўлга олиннини дostonдаги Ойсулувнинг ўғли туронликларнинг лашкарбошиси Кунботирнинг банди қилинишига тўғри келади. Бироқ халқ эпоси реал тарихнинг айнан нусхаси бўлмаганлиги, унда реал воқеалар узоқ даврлар халқнинг бадиний тафаккурида қайта ишланиб акс эттирилиши, шу биле ҳар қандай тарихий дoston реал ўтмишнинг акс-садосидан иборатлиги «Ойсулув» дostonидаги Кунботир образининг тарихий Спарганиф қисматининг айрича ҳал қилинишида тўла тасдиқланади. Масалан, Спарганиф калтабинлиги туфайли банди бўлганлигига чидай олмай ўзини ўлдирган бўлса, дostonда Кунботир тақдири халқ эпосига хос анъана асосида бутунлай бошқача ҳал қилинади. Паҳлавон Қайсарнинг қизи Офтобойнинг ошиқ бўлиб қолиши туфайли кўрсатилган ёрдамлари натижасида Кунботир эсон-омон бандиликдан, демак, Доронинг қатлидан қутулиб қолади.

Бу ҳол «Ойсулув» дostonининг массagetлар тарихи билан боғлиқ ҳолда яратилиб, узоқ вақтлар мобайинида турлича талқинларга учраган ҳолда бизгача етиб келганлигини инкор қилишга асос бўла олмайди. Ҳақиқатан ҳам дostonининг массagetлар тарихи билан алоқадор ҳолда яратилганлигини бошқа бир факт — тарихий Кир билан дostonдаги Доро образларининг бир хил қисматга эга эканлиги ҳам тасдиқлайди. Аҳмонийлар сулоласининг тарихи билан шугулланган айрим олимларнинг фикрича, Кир анча вақтлардан бери Мисрга юриш қилиш орзусида юради. Бироқ бу юришдан олдин ўз мамлакатининг шимолний-шарқий чегараларини мустаҳкамлашни лозим топади. Чунки Ҳазар денгизи билан Орол ўртасидаги улкан ерда кўчманчи чорвадор сак, массaget қабилалари яшаб, улар Кир тасарруфидаги кўлгина шаҳар ва қишлоқларга тез-тез ҳужум қилиб, аҳмонийларга жуда катта зарар етказиб турар эдилар. Шунинг учун Кир эраминдан олдинги 530 йилда массagetлар устига юриш бошлаб, шу йили август ойида жангда ҳалок бўлади¹².

Албатта, Кирнинг ўлими ҳақида қадимги тарихчилар ҳар хил хабар берадилар. Бизнинг назаримизда, бу маълумотлар ичида Геродотнинг берган хабари анча ҳақиқатга яқин. Чунки аҳмонийлардек қудратли суло-

¹² Дандамаев М. А. Политическая история ахеменидской державы. М., 1985. С. 52—55.

ланинг ҳукмдорини массагетлар томонидан ҳалок этилиши тарихий маълумотлар билан бирга халқ эпосида ҳам тасдиқланади. Аммо бу ўринда Кир билан боғлиқ фожиаги қисматнинг дostonида Кирдан анча кейин аҳмонийлар тахтига ўтирган Дорога кўчирилишини изохлашга тўғри келади. Энг аввало шунини айтиш керакки, Кир қисмати ҳеч қачон Доро қисмати билан ўхшаш эмас. Агар Кир массагетлар томонидан жангда ўлдирилган бўлса, эрамиздан олдинги 522 йилда аҳмонийлар тахтига ўтирган Доро 519 йилда саклар, массагетлар устига муваффақиятли юриш қилади. Халқ онгида маиш шу юриш муҳрланиб қолган бўлиши ва Кир тақдирини Доро тақдирига алмаштирилган бўлиши мумкин. Чунки халқ онгида ҳалок бўлган шоҳ эмас, балки ўлимига қадар (эрамиздан олдинги 486 йилгача) барча юришларида фақат галабага эришган ҳукмдоргина сақланиб қолиши мумкин. Қолаверса, халқ ўзини босиб олган, анча жабр ўтказган шоҳгагина Кирининг ўлиминини лозим кўради. Демак, дostonидаги Доронинг ўлдирилиши факти реал тарихда Кир билан алоқадор воқеанинг халқ эстетик тафаккурида қайта ишланганлигидан далолат беради. Аслида реал тарихда Доро ўз ўлими билан дунёдан кўз юмади. Қолаверса, тарихий воқеалар жуда қадимда бўлиб ўтганлиги, халқ бахшиларининг тарихий шахсларга, фактларга тарихчидек масъулият билан ёндашмаганликлари оқибатида ҳам Кир қисматининг Дорога алмашиниб кетиши юз берган. Қандай бўлганда ҳам, «Ойсулув» дostonи аҳмонийлар билан массагетлар ўртасида бўлиб ўтган тарихий воқеаларининг айрим изларини, садоларини ўзида сақлаб келган. Бинобарин, у қаҳрамонлик эпосидан кўра тарихий дoston саналишга лойиқ. Чунки дostonида Ўрта Осиёда яшagan қадимги сак ва массагет қабилалари тарихи билан боғлиқ воқеалар ўзининг бадий ифодасини топган.

ҚАДИМГИ ТУРКИЙ ХАЛҚЛАР ТАРИХИГА ДОИР ДОСТОНЛАР

Ҳозирги Ўрта Осиё халқларининг қадимги ота-боболари эрамиздан аввалги биринчи минг йиллик бошларида Мовароуннаҳр, Бақтрия ва Сўғдиёна давлатлари территориясида яшаганлар. Эрамиздан аввалги VI—IV асрларда Ўрта Осиё аҳмонийлар сулоласига тобе эди. Эрамиздан олдинги IV асрнинг бошларида Ўрта Осиёга Искандар Зулқарнайн қўшинлари бостириб киради.

Милоддан аввалги III аср ўрталарида бу ўлканинг каттагина қисми — Грек Бақтрия подшоҳлиги тасарруфида бўлган. Эрамизгача II—I асрда Урта Осиё кушанлар томонидан босиб олинди ва эрамизнинг I асрида эса у Эфталитлар қўлига ўтади¹³. Эфталитларнинг дастлабки маркази Хоразмнинг шимолий-шарқий чеккасида бўлиб, Амударё ва Сирдарёнинг ўша даврда мавжуд қадимий дельтасида жойлашган эди. Эфталитлар тарихда дастлаб кидарийлар ва хионийлар деган номлар билан аталган. Кидарий атамаси Кердернинг исми билан боғлиқ. Хоразмнинг шимолий-шарқий Орол бўйидаги чекка ўлкаси X асрда ва ҳатто XIII асрда ҳам Кердер деб номланган. Проф. С. П. Толстовнинг ёзишича, П. И. Мерх талай далилларга суяниб, хуши — кидарийлар номининг ана шу сўздан келиб чиққанигини исботлайди. Эфталитлар номининг ўзи массагет сўзининг туркийлаштирилган шаклидир¹⁴.

Эфталитлар, яъни массагетлар ҳокимияти VI асрнинг 60-йилларига келиб, бир томондан, Урхун туркларининг сиқиб келиши натижасида, иккинчи томондан, эронликларнинг ҳужумлари туфайли бутунлай тугатилади. Натижада, бу даврда жуда катта территорияни ташкил қилган турк ҳоқонлиги юзага келади. Бу ҳоқонлик тасарруфига Урта Осиёнинг деҳқончилик районлари ва шаҳар-давлатлари ҳам бевосита кирар эди¹⁵. Шунингдек, бу ҳоқонлиkning чегаралари Ғарбда Византия, жанубда Эрон ва Ҳиндистон, Шарқда Хитойгача бориб етар эди. Дастлаб Тюркют деб аталган бу давлатнинг таркибига Азов денгизидан тортиб то Узоқ Шарқгача бўлган ерлар кирган бўлиб, у сиёсий жиҳатдан бир неча маҳаллий ҳокимиятларнинг уюшмаси сифатида қарор топган эди¹⁶.

Турк ҳоқонлигининг қўшни давлатларга қарши тез-тез уруш олиб бориши, ҳокимият ичидаги ўзаро келиш-мовчилıklar ҳоқонлиқни аста-секин заифлаштириб қўяди. Масалан, 583 йилда турк ҳоқонлиги Хитойга қарши уруш бошлаб, ундан ғанилади. Бу мағлубият ҳоқонликка ҳар томонлама салбий таъсир кўрсатади. Бу эса энг аввало, ҳоқонлиқни хўжалик ва сиёсий соҳада ин-

¹³ История философии в СССР. В 6-ти томах. Т. I. М., 1958. С. 67.

¹⁴ Толстов С. П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. Тошкент, 1964. 223-бет.

¹⁵ Бу ҳақда қаранг: Ўзбекистон ССР тарихи. IV томлик. I том. Тошкент: Фан, 1970. 172—189-бетлар.

¹⁶ Гумилёв Л. М. Древние тюрки. М., 1967. С. 5.

қирозга олиб келади. Бу мазкур урушдан порози бўлган ҳоқонлик таркибидаги халқларнинг қўзғолонларида очиқ-ойдин кўринади. Жумладан, жамоа аъзоларидан ташкил топган оддий турк аскарлари ҳоқон Шоболнога қарши чиқади ва сулоланинг тенг ҳуқуққа эга бўлмаган аъзоси — ҳоқон Муҳаммаднинг чўрисидан бўлган ўғли Долобян Абрўйни унга қарши қўядилар. Қўзғолоннинг бош раҳбари ва ташкилотчиси Абрўй мағлубиятга учрайди ҳамда ҳоқонлиkning ғарбий қисмига — Бухорога қочади. Бу ерда турк қувғиндилар Бухоро воҳасининг «қашшоқ ва фақир кишилари» билан бирлашиб, шундай қаттиқ ва кескин сиёсат юргизади, натижада Бухоро зодагонлари — «деҳқон ва бой савдогарлар» Еттисувга кўчиб кетиб, турк ҳоқони ҳимояси остида муҳтожликда яшашга мажбур бўладилар.

586 йилда Абрўй бошчилигида кўтарилган навбатдаги қўзғолон ҳоқон понби Яғбу Қорачурун бошчилигидаги Турк ва Хитой қўшинлари томонидан шафқатсиз равишда бостирилади. Тарихчи Наршахийнинг ҳикоя қилишича, ғолиблар катта қопни қовоқ ари билан тўлдириб ичига Абрўйни ташлайдилар. Абрўйни арилар талаб ўлдиради. Орадан муддат ўтмасдан, яъни 588 йилда турк ҳоқонлигига Баҳром Чўбни бошчилигидаги форс қўшинлари ҳужум қилади. Натижада, ҳоқонлик Шарқий ва Ғарбий қисмларга бўлиниб кетади¹⁷. Турк ҳоқонлигининг иккига бўлиниб кетиши ўзаро уруш-жанжалларни келтириб чиқаради. Икки ҳоқонлик сиёсий куч-қудратининг сусайишига ва Хитой қўшинларининг ҳужумига катта йўл очиб беради. Натижада, VII асрнинг 60-йилларида хитойликлар Ўрта Осиёни Хитой империяси составига қўшиб олишга ҳаракат қиладилар. Еттисувда хитойликларнинг 2 та, сўғдада 7 та, Тоҳиристонда 16 та маҳкамаси барпо этилади¹⁸.

VII асрнинг 70-йиллари бошида (670 йилда) Шарқий Туркистонга янги босқинчилар — тибетликларнинг қўшинлари кириб келади. Ана шу босқинчиликка акс таъсир сифатида 661—663 ва 679-йилларда Шарқий туркларнинг исёнлари бошланиб, бунинг натижаси ўлароқ ҳоқонлик қайтадан тикланади ва у яна фаол таш-

¹⁷ Ғарбий ҳоқонликка Еттисув, Шарқий Туркистон, Ўрта Осиё, Оролбўйи ва Каспийбўйи музофотлари кирган — У. Ж.

¹⁸ Мазкур воқеалар ва Буюк ҳоқонлик тарихига онд воқеалар, уларнинг давлат тузилиши, урф-одатлари ва ёзувлари ҳақида ҳамда маросимларига онд мулоҳазалар В. В. Бартольд, С. П. Толстов, Л. М. Гумилёв, С. Е. Малов, И. В. Стеблева, А. Қўюмовларнинг асарларида батафсил ёритилган — У. Ж.

қи сиёсат йўлини тутади. Натижада, Хитой Урта Осиёдан ажралиб қолди ва узоқ вақтгача — VIII асрнинг бошларига қадар Урта Осиёдаги ишларга аралашши имкониятидан маҳрум бўлади.

Турк ҳоқонлиги даври ва унгача бўлиб ўтган ана шу воқеалар тарихий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга. Биринчидан, бу даврда турк ҳоқонлиги юзага келиб, у туркий тилда сўзлашувчи қабила ва уруғларининг мустақил бир ҳокимият асосида ҳаракат қилишига имкон берди. Иккинчидан, бу ҳоқонлик, кейинчалик қай даражага тушиб қолганидан қатъи назар, ички ва ташқи кучларга (турли қўзғолонлар, ўзаро жанжаллар, Хитой ва эронликларга) қарши кураш олиб борди. Бу кураш ўз натижасида, тарихий мавзудаги асарларнинг юзага келишида ҳаётини заминлардан бири вазифасини ўтади. Юқорида қайд этилган тарихий воқеалар ва фактлар туркий халқлар тарихий фольклорининг пайдо бўлиши ва ривожланиши учун муҳим ҳаётини манбалар сифатида қаралмоғи лозим. Ана шу конкрет тарихий воқеалар фактларга, тарихий шахслар фаолиятига асосланган ҳолда V—VII асрларда туркий халқларининг ўзига хос халқ оғзаки ижоди юзага келди ва у асосан қаҳрамонлик характеридаги тарихий асарлардан иборат бўлиб қолди¹⁹. Маҳаллий халқлар она-Ватан, эл-юрт осойишталиги ва мустақиллиги учун чет эл босқинчиларига қарши узоқ вақт кураш олиб бордилар. Халқнинг сезимли фарзандлари фидойилик билан мардлик ва катта жасорат кўрсатдилар.

Урта Осиё территориясида яшаган қадимги қабила ва уруғлар ҳаёти билан боғлиқ тарихий воқеалар халқ эпосида ўз ифодасини топганлиги шубҳасиздир. Чунки халқ эпоси — халқ ҳаётининг бадий ойнаси. Бироқ қадимги туркий халқлар ҳаёти, уларнинг ватан муҳофазаси учун олиб борган кураш ва битилишлари акс этган халқ тарихий эпосининг мавжуд намуналари бизга қадар етиб келмаган. Маиз шунинг учун ҳам туркий халқлар эпосининг, айниқса тарихий эпоснинг миллий V асрларидан тўғривчи XV асргача бўлган давр, янги ўн асрлик тарихи қоронғу бўлиб қолмоқда. Беvosита шу давр ичида юз берган араб истилоси, мўғул босқинчилиги каби йирик тарихий воқеалар ҳақида халқ бахшилари индамай ўтишлари мумкин эмас. Бизнингча, улар ҳамма вақт халқ ҳаётидаги катта-кичик воқеалар-

¹⁹ Бу ҳақда қarang: Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. Тошкент: Фан, 1981. 35—42-бетлар.

га ўзларининг гоявий-эстетик муносабатларини билдириб борганлар. Аммо, бахшилар яратган бу асарларни қайд этиш, уларни келгуси авлодларга қолдириш учун ёзиб олиш ишнинг йўқлиги халқ эпосининг жуда кўп намуналарининг изсиз унутилиб кетишига сабаб бўлган.

Эрамининг V—VI асрлари халқ эпоси намуналарининг қандай характерда бўлганлиги, уларнинг йўналиши ва услубий хусусиятларини тиклаш борасида баъзи уринишлар, ҳаракатлар бўлди, бироқ илмий жамоатчиликда бу ташаббуснинг кенг қўллаб-қувватланмаслиги қолаверса, етарли фактик асосининг йўқлиги натижасида бундай ҳаракатлар ўзларининг бошланғич ҳолатида қолиб кетди. Бу ўринда биз Абдурауф Фитратнинг тенгсиз илмий изланишларини алоҳида эслатиб ўтишни лозим тонамиз.

Фитрат ўзбек фольклоршунослиги ва адабиётшунослиги тарихида биринчилардан бўлиб, эрамининг V—VI асрлари туркий халқлар адабиёти, хусусан эпоси намуналарини мавжуд манбалар асосида тиклаш ва шу орқали қадимги туркий халқлар адабиётининг энг қадимий намуналари ҳақида муайян тасаввурлар тугдиришга ҳаракат қилди. Унинг «Энг эски турк адабиёти намуналари»²⁰ асари фикримизнинг тасдиғи бўла олади.

Фитрат араб истилосига қадар бўлган турк адабиёти намуналарини тиклашда Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону лугатит-турк» асаридаги тўртликларни вазн, қофия ва мавзу нуқтаи назаридан бир-бирига муқояса қилиб, уларнинг муайян изчил сюжетга эга бўлган эпик асарлар эканлигини кашф этади. Бундай натижага у профессор Қуруллизода изидан бориб эришди. Қуруллизода ана шундай йўл билан «Девон»да келтирилган тўртликлар асосида тўртта марсиани тиклаган эди. Булар: «Али Артуно марсияси», Ябоқу қабиласи билан бўлган бир воқеага боғлиқ марсия, адресати номмаълум бўлган бир марсия, Танқут амирига онд бир марсиядан иборат. Фитрат эса шу йўлдан бориб яна иккита марсия ва бир қанча эпик асарларни тиклайди.

Бу асарлардаги аксарият сўзларнинг туркий тилга ондлиги, арабча сўзларнинг озлигига асосланиб Фитрат тизмалар эрамининг VI—VII асрларида яратилган деган хулосага келади, у бу ҳақда шундай ёзади: «Шу китобнинг биринчи қисмидаги саккизинчи асар (уйғурлар билан уруш)нинг мусулмон туркларининг урушла-

²⁰ Фитрат. Энг эски турк адабиёти намуналари. Самарқанд—Тошкент, 1927

ри тасвир қилгонини Маҳмуд Кошғарий хабар берадир. Яна шу биринчи қисмидаги бешинчи асарда «ибриқ» сўзи борким, у арабча «ибриқ» демакдир. Яна шул биринчи қисмидаги биринчи асарда (Али Артунго марсиасида) заъфарон маъносиди арабча «кўркум» сўзи бордир. Мана булар мазкур асарларнинг турк, арабларнинг биринчи учраш замонлариға онд бўлғони кўрсагадир. Демак, у асарларнинг ҳар ҳолда милодий 6—7 нчи мулчар (аср)нинг адабий ёмишлари эканиға ҳукм этмак мумкиндир»²¹.

Фитратнинг бу хулосаси биз учун бир неча жиҳатдан қимматлидир. Биринчидан, «Девону луғатит-турк» гарчи XI асрда яратилган бўлса-да, бироқ у ёки бу сўзини изоҳлаш мақсадида жалб этилган мисоллар, айниқса шеърӣй парчалар VI—VII асрларда яратилган туркий халқлар оғзаки ижодидан олинган. Демак, бевосита мана шу мисоллар асосида араблар истилосидан олдинги туркий халқлар оғзаки ижоди асарларининг жанр мансубияти, муайян жанрларнинг тасвир принциплари, уларнинг услубий хоссалари ҳақида баъзи бир хулосаларға келиш мумкин. Иккинчидан, Фитрат «Девон»даги шеърӣй тўртликларни вази, қофия ва мавзу асосида бирлаштирар экан, юзага келган асарлар халқ эпосиға тааллуқли эканлигини ҳис қилган ҳолда 20-йиллар адабиётшунослиғи табиатидан келиб чиқиб, уларни энг эски турк адабиёти намуналари деб қўя қолади. Биз учун Фитратнинг ўзи тиклаган асарларға оғзаки ёки ёзма адабиёт намуналари сифатида қараши эмас, балки у бирлаштирган тўртликлар қачонлардир яхлит ҳолда бўлган асарларнинг парчалари эканлигини тасдиқлаши аҳамиятли. Уларнинг оғзаки ижодға, энг аввало, халқ эпосиға тааллуқли эканлигини эса асарларнинг мавзун, поэтик хусусиятларини таҳлил қилиш орқали аниқлаш мумкин.

Хуллас, Фитрат томонидан тикланган «Бир уруш майдони ҳақида», «Овдан урушға», «Тангут бегининг уруши», «Уйғурлар билан уруш», «Уч уруш» каби асарларға биз туркий халқлар қадимги эпосининг сақланиб қолган бўлаклари сифатида қараб, уларнинг айримларидаги туркий халқлар тарихий эпосиға хос услубий жиҳатларни ёритишға ҳаракат қиламиз.

«БИР УРУШ МАЙДОНИ ҲАҚИДА». Мазкур асарға онд тўртликлардан ўн бештасини Фитрат эпик асар мантиқиға мос келадиган бир тарзда бирлаштирган.

²¹ Уша асар. 7-бет.

Биринчи тўртликнинг мазмунидан, унда қайд этилган қабила номларидан келиб чиқилса, бу асар тарихан мавжуд бўлган Ўғуш қабиласининг ташқи душмандан ўзини ҳимоя қилиш мақсадида олиб борган жангу жадалларини акс эттирганлигини англаб олиш мумкин:

Кучи танги тўқишти,
Ўғуш қунум ўқушти.
Чарик тобо ёқишти,
Бизга калиб уч ўтор.

Маълум бўладики, куч-қудрати тенг қабилалар бир-бирларини бўйсундириб, кучсизларини ўзларига тобе қилиш учун урушадилар. Мана шундай тенг кучга эга бўлган қабилалардан бири бир кун Ўғуш қабиласи устига қўшин тортади. Шунда ўзини мудофаа қилиш мақсадида Ўғуш қабиласи барча аймақларга хабар бериб тезгина қўшин тўплайди. Уч олмоқ учун келган қабила лашкари эса тобора яқинлашиб қолади:

Тигроқланиб сакратти,
Арни, отин югуртти.
Бизни қомуг ангитти
Оидог суга ким ятар?

Мазмуни: Душман қўшини шиддат билан отини чоптириб, ботирларини яёв, отли ҳолда олға югуртиради. Биз (Ўғушлар) уларнинг ҳолларини кўргач, бундай қўшинига ким тенг кела олади, деб ҳайрон қолдик.

Дарҳақиқат, душман лашкарларининг шиддат билан бостириб келиши, ғайратига сабри чидамаган баҳодирларнинг отли ва яёв ҳолда душманга қарши ташланиши, душман лашкарларининг кўплиги ҳамда кучлилигидан ҳайратда қолиш каби тасвир халқ эпоси учун жуда ҳам мос келади. Чунки сон-саноқсиз душман лашкарларини тор-мор этган Рустам, Гўрўғли, Аваз, Ҳасан, Равшан каби халқ эпик баҳодирларининг ҳар қандай жанг олдида бир оз иккиланиб, хавфсираб туриш ҳолатлари юқоридаги тўртликда баён этилган тасвирга жуда яқин ва ҳамоҳангдир.

Манг била кенкашди (кенгашди)
Билки манко (монго) тенкашди (тенгашди)
Аран била суикашди (сунгашди)
Олплар бошини ул ювор.

Мазмуни: у мен билан кенгашиб, уруш тўғрисида ўз билимларини меннинг билганларим билан тенглашди. Эрлар билан найзабозлик қилиб, ботирларнинг бошларини юмалатмоқдадир.

Мазкур тўртликда икки хил ҳолат, вазият баён этилган. Биринчиси — у (қабилла бошлиғи) жанг олди-дан ўз баҳодирлари билан урушни олиб бориш ҳақида кенгашиб олишганликлари ҳақида маълумот берганлигидан иборат. Бу нарса халқ эпоси учун ҳам типологик ҳол бўлиб, бостириб келаётган ёвга қарши чиқиш учун қабилла бошлиқлари, лашкарбошилар кенгашиб оладиларки, мана шу фактнинг ўзи қадимги эпос воқеалари бевосита реал воқелик фактларига асосланади. Иккинчиси — тўртликнинг кейинги икки мисрасида узоқ ўтмишда кўп халқларда мавжуд бўлган қадимги бир анъананинг тасвирланганлигидан иборат. Бу анъанага кўра, икки томонда тизилиб турган қўшни тўғридан-тўғри жангга ташланмай, аввал уларнинг помдор ботирлари ўзаро куч синашадилар. Қайси томоннинг ботири мағлуб бўлса, ўша томоннинг лашкари маҳв этилган ҳисобланади. Мана шу нарсага бўйсунмаган тақдирдагина лашкарлар жангга ташланадилар. Тўртликнинг кейинги икки мисрасида икки томон ботирларининг ўзаро куч синаш жанглари баён этилганга ўхшайди. Бу фикримизни эса навбатдаги тўртлик тасдиқлайди:

Аран ориг уриашур,
Учин, какин ирташур.
Соқол тутиб тортишур,
Кўксин оро ўт тутор.

Мазмуни: ботирлар бутун газабландилар, гина (душманлик) ҳам ўчларини истаб майдонга кирдилар. Бир-бирларининг соқолларин тутдилар, тортишдилар. Юракларида олов туташган эди.

Демак, икки лашкар томонларидан майдонга тушган ботирларнинг газаб ва нафрат билан бир-бирларига ташланиши юқоридаги тўртликнинг асосий мазмунини ташкил этади. Сўнгги тўртликда ҳам мана шу жангнинг кечиш жараёни тасвирланади:

Олплар ориг олқашур,
Куч бир қилиб орқашур.
Бир-бир уза олқошур,
Азгарлаазиб ўқ отор.

Мазмуни: ботирлар бир-бирларини бутунлай йўқ этадилар, кучларини бирлаштирмоқ учун бир-бирларига орқа таянадилар. «Ҳай баракалла» деб бир-бирларини алқайдилар, ҳеч ўйламасдан ўқ отишадилар.

Кўриниб турибдики, майдонга тушган ботирлар бир-бирлари билан басма-бас келиб жанг қилмоқдалар. Та-

рафлар чарчаб қолганларида шерикларига таяниб куч
йиғиб оладилар, сўнгра камон отиш жангига ўтадилар
ва бир-бирларига аямай ўқ ота бошлайдилар. Тасвир
ўз характери билан Угуш қабиласининг ўзини ҳимоя
қилиш учун олиб борган тарихий жанглارнинг реал
ифодасидир.

Ункам калиб ўғродим,
Орслонлойу кўкрадим.
Олилар бошини тўғродим,
Амди мани ким тутор?

Мазмун: менинг ҳам газабим келди, майдонга юз-
ландим, арслонлар каби наъра тортдим, ботирларнинг
бошларини тўғрадим, амди мени ким тўхтата олур,
«ким сақлай олур» деб қичқирдим.

Тўртликда газабга келган баҳодирнинг майдонга
тушиши ва душманларга арслондай ташланиб, ўз қа-
биласининг ҳимояси учун бир ўч олиш эпизоди тасвир-
ланган. Баён бевосита баҳодир жангчи тилидан моно-
лог нутқ шаклида олиб борилганки, нутқнинг бу шакли
туркий халқлар эпоси учун жуда ҳам характерлидир:

Тўқуш ичра уруштим,
Улуғ бирла қориштим.
Тўқуз отин ёриштим,
Ойдом амди ол «ўтар!»

Мазмун: жанг майдонида уруша-уруша ёвнинг улу-
ғига рўбарў бўлдим. Қошқа отин чопиб бораётган оти
кетида пойга қўйган каби чоптирдим-да, «ўтар ботир!
Мана ол амди»,— дедим.

Олп аранни ўзурдим,
Бўйини онинг қозурдим,
Олтун, кумуш юзурдим,
Сусен, қални ким ўтар?

Мазмун: ёвнинг ботир эрларини бир-бирларидан
ажратиб тарқатдим, унинг (ёв каттасининг) бўйинини
товладим, олтин-кумушларини юклаб ташидим, қўши-
ни кўп бўлмоқ билан ҳар ким урушда снга олмайди.

Мазкур тўртликда бевосита қаҳрамоннинг жангдаги
хатти-ҳаракатлари, жасорати халқ эпоси руҳида баён
этилган.

Боши онинг ойиқти,
Қони юзуб туруқти.
Болни бўлиб тоғиқти,
Амди уни ким ятар.

Мазмуни: унинг бошининг яраси ёмонлашди, яраси қон йиғиб қабариб турди, сўнг у тоққа қочиб кетди, эмди уни қувиб бориб қўлга тушурмак қийиндир.

Тўртликда жангда яраланган баҳодирнинг душман қўлига тушмаслик учун тоққа чиқиб кетиши тасвирланган. Бу эпик мотив ўзбек халқ эпосида жуда кўп учрайди. Масалан, Ислом шоирдан ёзиб олинган «Орзу-гул» достонида душман билан жанг қилиб яраланган Сувоннинг тоққа чиқиб кетиши, «Гўрўгли» туркумига онд кўплаб достонларда Авазхоннинг яраланиб тоққа чиқиб кетиши мотивлари фикримизнинг далилидир. Эпик мотивнинг классик ўзбек халқ эпосидаги мотивлар билан уйғунлиги Фитрат келтирган бу тўртликлар қадимги туркий халқлар эпосининг қолдиқларидан иборатлигини яна бир карра тасдиқлайди.

Қуйидаги тўртликда эса душман қўшинларининг шиддат билан бостириб келиши, алпларнинг зарбларга бардош бера олмай шармандаларча қочиб кетишлари баён этилади:

Су келади ер ёбо,
Қирор қирғи от табо.
Қочти анкор «олб Ой»
Увут бўлиб ул ёшар.

Мазмуни: Қўшин ер юзини тутиб келади, отлар қирғи тепа-тепа қириб келадилар. Али Ой бу қўшиндан қочди. У энди шармандалик билан яшайди.

Маълумки, халқ эпосида уруғ, қабила ёки эл озошлиги йўлида жон фидо қиладиган баҳодирлар улугланиб, қўрқоқ ва хиёнаткорлар нафрат билан тилга олинади. Юкоридаги тўртликда чигирткадай ер юзини тутиб келаётган душман қўшинидан қўрқиб қочган Али Ой исмли баҳодир ҳақида сўз юритилган. Тўртлик мазмунидан маълум бўлишича, Али Ой мана шу қочоқликдан кейин шармандалик билан яшашга маҳкум. Демак, тўртлик мазмун, тасвир руҳи билан халқ эпосининг анъаналарига мос келади.

Али Ой қочоқликка юз бургач, қабила бошлиғининг ипак чодир тикилиб, барча қўшинлар билан бостириб келаётган душманини даф этишга қатъий аҳд қилдилар. Навбатдаги тўртликда ана шулар ҳақида сўз юритилган:

Қурви жуваж қурулди,
Тугум тикиб урулди.
Суси отин урулди,
Қонтуқ қочор ул тутор.

Мазмун: Менинг кенг ипак чодирим қурилди, туғим тикилиб, довуллар урила бошлади. Ёвнинг қўшинини отлари билан ўрай бошладилар. Энди унинг ўзи қочмоқ била қутула олмайди.

Қабила туғи-байроғи энг муқаддас ҳисобланган. Бинобарин, кўпгина ўзбек халқ дostonларида бостириб келаётган душман ҳам, ўзини мудофаа этаётган томон ҳам туғ кўтариб жангга кирадилар. Душман туғини ерга қориш, йўқ қилиш унинг бутунлай тор-мор бўлганлигини англатади. Аммо бирор томон қаттиқ туриб ўзини ҳимоя қилмоқчи бўлса, унинг подшоси ёки саркардаси чодир тикиб, туғ ўриатиб ўтирса, шу томоннинг энди чекинишга ёки қочишга ҳаққи йўқолади. Юқоридаги тўртликдан маълум бўлишича, энг ишонган алплари қочишга юз тутган қабила бошлиғи ўзининг ипак чодирини тикиб, туғини баланд қилиб ўриатиб, ўзини ҳимоя қилишга бел боғлайди. Қабила бошлиғининг бундай қатъий қарорини билган баҳодирлари ўзларининг отлиқ қўшинлари билан душманининг атрофини ўрай бошладилар. Қамалда қолиш хавфини сезган душман лашқари аста-секин қочишга юз тутди. Кўриниб турибдики, овдан эндигина қайтган Уғуш қабиласи ногаҳон бостириб келган душман зарбидан дастлаб гангиб қолади. Бир қанча номдор алплар ярадор бўлиб, тоққа чиқиб кетадилар ва жон сақлаб қоладилар, номдор Алл Ой эса зарбага дош беролмай қочишга юз тутди. Вазиятнинг бундай кескинлашганидан ғазабланган қабила оқсоқоли ўз ўтовини тикиб, туғини баланд кўтариб, душманини даф этишга ва шу билан қабила сарҳадларини босқинчилардан тозалашга аҳд қилади. Шу биле отлиқ қўшинлар душманини қамаб олиб қирғин қилмоқчи бўладилар. Аммо душман ўз ҳарифларининг мақсадини тўғри англаб, вазиятнинг мураккаблигини ҳисобга олиб орқага чекинади. Демак, кўриниб турибдики, Фитрат томонидан «Девон»дан териб олинган ва маълум маантиқий, изчиллик билан тартиб берилган бу парчалар қачонлардир куйланиб юрган қабила эпосининг сақланиб қолган парчаларидан бошқа нарса эмас. Энди навбатдаги тўртликка ўтамиз:

Қалди бару артуру,
Барди алии ортуру.
Мунда қолиб ўлтуру,
Буки бўлиб уи бутар.

Мазмун: қабул қилиб бизнинг томонга келди, элини, юртини орттириб бизга берди, ўзи олдимизда ўлти-

риб қолибдир-да, букри бўлиб турадир, товуши чиқ-
майдир.

Душман ортга чекиниш билан қутула олмаслигини
англаб, бош эгиб келиб таслим бўла бошлайди. Таслим
бўлган кишининг эса қадди букилган, овози синиқ бў-
лади. Тўртлик мазмунидан маълум бўладикки, Уғуш қа-
биласи ўзининг мардлиги, жасорати туфайли қаршисида
турган душманини таслим бўлишига мажбур қилган:

...манга илинди,
Амгак кару уланди.
Қилмишига иланди,
Тутғун бўлуб ул қотор.

Мазмун: кўп меҳнатлар кўриб безгандан кейин
қилмишларига пушаймон бўлиб менга илинди, қўлга
тушди. Тутқун бўлгандан кейин қаттиқлик кўрсатиб
туради.

Ушбу тўртлик олдинги тўртликнинг мазмунини таъ-
кидловчи, кучайтирувчи мазмунга эга бўлиб, душман-
нинг аввал катта куч сарфлаб, жанг қилиб Уғуш қаби-
ласини босиб олишга уринганлиги, аммо бунинг уда-
сидан чиқа олмай таслим бўлганлигини баён этиши би-
лан характерли. Демак, душманининг таслим бўлишини
баён этувчи парчалар ҳам анчагина бўлиб, тасвирининг
батафсиллиги, давомийлиги ҳам халқ эпоси талаблари-
га мос келади. Қуйидаги тўртликда эса Уғуш қабиласи-
нинг босиб олгандан кейин душманининг режалари қан-
дай бўлганлигини баён этишга бағишланган:

Иши оиг ортошиб,
Ўғроқ била уртошиб.
Бўйини олиб қозриниб
Тутғун олиб ул сотар.

Мазмун: Унинг ишлари энди бузилишди. Пўқса, ул
Ўғроқ қабиласи билан уруш очиб, бир-бирларининг
юртларини ёндирадилар. Уларининг бўйинларини товлагон
тутқун қилиб олганларини қул қилиб сотар эди.

Кўриниб турибдики, тўртликлар босқинчи бир қа-
биланинг уруш режаларини бир бошидан баён қилмоқ-
да. Агар у ўғушларини жангда енгса, кейин Ўғроқ қаби-
ласига хужум қилиб, унинг ерларини босиб олиб, одам-
ларини қул қилиб сотишни мўлжаллаган. Бироқ бос-
қинчи қабиланинг ёвуз режалари амалга ошмай қолади.
Чунки эндигина овдан қайтган Уғуш қабиласи тез фур-
сатда ўзини ўнглаб олиб, душманга зарба беради ва
унинг барча режаларини бузиб ташлайди. Натижада,

Ўғроқ қабиласи ҳам душман ҳужумидан қутулиб қолади. Навбатдаги тўртликда эса ёвуз ниятига яраша жазо топган душманининг афсус-надомати баён этилган:

Амди ўзини узунди,
Кидин талим унунди,
Эл бўлголи эканди,
Ондоғ арин ким ўтар.

Мазмуни: у энди уйқудан уйғонди (кўзи очилди) да, кейин қилгонларига кўп пушаймон бўлди. Йўқса, ул бизга эл бўлмоқдан бош тортғон эди. Ундай эрини утуб (енгиб) бу ҳолга солмоқ биздан бошқа кимнинг қўлидан келади?

Ўғуш қабиласининг энди ҳар қанча мақтанса ҳам ҳаққи бор. Чунки бу қабила ҳеч кимга бўйсунмаган, дўст тутинмаган урушқоқ қабила устидан ғалаба қозонди. Бундай ҳол мақтову шуҳратларга лойиқ. Тўртликда мана шу ҳолат, ғалаба гашти улуғланган:

Тини йимо ужукти,
Ари, оти ижакти,
Аши тоқи жулукти,
Сўзини оининг ким тутор?

Мазмуни: энди нафаси кесилган, эрлари, отлари берилган, йўлдошлари, эшлари сўлиб ишдан чиққан. Энди унинг сўзини ҳеч ким тингламайди, тутмайди.

Албатта, халқ эпоси адолат ва ҳақиқатни тараннум этганлиги сабабли унда ҳақиқат учун кураш олиб бораётганлар ғолиб чиқиши табиий. Эпосдаги мана шу хусусият халқ ижодкорлари томонидан ўйлаб топилган сунъий ечим эмас. У асрлар мобайнида халқнинг адолат, эрк ва озодлик учун курашида ҳар донм ғолиб чиқишини кузатишлар оқибаатида юзага келган ҳаётий ечимдан иборат. Ғолибининг сўзи-сўз, иши-иш, мағлубининг эса на ишида, на сўзида қадри бор. Мана шу ҳаётий ечим тўртликда жуда ҳам табиий баён этилган:

Қони оқиб юшулди,
Қоби қомуг тешилди.
Ўлук билан қўшулди,
Тугилиш кунини уш ботор.

Мазмуни: қони қайнаб оқти, қон тўла бир қопга ўхшаган тани бутунлай тешилди. Унинг тутган қуёши шу топда ботмоқда. У эмди ўликларга қўшилган.

Халқ эпоси душманининг таслим бўлиши, унинг пушаймонлик билан ҳалок бўлиши, эзгуликнинг тантанаси билан якунланади. «Бир уруш майдони ҳақида» деб.

шартли ном берилган бу эпос парчалари ҳам худди ана шу анъанага амал қилинган ҳолда якунланган. Айтиш мумкинки, бундай эпик якун жуда қадимий тарихий анъаналарга таянган ҳолда бизга қадар етиб келган. Демак, профессор Фитрат тиклаган «Бир уруш майдони ҳақида» асари қадимги туркий халқлар қабилачилик даври эпоси намунасида иборат бўлиб, у тўлиқ бўлма-са ҳам, халқ эпосининг барча тасвир принципларига тўла жавоб беради. Аммо бу эпос ўзидаги тарихийлик принципларига кўра, халқ эпосининг қайси бир типига мансуб эканлигини аниқлаш лозим.

Бизнингча, «Бир уруш майдони ҳақида» қабилачи-лик даври халқ тарихий эпосининг намунаси ҳисобла-нади. Бу фикрнинг қай даражада ҳақиқатга яқин экан-лигини исботлаш учун халқ эпоси услубига ҳос қуйнда-ги жиҳатларга эътибор бериш зарур.

Маълумки, халқ эпоси сюжети ўзига ҳос услубий системага эга. Бу система эса ўз навбатида сюжетнинг маҳсус бошлама, эпик тугун, воқеалар ривож, галаба мадҳиясида ташкил топган эпик якундан иборат тузи-лишга эга эканлигида кўзга ташланади.

Халқ эпосидаги бошламалар икки хил характерга эга: а) эпик дунё конкрет тарихийликдан узоқ бўлган эпос намуналарида воқеалар кечадиган хронотоп; эпик персонажлар, вазият ва эпик муҳит маъхум бўлади. Бундай эпос намуналарида тарихийлик ўта даражада кенг бўлиб, эпик дунё компонентларини муайян реал тарихий давр, хронотоп билан боғлиқ ҳолда изоҳлаб бўлмайди; б) эпик дунё конкрет тарихийлик принцип-лари доирасида ташкил топган бўлади. Бундай эпос на-муналарида эпик дунё компонентлари — хронотоп, пер-сонаж, вазият ва муҳит ишбний реал характер касб этади. «Девон» материаллари асосида профессор Фит-рат тиклаган «Бир уруш майдони ҳақида» асари шу жиҳатдан ҳам тарихий эпос парчасидан иборатдир.

Маҳмуд Қошғарийнинг маълум сўз ёки ибораларини изоҳлаш мақсадида келтирган тўртликлари яхлит эпос-нинг турли жойларидан олинган бўлса ҳам, бироқ тик-ланган намунада тарихий эпос сюжетига ҳос услубий система маълум даражада сақланиб қолган. Масалан, куч-қудратда тенг бўлган қабилаларнинг бир-бирига ҳужум қилишлари, енгилганларни эса тобе қилиб олиш-лари қабилачилик тузумига ҳос иқтисодий-сиёсий ту-зумнинг қондаси ҳисобланади. Бундан маълум бўлади-ки, асар воқеалари қабилачилик тузуми даври воқеа-ларига алоқадор. Ўзини ҳимоя қилишга мажбур бўлган

қабилла эса эндиғина овдан қайтиб келган конкрет тарихий Уғуш қабиласи ҳисобланади. Биринчи тўртликда берилган ана шу икки маълумот «Бир уруш майдони ҳақида» асарининг тарихий эпос намунасининг парчаси эканлигини тўла тасдиқлайди. Кейинги тўртликлар эса воқеалар ривожини, асар воқеаларидаги драматизмининг тараққилигини, қабилла шаънини ҳимоя қилишининг муқаддаслигини, ўз озодлиги учун олиб борилган жангда ғалаба қозонишининг муқаррарлигини кўрсатиб туради. Асар эса ғалаба нашидасини тараннум этиш каби тантанаворлик билан якунланади. Хуллас, «Бир уруш майдони ҳақида» асари қадимги туркий халқлар тарихий эпосининг тузилишини муайян даражада акс эттирган асардир.

«ТАНГУТ БЕГИНИНГ УРУШИ» асари²² ҳақида. Маълумки, Маҳмуд Кошғарий ўз «Девон»да тангутлар ҳақида маълумотлар бериб уларни, Чин яқинида яшовчи тоифа деб изоҳлайди. «Девон»нинг таржимони профессор С. М. Муталлибов эса III томининг 453-саҳифасида уни «жуда қадим замонда яшаган катта бир халқнинг турклашиб кетган бир қисми» деб кўрсатади. «Девон»даги шеърини парчалардан ва Абдурауф Фитрат томонидан тикланган «Тангут бегининг уруши»даги шеърини контекст руҳидан шу нарса англашиладики, Тангут қабиласининг махсус хони ёки беги бўлган ва улар ташқи душманлар — бошқа қўшни қабилалари (жумладан, «Қотунсини» қабиласи²³ — У. Ж.) билан қаттиқ жанглар олиб борган, душманга нисбатан ҳарбий ғайилалар ишлатиб, ғалабаларга ҳам эришган.

«Тангут бегининг уруши» асарида даставвал Қотунсини қабиласининг Тангут бегига душманлашиб қолиши ва Тангут қабиласи устига қўшни тортиши ҳақида сўз юритилади.

«Қотунсини» жуғилоди,
Тангут бағи ёғилоди.
Қони оқиб жоғилоди
Буюн сувин қизил соғди.

Мазмуни: «Қотунсини» қабиласи қичқиришиб ғулғула солиб, Тангут бегига ёғилди, уруш очди. Натижада, бўйиндан қизил сув каби бўлуб қони вижиллаб оқди.

²² Фитрат. Энг эски турк адабиёти намуналари. Самарқанд—Тошкент. 53—57-бетлар.

²³ Девон ва А. Фитрат томонидан келтирилган материаллардан англашилишича, Чин ва Тангут аҳолилари орасида Қотунсини деган бир кичик шаҳарча бўлган. Бу шаҳарчада яшаган қабилалар Қотунсини деб аталган — У. Ж.

Душман Қотунсини қабиласининг лашкари бостириб келар экан, дарҳол Тангут қабиласининг ҳам ботир, алп йигитлари жангга ҳозирлик кўрадилар:

Аран олин ўқуштилار,
Қингиз кўзун боқиштилар,
Қомуғ тўлмун тўқуштилар,
Қилич қинқо кучин сиқди.

Мазмуни: эрлар, ботирлар бир-бирларини курашга ундадилар, бир-бирларига ёв кўзи билан ёмон-ёмон қарадилар. Бутун яроқлари билан урушга киришдилар, қиличларининг қинга сиғиши қийинлашди.

Навбатдаги тўртликда бевосита жанг манзаралари берилган. Унда айтилишича, Тангут қабиласининг баҳодирлари ёвнинг бошларини кўплаб душман деб думалатаверадилар. Бундай қирғинни кўрган душманининг шашти пасайиб қолади. Дарҳақиқат, халқ эпосида ҳам дастлаб шиддат билан ҳужумга ўтган ёв дастлабки зарбадан кейинроқ қочишга ўтади. Қуйидаги тўртликдаги тасвир ҳам ўз мазмуни билан халқ эпосидаги мазмунга уйғундир.

Талим бошлар ювилдимот,
Ёғи ондон ёвилдимот,
Кучи онинг кавилдимот,
Қилич қинқо кучин сиғди.

Мазмуни: кўп-кўп бошлар юмаланди, ёв буларни кўргач, бўшашиб қолди, кучсизланди, қиличларининг қинга сиғиши қийинлашди.

Қабилачилик тузуми даврининг ўз қонун-қондалари мавжуд бўлганки, бунга барча қабила ва уруғлар сўзсиз итоат этганлар. Шундай қонун-қондалардан бири қабилаларининг қиш, аёз пайтларида бир-бирларига уруш очмаслиги ҳисобланган. Қотунсини қабиласи мана шу қондага риоя қилмасдан совуқ пайтида Тангутлар устига юриш қилган эди. Ҳеч қандай ҳужумни кутмаган Тангут қабиласи дастлаб бир оз талофот кўради. Қотунсини лашкарбошиси ғурур билан қўлга тушган киши ва отларни барчага тақсим қилиб бера бошлайди. Бироқ охирида ўзи асир бўлиб, бошидаги кескинлигидан асар ҳам қолмайди. Қуйидаги тўртлик асарнинг ана шундай драматизмга тўла манзараларини баён этади:

Тангут сусан ушуклади,
Қиш ишин аликлади,
Аран, отин баликлади,
Бўлуи бўлиб бошин тигди.

Мазмун: ёв Тангут қабиласини совуқда босди, у бу иши билан эркаклар ишини масхара қилди, босқинда олгани эр ҳам отларни ҳар кимга бўлаклади, ҳаля қилди. Охирида ўзи асир бўлгач, кескинлиги кетиб қолди.

Демак, бу тўртлик ўзидан олдинги парчада ифода-ланган мазмунни таъкидлаш, тасдиқлаш ва кучайтиришга хизмат қилган. Ёв устидан галабани ҳаля этиш, уни кучайтириб баён қилиш халқ эпосидаги тасвир услубига хосдир.

Тангут беги дастлаб ёвнинг саркардасини алдаб тутқун қилиб олади ва ўлимга буюради. Ўлим ҳукминини эшитган Қотунсини саркардасининг қўрқувдан ранги оқариб кетади. Буни кўрган саркарданинг қариндошлари ундан нафратланидилар. Ўлим олдида даҳшатга тушиб, унга таслим бўлиш халқ эпосида қаттиқ қораланади. Қуйидаги тўртликда ана шу руҳ етакчилиқ қилади.

Тангут хони юбилоди,
Ўлум бирла тубилоди,
Қозошлари тоболоди,
Ўлум кўруб юзи огди.

Мазмун: Тангут хони уни бошлаб олди-да, сўнгра ўлим билан енгди. Қариндошлари унинг бу енгилишидан орландилар, чунки ўлимни кўргач, унинг юзи оқарган эди.

Қуйидаги тўртликда эса ёвнинг Тангут беги ва унинг қўшинини кўриб, ваҳимага тушиб қолиши тасвирланган:

Еги бекдан узуклади,
Кўруб суни олиқлади,
Ўлум уни қушуклади,
Оғзи ичра оғи соғди.

Мазмун: ёв бекин кўргач, ёлқовланиб пинаклади, у қутилмаган қўшинини кўриб ажабда қолган эди. Ўлим уни зиёфат қилди, оғзига оғу қуйди.

Навбатдаги тўртликда эса Тангут бегининг уруш олиб бориш йўли, қўллаган усули ҳақида сўз юритилади:

Багим ўзини ўгурлади,
Ероғ билиб ўгурлади,
Ўлут тангри оғирлади,
Они қут қив тури тугди.

Мазмун: бегим бошлаб ўзини ёшинтирди, пистир-мада турди, вақт кутди, вақтини топиб ишга киришди.

Улуғ тангри ёрдам қилди-да, унинг бахт, давлат тўзони кўтарилди.

Мана шундан сўнг, Тангут бегининг ғалабаси, ботирларининг сазй-ҳаракати ва дадилликлари баён билан асар якунланган:

Они ятиб сункулади,
Бошини ёндиру янгиледи.
Азан бойиб мунгиледи,
Онинг олпин қоро бўгди.

Мазмуни: тез етиб уни сункулаб, бошига бир яра очди. Ботирларини ўлдирди, бўгди. Ўзининг ботирлари бойиб қолдилар, яхши томоқлар едилар.

Барча тўртликлар яхлит бир асарнинг турли ерларидан, яъни бирор сўзининг изоҳи муносабати билан олинган бўлиб, уларда Қотунсини қабиласининг совуқ кунларининг бирида Тангут қабиласи устига қўшин тортиши ва енгилиши ҳикоя қилинган. Албатта, тўртликлар мазмунан асарнинг бошлама, воқеалар ривожини — жанг тасвирлари ҳолида якуни қилинганини англатиб туради. Аммо тўртликларнинг жойлаштириш тартибида бир оз изчиллик бузилганга ўхшайди. Масалан, биринчи тўртликдан сўнг еттинчи тўртлик келтирилса, эпик баёнда изчиллик сақланиб қолар эди. Чунки еттинчи тўртликда Тангут қабила бегининг уруш олиб бориш тактикаси, унинг кучли ҳужумга тайёрланиш усули баён этилган. Дарҳақиқат, бек дастлаб ўзининг асосий қўшини билан яшириниб пистирмада туради. Ёвнинг гафлат пайтини топиб ҳужумга ўтади ва унга бахт кулиб боқади. Шу тариқа тўртликлар тартиби қуйидагича бўлиши лозим. (Биз А. Фитрат белгилаган тартиб рақамларини қуйидагича қўллаймиз): 1—7—2—3—4—5—6—8.

Хуллас, тўртликларнинг жойлашуви биз келтирган тартибда берилса, қуйидагича эпик баён вужудга келади: Қотунсини қабиласи қичқаришиб, гўлгула солиб, Тангут бегига ёғиқди, уруш очди. Натнжада, бўйиндан қизил сув соғилган каби бўкиб қони визиллаб оқди. Бегим дастлаб ўзини яширди, пистирмада турди, вақт кутди. Вақтини топиб ишига киришди. Улуғ тангри ёрдам қилди-да, унинг бахт, давлат тўзони кўтарилди. Эрлар, ботирлар бир-бирларини курашга ундадилар, бир-бирларига қаҳр кўзи билан қараб, барча қуроллари билан жангга киришдилар. Шу қадар қон тўкилдик, қиличларнинг қинга сиғиши қийинлашди. Кўплаб бош-

лар думалатилди. Буни кўриб ёв қўрқиб кучсизланиб қолди.

Аслида айб Қотунсини қабиласида эди. Чунки у совуқда юриш қилиб, эркаклар ишига хилоф йўл тутди. Дастлаб асир олган эрлар ва отларини мақтаниб ҳар кимга бўлиб берди. Охирида ўзи асир бўлгач, бошидаги шиддати йўқолди. Чунки Тангут хони дастлаб ёвнинг саркардасини алдаб туриб асир олди ва ўлимга ҳукм қилди. Ўлимни кўргач, ёв саркардасининг ранги оқариб кетди — қўрқди. Буни кўрган саркарданинг барча қариндошлари ундан нафратландилар. Мана шундан сўнг, Тангут беги ва унинг асосий қўшини пистирмадан чиқиб, душманга ташландилар. Бундан ёв қўшинлари ҳайрон қолиб, талвасага тушади. Уларни ўлим сийлайди. Улар шиддат билан душман бошига қилич соладилар, ботирларини ўлдирадилар, бўгадилар. Тангут ботирлари эса ғалаба қозониб, катта ўлжаларни қўлга киритадилар ва яхши таомлар билан бир-бирларини зиёфат қиладилар.

Юқорида келтирилган баён тартиби асар бошламаси, воқеалар ривож ва мантиқий якунини муайян изчилликда ифодалай олади. Демак, «Девон»нинг уч жилдидан катта меҳнат ва изланишлар оқибатида келтирилган саккиз тўртлик «Тангут бегининг уруши» деб шартли номланган яхлит асарнинг қисқача фабуласини ифодалайди.

Маълумки, бундан қарийб йигирма йиллар олдин профессор Х. Расулев «Қадимий эпик шеърятнинг дастлабки намуналари» номли мақоласида «Девон»да келтирилган мисоллар ҳақида сўз юритиб, уларнинг айримлари Тангут хони тўғрисида айтилган ё ёзилган дostonдан, ёки эпик шеърдан олинган бўлиши эҳтимолдан йироқ эмаслигини, чунки уларда мазмун, ғоявий йўналиш, фақат жанг ва қабилалар орасидаги устунлик учун кураш фикрининг мантиқий равишда давом эттирилиши, бадний асарнинг бир хил шакл, бир хил вазн, бир хил қофия билан давом этиши бу фикрни тасдиқлашини айтган эди²⁴.

Афтидан, Маҳмуд Қошғарий мазкур қабилаларнинг эрк ва озодлик йўлида олиб борган шиддатли жанг воқеаларини, уларда қатнашган халқ баҳодирлари ҳақида яратилган тарихий-қаҳрамонлик характеридаги эпос намуналарини парча-парча ҳолида эмас, балки яхлит ҳолда тўла ёзиб олган бўлса керак. Лекин, у ўз

²⁴ Адабий мерос. 2-сон. Тошкент: Фан, 1971. 25-бет.

«Девон»га киритилган сўзларнинг арабча луғавий маъносини изоҳлаш учун қўлидаги яхлит асарлардан ўз ижодий ниятига мос айрим парчаларнигина келтиради, холос. Дарҳақиқат, «Девон» таржимони профессор С. Муталлибов тўғри қайд этганидек, учала томдаги адабий парчаларни махсус тўплаб, уларни турли «мавзулар остида айрим асарларга бириктириш мумкин»²⁵. Ушбу фараз қилинган фикр асосида филология фанлари кандидати, адабиётшунос М. Иброҳимов «Девон»да келтирилган Таиғут қабиласи билан Қотунсини қабиласи ўртасидаги жанг тафсилотларини акс эттирувчи барча шеърний парчаларни мантиқий изчил жойлаштириб, яхлит сюжетли «Кутилмаган жанг» ва «Икки хон жанги» сарлавҳали икки мустақил тарихий асар тиклади²⁶.

М. Иброҳимов бу асарларни тиклашда, энг аввало, ҳар бир тўртликда акс этган мазмунга ва ҳар бир тўртлик охиридаги сўзларнинг қофияланиб келишига алоҳида эътибор берган. Ҳар бир тўртлик мазмунини акс эттириляётган воқеаларнинг моҳиятига кўра бирин-кетин жойлаштиришганда, яхлит сюжет ва изчил композицияга эга бўлган тарихий-қаҳрамонлик характеридаги мустақил асарлар вужудга келган.

Таиғут ва Қотунсини қабилалари қадимги Ўрта Осиё территориясида ҳақиқатан ҳам бўлганлиги ҳақидаги М. Кошғарийнинг «Девон»да келтирган маълумотларига асосланиб, М. Иброҳимов «Икки хон жанги» асарини тарихий характериға эга бўлган асар, деб баҳолайди²⁷. А. Фитратнинг кўрсатишича, бу асарлар мелодий VI—VII асрларнинг адабий материалларидир²⁸. Фольклоршунос олимлардан Т. Мирзаев ва Б. Саримсоқовлар ҳам шу фикрни тўла қўллаб-қувватлайдилар. Номлари зикр этилган асарларни синчиклаб кузатиш, улардаги воқеаларнинг берилиш тарзи, банд тузилишини ва бошқа поэтик жиҳатлари, жанг тасвирлари, қаҳрамон талқини ва унинг воқеалар оқимида тутган ўрни қабиаларни эпосга қиёслаш бу парчаларнинг қадимги туркий халқлар эпосининг намуналари эканлигини тўла тасдиқлайди²⁹, деган хулосага келадилар.

«Девон»нинг учала томида ўрни билан келтирилган

²⁵ Девон. I том. 299—300-бетлар.

²⁶ Иброҳимов М. Ўзбек балладаси. Тошкент, 1974. 46—47-бетлар.

²⁷ Иброҳимов М. Уша асар. 52-бет.

²⁸ Фитрат. Энг эски турк адабиёти намуналари. 7-бет.

²⁹ Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. Тошкент, 1981. 39-бет.

ва А. Фитрат томонидан «Таугут бегининг уруши» деб шартли равишда номланган ва тикланган яхлит асарнинг яратилиш даври ва жанрий мансубияти хусусига келганда эса, А. Фитрат, С. Муталлибов, Т. Мирзаев, Б. Саримсоқов ва М. Иброҳимов фикрларига тўла қўшилиамиз ҳамда айни вақтда қуйидаги мулоҳазаларни таъкидлаш зарур, деб ҳисоблаймиз.

Бундан олдинги айрим илмий ишларимизда ва эъло қилган мақолаларимизда Таугут ва Қотунсини қабила-лари ўртасидаги уруш-жанжаллар тафсилотларини эпик ҳикоя қилувчи асарларни тарихий-қаҳрамонлик харак-теридаги тарихий қўшиқ намунаси сифатида баҳолаган эдик³⁰. Кейинчалик «Таугут бегининг уруши» асарининг А. Фитрат тиклаган намунаси билан танишини, ундаги айрим тўртликлар тартибига ўзгартиришлар киритиш орқали эпик баёнини кузатиш бизни илгариги фикримиз-дан қайтишга мажбур қилади. Эпик қамровининг кенг-лиги, воқеаларининг аниқ тарихий қаҳрамонлар билан боғлиқликларда ривожланиши ушбу асарни тарихий-қаҳрамонлик қўшиқлари сифатида эмас, балки туркий халқлар қабилачилиқ тузуми даври тарихий дostonла-рининг қолдиқлари сифатида баҳолашга мажбур қила-ди. Чунки Маҳмуд Қошғарий ўз олдига тарихий дoston-нинг тўлиқ матнини келтиришини мақсад қилиб олган эмас. У ўзига керакли сўз ёки ибора, сўз бирикмасини изоҳлаш мақсадида йирик тарихий дostonнинг зарур тўртликларини келтирган, холос. Бироқ ана шу тўртлик-лардаги мазмунга эътибор берилса, уларда кенг эпик қамров, улкан тарихий воқелик садолари сақланиб қол-ганлигини сезиш қийин эмас. Хулоса қилиб айтганда, «Таугут бегининг уруши» қабилачилиқ тузуми даври туркий халқлар тарихий дostonларининг намунаси ҳи-собланади.

«УЙҒУРЛАР БИЛАН УРУШ» асари³¹ ҳақида. Аб-дурауф Фитрат томонидан тикланган қадимги туркий халқлар эпосининг парчаларидан бири «Уйғурлар би-лан уруш» асари ҳисобланади. Ушбу дostonга онд бешта

³⁰ Қаранг: Жуманазаров У. Тарихий-қаҳрамонлик қўшиқ-лари//Адабий мерос. 1981. 3-сон (19). 62—68-бетлар; Тарихий фольклорнинг дастлабки намуналари. 1-қисм. Тошкент: ТошДПИ, 1937. 53—67-бетлар; Узбекские народные исторические песни. Тошкент: Фан, 1989. С. 42—50; Жасорат ва садоқат талқини. Тошкент: Р. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1989. 36—43-бетлар.

³¹ Фитрат. Энг эски турк адабиёти намуналари. 58—60-бетлар.

тўртликкина «Девон»да сақланиб қолган бўлиб, уларни Фитрат қуйидагича тартибга солади.

Биринчи тўртлик ўз мазмунига кўра, асар бошлан-масига яқин келади. Унда аллақандай номаълум қаби-ла лашкарлари кемада Или дарёси билан сузиб бориб уйғурларга ҳужум қилганлиги баён этилади:

Кеми ичра ўлдуруб,
Ило сувини кечтимиз,
Уйғур тобо бошланиб,
Минглоқ элни очтимиз.

Мазмун: кемада ўлтириб, Ило сувини кечдик, уй-гурларга қараб юрдик, Минглоқ элини фатҳ қилдик.

Тўртлик мазмунидан шу нарса англашиладики, Ило дарёси билан уйғурлар устига юриш қилган қабила дастлаб Минглоқ элига дуч келади ва уларни босиб олади. Мана шундан кейин улар қуруқликка чиқиб, от-ларига ипакдан тайёрланган ҳар хил пўкаклар тақиб, уйғурлар ва тотлар (мусулмон бўлмаган турклар) ус-тига юриш қиладилар:

Бачкам уруб отлоқо,
Уйғур доқи тотлоқо,
Ўғри, ёвуз итлоқо,
Қушлар каби учтимиз.

Мазмун: отларимизга парчамла тақиб, уйғур ҳам тотлар устига, ўғри ҳам ёвуз итлар устига, қушлар ка-би учиб бордик.

Демак, бостириб борган қабила уйғур ва тотлар билан ашаддий душман бўлган. Шунинг учун ҳам бу икки қабилани у қаттиқ нафрат билан ҳақоратламоқда.

Навбатдаги тўртликда эса воқеалар баёни яна Минг-лоқ қабиласига қилинган ҳужумга кўчади:

Тунда била бостимиз,
Такма ёнгоқ бустимиз,
Қасмаларини кастимиз,
Минглоқ арни бичтимиз.

Мазмун: кечаси билан босқин қилдик, ҳар бир то-мондан пойлаб, пусиб турдик, учраганларининг манг-лайларини кеса бердик. Шундай қилиб, Минглоқ бо-тирларини ўлдирдик.

Оғди қизил байроқ,
Туғди қоро тўброқ,
Ятшу калиб ўғроқ,
Туқшаб они калтимиз.

Мазмун: қизил байроқ пайдо бўлди, ҳар томондан

тўзон, тупроқ кўтарилди. Уғроқ қабиласи етишиб келди, Урушдик-да, уруш майдонида уларни енгдик.

Навбатдаги тўртликда юриш қилган қабиланинг бутпарастлар устига етиб бориб, уларнинг бутхоналарини вайрон қилганлиги, булғаганлиги баён этилган:

Қалингизлайу оқтимиз,
Қандлар уза чиқтимиз,
Фурхон овин йиқтимиз,
Бурхон уза сичтимиз.

Мазмуни: сувда сузиб оқиб бордик, шаҳарлар устига чиқиб юриш қилдик, бутхоналарни бузиб, бутларни (булғадик).

Абдурауф Фитратнинг келтиришича, «Уйғурлар билан уруш» асаридан фақатгина бешта тўртлик «Девон»да сақланиб қолган. И. В. Стеблева эса бу дostonга алоқадор олтига тўртлик мавжудлигини айтиб, уларга ўзгача тартиб беради³². Албатта, Фитрат ушбу дoston парчаларига тартиб беришда, эпик баёндаги маънавий изчилликка эътибор бермаган. Мана шунинг натижасида баёнда айрим ғализликлар мавжуд. Бироқ, И. В. Стеблева олтинчи тўртлиكنи «Девон»нинг қайси жилдидан топганлигини кўрсатмайди. Шу сабабли биз Фитрат келтирган бешта тўртликка асосий диққатимизни қаратамиз. Ҳақиқатан ҳам тўртликлар тартибидан изчиллик етишмайди. Қуйида биз тўртликларнинг тартибни ҳақидаги ўз мулоҳазаларимизни баён этамиз.

Бизнинг назаримизда, тўртликлар тартибни қуйидагича бўлиши лозим: Номанум қабиланинг юриши дастлаб Ило дарёси билан бошланган бўлиб, уларнинг мақсади уйғурлар устига юришдан иборат. И. В. Стеблеванинг кўрсатишича, юриш қуруқликда бошланиб, сўнгра дарёда давом этган. Бизнингча, юриш сувда бошланиб сўнгра қуруқликка кўчган. Тахминимизча, тўртликлар тартибни қуйидагича бўлади:

1. Кемн ичра ўлтуруб,
Ило сувин қаттимиз,
Уйғур тобо бошланиб,
Минглоқ элин очтимиз.
2. Қалингизлайу оқтимиз,
Қандлар уза чиқтимиз,
Фурхон овин йиқтимиз,
Бурхон уза сичтимиз.

³² Стеблева И. В. К анализу типа повествования в поэтических текстах из «Диван лугат ат-турк» Махмуда ал-Кашгарий// Тиксоводиса. Л., 1946. С. 319—324.

3. Тунса била бостимиз,
Такма ёнгоқ бустимиз,
Касмаларин кастимиз,
Минглоқ арин бичтимиз.

4. Оғди қизил байроқ,
Тугди қоро туброқ,
Ятшу калиб Угроқ,
Туқшаб оин кичтимиз.

5. Бачкам уруб отлоқо,
Уйгур доқи тотлоқо,
Угри, ёвуз итлоқо,
Қушлар каби ичтимиз.

Демак, номаълум қабила Ило дарёси билан уйғурлар устига юриш қилади ва бутнарастлар шаҳридан чиқиб қолади. Шунда у бутхоналарини вайрон қилиб, юришда давом этиб Минглоқ элига дуч келади. Тунда бу элга пусиб бориб хужум қилади ва уни енгади. Кун ёришади, узоқдан чанг-тўзон кўтарилиб, қизил байроқ кўтариб Угроқ қабиласи ёрдамга келиб қолади. Натижада, номаълум қабила Угроқ қабиласининг ҳам жангда енгади. Мана шундан сўнг, бу қабила уйғур ва тотлар устига юриш қилади. Сўнгги тўртликнинг мазмунига эътибор берилса, унда номаълум қабиланинг уйғур ва тотларга нисбатан нафрати кучлилигини сезиб олиш мумкин. Чунки унда бу икки қабила қаттиқ ҳақорат билан тилга олинган.

Албатта, «Уйғурлар билан уруш» асарида воқеаларнинг нима билан якунланганлигини кўрсатувчи тўртликлар йўқлиги сабабли дostonнинг тугал хулосаси ҳақида бирор нарса дея олмайсиз. Аммо уйғурлар устига юриш, йўлда учраган эл ва қабилалар устидан ғалаба қозониш фактларига қараб, бу юриш ҳам муваффақият билан тугаган, деган хулосага келиш мумкин. Аммо «Девон»да буни тасдиқловчи фактнинг учрамаслиги сабабли дostonнинг якуни масаласи очиқ қолади.

Хулоса қилиб айтганда, «Уйғурлар билан уруш» қабилачилик тузуми даври туркий халқлар эпосининг намунаси бўлиб, асарнинг жуда оз парчаларигина бизга қадар етиб келган. Ани шу қолдиқдаги қадимги эпик баёнининг мавжудлиги, реал тарихий қабила ва эллар, дарё ва жой номларининг мавжудлигига қараб, мазкур асар қадимги туркий халқлар тарихини акс эттирувчи тарихий эпос намунасидир, деб хулоса қилиш мумкин.

«ОВДАН УРУШФА» асари³³ ҳақида. Фитрат тикла-

³³ Фитрат А. Кўрсатилган асар, 46—53-бетлар.

гаи намуналар ҳақида бундан ўн йиллар муқаддам фольклоршунос Б. Саримсоқов «Овдан урушга» асари қадимги туркий халқлар эпосининг намунаси, тўғрироғи, ана шу эпоснинг парчаларидир,— деган фикрни айтган эди³⁴.

А. Фитрат тиклаган «Овдан урушга» достонига тааллуқли ўн иккита тўртлик «Девон»дан танлаб олинган ва воқеалар мантиқига кўра улар маълум тартибга солинган. Биринчи тўртлик достон бошламасидан иборат бўлиб, унда номаълум қаҳрамоннинг жанговар оти ҳақида умумий тарзда маълумот берилади:

1. Иқиложим арик бўлди,
Арик бўлгу ёри кўрди.
Булут уруб кўк ур тўлди,
Тумон туруб тули ёғди.

Мазмуни: менинг шўх, гўзал отим шўхлик қила бошлади, булутлар пайдо бўлуб, кўк юзини ёпганда, ҳаво туманланиб жала ёққанда менинг отим ҳам шўхлик қилишни ярарлик кўрди.

Отнинг шўхлик қилиши, безовталаниши ботирни хавотирга солади. Унинг уйқуси қочиб тунда ташқарида сайр қилиб юради. Шунда у қора ва қизил бўриларни кўриб қолади ва ўқ-ёйини олиб, бўриларнинг кетидан тушади:

2. Кача туруб юрар эрдим,
Қора қизил бўри кўрдим,
Коттиг ёни қуро кўрдим,
Қоё кўруб боқу оғди.

Мазмуни: кечаси туриб юрур эрдим, қора, қизил бўри кўрдим, қаттиг ёйинни кўрдим, мени кўрган бўри катта бир тош кўриб устига чиқиб, кейин тепанинг ортигига ўтиб кетди.

Ботир дарҳол отини миниб бўриларнинг ортига тушади ва уларни таъқиб қилишга киришади:

3. Узу бориб уқуш эвдим,
Талим юруб кучин гавдим.
Отим бирла тагу авдум,
Мани кўруб еси оғди.

Мазмуни: кетидан шошиб-писиб бордим, анча юруб уни чарчатдим, отли эдим, энг сўнг етиб олдим-да, теграсига айлантирдим, мени кўргач, туси оғди (кўп қўрқди).

³⁴ Саримсоқов Б. Турк ҳақонлиги даври халқ эпоси// Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. Тошкент, 1981. 41-бет.

Ортида қувиб келган одамзодни кўриб, бўрининг эси
оғиб бутунлай ўзини йўқотиб қўяди. Мана шу пайтда
эгасининг ортидан чопиб келган овчи итлари бўрига
ташланиб, уни бўға кетадилар:

4. Итим тутуб қузи жолди,
Онинг тусин қиро юлди.
Бошин олиб қузи солди,
Бўғоз олиб тугал бўғди.

Мазмуни: итим уни тутиб қуйига ташлади, туклари-
ни, юнглариини юла бошлади, энг сўнг бошини олиб
қуйига солди-да, бўғзини олиб бутунлай бўғди.

Бўрини ўлдиргач, ботир ва унинг ити қабила қарор-
гоҳига қайтиб келишади. Бироқ унинг кўнгли гаш ва
безовта эди. Шунинг учун у оғир чарчоғин кетказиш,
уйқусини қочириш мақсадида етти оғайин юлдузларини
санаб тонг оттиради:

5. Қоро тунунг кечирсадим,
Оғир уни учурсадим,
Ятуганинг қочурсадим,
Соқиш ичра кунум тугди.

Мазмуни: қора тунни кечирмак, оғир уйқунини қочирмоқ
истадим. Етти юлдузни неча мартаба санаб чиқдим,
хаёллар орасида эканимда кун туғиб қолди.

Ўтмишда кишилар уйқунини қочириш, тунда хушёр
ётиш мақсадида турли-туман эрмаклар топишган. Ма-
на шундай эрмаклардан бири етти қароқчин юлдузни
такрор-такрор санаш ҳисобланган. Бундай эрмаклар
эса кўпроқ тунда пойлоқчилик қилувчиларга қўл кел-
ган. Тунда сайр қилиб, қабила қароргоҳига келган бў-
риларини қувиб даф қилиш, сўнгра тонгга қадар етти
қароқчин юлдузларини санаб тунни кунга улаш, фақат
қабила пойлоқчиларининг вазифаси бўлган. Мазкур
асарда тасвирланган қаҳрамон ҳам қабиланинг тунги
пойлоқчисидан иборат бўлмоғи лозим деб тахмин қи-
лиш мумкин.

Эндигина оқариб келаётган тонгини тепалик ёки тоғ
устида қаршилашнинг ўзгача гашти бор. Ботир ҳам та-
биатнинг энг сўлим ва энг гўзал оинини завқланиб то-
моша қилиш мақсадида қабила қароргоҳи ёнидаги тоғ
тепасига чиқади. У узоқ-узоқларини кўздан кечирар
экан, бирдан йироқлардан бостириб келаётган душман
қўшинини кўриб қолади. Дарҳақиқат, халқ эпоси қаҳ-
рамонлари ҳам тоғда ўтириб, кўп ҳолларда, узоқлардан
бир қорани кўриб қолади. У ана шу қорани кузатишда

давом этади. Ниҳоят, бу қора яқинлашган сайини катта қўшинга айланади. Навбатдаги тўртликда ҳам халқ эпосига хос ана шу мотив мавжуд:

6. Ого буктар уза юрдим,
Борқ ўёқиб қоё кўрдим,
Они билиб тоқи бордим
Тугал ёғи тури тугди.

Мазмуни: тоққа ошиб, тепасида юрдим, йироқларга қарадим, бир қора кўрдим, уни билиб тағини бир оз турган эдим, ёвнинг тугал тўзони пайдо бўлди.

Тоғ тепасида тонг отишини кузатаётган ботир ўз қабиласи томон бостириб келаётган ёвни кўриб қолади ва бу ҳақда қабиладошларига хабар беради:

7. Қузу қийқариб ўгуш тердим,
Ёйи қору кийриш қурдим.
Туқуш ичра уруш бердим,
Аран қўруб боши тигди.

Мазмуни: тоғ тепасидан тубанга қараб қичқирдим, қабилани тўпладим. Ёв томон сакраб югурдим-да, ёйимни керишладим, майдонга кириб уруш очдим, ёв ботирлари мени кўргач, бошларининг ўткирлиги кетди (бошларини кўтаролмай қолдилар).

Мазкур тўртлик мазмуни эпос баҳодирларининг хатти-ҳаракатларини эслатади. Чунки унда Ўгуш қабиласидаги ботир йигитнинг ёвга қарши қабиласини оёққа турғизиб, ёлғиз ўзи жанг майдонига кирганлиги ва шиддат билан душман ботирларини шошириб, қўйганлиги баён этилган. Албатта, унинг бундай ҳаракатига ёв ҳам ўзининг ботирларини қарши қўяди. Мана шундай бир пайтда душман ботирлари мақтанишиб жангга кирадилар. Бироқ ўз қабиласининг озодлиги, эрки учун курашаётган Ўгуш қабиласининг ботирлари бу жангда ғолиб келадилар, ёвнинг ботирлари эса мақтанганларига пушаймон бўлишиб, тоққа қараб чекинадилар:

8. Ўзини ўқиниб ўрилади,
Пуруқ йирак қорилади.
Отинг кемшаб ўрилади,
Увут бўлиб тубу оғди.

Мазмуни: ёв яқинлашгач қичқирди, отини қўя берди, ўзини бўлмағур лофлар билан мақтаб, ерни қаршаб ўлчар эмиш каби юра келди. Охирида уятга қолиб, тепага қочиб чиқди.

Навбатдаги тўртликда эса ёв ботирларининг таслим

бўлишлари, таъқиб этиб бормасликларини илтимос қилганлари ҳақида сўз юритилган:

9. Аран изаб суга турди,
Боши-бўйини суга турди,
Увут бўлуб буга турди,
Узу қомо табан йигди.

Мазмуни: ботирларини манга элчиликка юборди, улар олдимизда тиз чўқдилар, бошларини, бўйинларини эгдилар, уялганларидан букилиб турдилар, кетимиздан қувиб келманг,— деб бизни тўхтатдилар.

Ўзга қабилани босиб олиб қул қилиш ниятида келган ёвнинг шармандаларча таслим бўлиши, ортимиздан таъқиб этмангизлар, деб ялиниб-ёлворинлари, хулласки, ноҳақликнинг енгилиши, ҳақиқатнинг ғолиб чиқиши халқ эпосигагина хос тасвирдан иборат:

10. Обонинг қуласам ўзу бориб,
Тутар ардим су сан ториб,
Булуи қилиб боши ёриб,
Булуг борча манга йигди.

Мазмуни: истасам кетидан бориб қўшинини тарқатар, ўзини тутар, бошини ёрар эдим (бироқ нима қилай-ки), ўз жонининг баҳоси деб кўп нарсалар йигди.

Албатта, Ўғуш қабиласидаги ботирнинг ёвдан нафратланиши, уни ер билан яксон қилиб, қўшинини йўқ қилишга рабати кучлилиги аниқ. Чунки, у ўз қабиласининг озодлиги ва фаровонлиги учун кураш олиб боради. Бинобарин, унинг ёв кетидан қувиб, уни тор-мор этишга ҳаққи ҳам бор. Бироқ ёв ботирларининг таслим бўлиб, ўз жонларини қутқариб қолиш учун бутун йиққан нарсаларини ҳадя қилишлари уни тўхтатиб қолади. Демак, қабилачилик тузуми даври талабларига кўра, таслим бўлган, ўз маглубиятини тан олиб, бош эгиб турган ёвнинг ортидан қувиши қабилачиликнинг даври қондаларига тўғри келмаган. Шунинг учун ҳам ғолиб ботирнинг душман ортидан таъқиб қилолмаслигидан афсусланиши табиийдир.

«Овдан урушга» тарихий достонидаги парчалар қабилачилик даврига оид ҳуқуқий, иқтисодий ва снёсий муносабатлар ҳақида қимматли маълумотлар бериши билан аҳамиятлидир. Масалан, қабилалар ўзаро уруш очиб, томонлардан бири маглуб бўлса, ғолиб томон ўз ҳарифини қул қилиб ишлатиши ёки ўлимга ҳукм қилиши мумкин. Достоннинг навбатдаги тўртлигида Ўғуш қабиласига енгилган қabila ботирларининг ўз жонла-

рини сақлаб қолиш йўлида талвасага тушиб ҳаракат қилишлари баён этилган:

11. Авин борқин сотиғсоди,
Йўлуғ бериб ёриғсоди,
Тирик арса туруғсоди,
Онкор соқинч кунн тугди.

Мазмуни: уй, саройларини сотишга қўйди, қурбон бериб ўзини қутқармоқни тилайди. Чунки у тирик қолмоқ истайди. Ҳолбуки, унга қайғу кунн туққан (бундан сўнг тирикчилиги қайғули бир тирикчиликдир).

Дарҳақиқат, таслим бўлган қабила аъзолари, айниқса жангда иштирок этган ботирлар, ўз жонларини фақат қурбонлик ёки мол-мулк бериб сотиб олишлари мумкин. Ўз жонларини катта бойлик эвазига сотиб олишларига қарамай, уларнинг қолган барча тирикчиликлари фақат афсус-надоматли кечади, чунки улар барча ҳақ-ҳуқуқлардан маҳрум бўлган қуллардан бошқа нарса эмас.

Қабилачилик даври туркий халқлар ҳаётига оид бундай маълумотлар «Девон»да турли муносабат билан келтирилган дoston парчаларида, конкрет воқеалар муносабати билан жуда ҳам ишонарли тарзда тасвирланган. Мазкур дostonга тааллуқли ўн иккинчи тўртликда эса ўз қонларини қимматбаҳо нарсалар эвазига сотиб олган кишилар голиблар хоҳишига қараб озод қилинишлари мумкинлиги ҳақида маълумот беради:

12. Изу бериб бушуттум,
Товор йулуг тошуттум,
Аран ассан ошуттум,
Юкин борчо ўзи жигди.

Мазмуни: озодлик бериб бўшатган эсам-да, бир оз қийнадим. Ўзининг қон баҳоси деб берган нарса — товарларини ўзига тошитдим. Ботирларининг айбларини ёширдим, бутун юкларини ўзи йигди, ҳеч ким унга ёрдам этмади.

Хулоса қилиб айтганда, юқорида келтирилган ўн икки тўртлик А. Фитрат томонидан шу даражада маънавий изчилликда тартибга солинганки, уларнинг қисқача мазмуни билан танишиш бу тўртликлар яхлит асарнинг парчаларидан иборат деган хулосани беради. Уларда ҳикоя қилинишича, Ўғуш қабиласининг бошлиғи тунда уйқуси қочиб турган бир пайтда қора, қизил бўриларни кўриб қолади. Дарҳол шўхлик қилиб турган отига миниб, бўриларни қуввишга тушади. Уларни са-

ранжом қилиб, яна қабиласи жойлашган ерга қайтади ва етти оғайни юлдузларни санаб вақт ўтказди. Энди тонг отиш пайти келганда қабила қароргоҳи ёнидаги тепаликка чиқади. Унинг кўзи узоқдаги қора бир нуқтага тушади. Бу қора тонг пайтида Ўғуш қабиласи устига бостириб келаётган душман қабилаининг лашкари эди. Қабила бошлиғи дарҳол ўз қавминини оёққа тургазиб, қуроллантириб, душманга қарши отлантиради, ўзи биринчилардан бўлиб жангга отланади. Душман қабила жангда енгилиб, ўз жонларини қимматбаҳо нарсалар эвазига қайтариб олади. Мана шу қисқача баёндан англашилиб турибдики, «Овдан урушга» ҳақиқатан ҳам қабилачилик даври туркий қавмларнинг тарихий достонларидан иборат.

Мазкур тўртликларнинг ягона асарнинг парчаларидан иборат эканлигини улардаги эпик мазмунгина эмас, ҳаттоки, тўртликларнинг ўзаро муайян система асосида қофияланиши орқали боғланиши ҳам тасдиқлайди. Масалан, ўн иккита тўртликнинг дастлабки уч мисраси банд доирасида ўзаро қофиядош бўлсалар ҳам, аммо барча бандларнинг тўртинчи мисралари ўзаро ягона қофия билан бирлаштирилган. Масалан, биринчи тўртликнинг тўртинчи мисраси «ёғди» сўзи билан тугалланган бўлса, иккинчи тўртликнинг охириги мисраси «оғди», учинчи тўртликнинг охириги мисраси ҳам «оғди», тўртинчи тўртлик эса «бўғди», бешинчи тўртликнинг «туғди», олтинчи тўртликнинг «туғди», еттинчи тўртлик ҳам «туғди», саккизинчи тўртлик «тиғди», тўққизинчиси «оғди», ўнинчи тўртлик «йиғди», ўн биринчи тўртлик ҳам «йиғди», ўн иккинчи тўртлик эса «туғди» каби бир қофия билан боғланган.

Келтирилган ўн икки қофия ҳам тўлиқ бўлиб, улардан «оғди» қофияси уч марта, «туғди» қофияси ҳам уч марта такрорланган. Туркий халқлар оғзаки шеъриятида, айниқса эпик шеъриятда лексик такрорлар тўлақонли қофия саналишини ҳисобга олсак, келтирилган парчалар яхлит асарнинг парчаларидан иборат эканлиги очиқ-ойдин маълум бўлади. Демак, профессор Абдурауф Фитрат томонидан тикланган ва шартли номланган «Овдан урушга» асари туркий халқлар қабилачилик даври тарихий достонларининг ажойиб намуналаридан иборатдир.

Таҳлил этилган «Бир уруш майдони ҳақида», «Тангут бегининг уруши», «Ўйгурлар билан уруш», «Овдан урушга» асарларининг тарихий достонлар эканлигини уларда тилга олинган ўғуш, қотунсини, тангут, уйғур

каби тарихий этнонимлар, Ило каби гидронимлар мавжудлиги ҳам тасдиқлайди. Ҳақиқатан ҳам узоқ ўтмишда мазкур қабилалар ўзаро урушлар олиб борганлар. Кейинчалик эса улар туркий халқлар таркибига кирганлар. Демак, қадимий туркий қабилаларининг ўзаро олиб борган тарихий курашлари ана шу даврнинг номаълум бахши ва шонрлари ижодида ўзларининг тарихийлик характерини йўқотмаган ҳолда тасвирланган.

Маълум бўлишича, туркий қабилалар орасида ўзаро уруш олиб боришнинг бир неча барча томонидан амал қилиниши лозим бўлган қонунилари бўлган. Биринчиси — қабилалар ўзаро қиш-қиров пайтида уруш олиб бормасликлари шарт, иккинчиси — тунда, қоронғиликда ҳужум қилмаслик лозим, учинчиси — енгилган қабила ғолибнинг қулига айланади, аммо у ўз жонини ва озодлигини сотиб олиши мумкин. Булар кўрсатадики, қадимги туркий қабилалар жуда мард, тўғри хатти-ҳаракат қиладиган ва энг муҳими, ўз даврининг олижаноб кишилари бўлганлар.

Фольклоршунослигимиз келгусида профессор А. Фитрат бошлаб берган бундай олижаноб илмий изланишларни давом эттириши ва узоқ тарихимизнинг қоронғу саҳифаларини халқ эпосининг, айниқса тарихий дostonларимизнинг рад қилиб бўлмас фактлари асосида ёритиб бериши лозим.

ЎЗБЕК ХАЛҚ ТАРИХИЯ ДОСТОНЛАРИНИНГ КЛАССИК НАМУНАЛАРИ

Араб истилосига қадар бўлган туркий халқлар тарихий эпоси қаҳрамонлик асарларидан иборат бўлиб, бизгача уларнинг тўлиқ намуналари етиб келмаган. А. Фитрат томонидан «Девону луғатит турк» материаллари асосида тикланган намуналар эса тарихий эпоснинг шаклий хоссалари ҳақида фикр юритишга монелик қилади. Юқорида танишганимиздек, улар туркий халқлар тарихий эпосининг гоаявий йўналиши ҳақида айрим мулоҳазалар юритишга имкон берди, холос. Бироқ ҳозирги Ўрта Осиё территориясида яшаган халқлар ҳаёти VIII аср бошларидан тўртиб XV асрга қадар тарихий воқеаларга бой бўлди. Чунки араб истилоларининг бошланиши ва уларга қарши турли-туман қўзғолонларнинг юз бериши, X асрлардан бошлаб ўзбек элатининг таркиб топиши, XIII асрда мўғулларнинг босқинчилик

юришлари, XIV асрдан темурийлар ҳукмронлигининг қарор топиши каби кўплаб воқеалар тарихий эпос учун зарурий материал ҳисобланади. Бинобарин, бевосита ана шу даврда туркий халқлар тарихий эпоси анча ривожланган, мавзулар доираси кенгайган, бадий жиҳатдан баркамол шакл касб этган бўлиши лозим эди.

Бевосита шу даврда кечган тарихий воқеаларга бир назар ташлашнинг ўзи фикримизни тўла тасдиқлайди. Масалан, 747 йилда Абумуслим, 769—783 йилларда Ҳошим ибн Ҳаким (Муқанна), 776—778 йилларда Юсуф ал-Бари, 795—798 йилларда Ҳамза ибн Атрак, 806—810 йилларда Рофэ ибн Лайс, 807—808 йилларда Ҳареама каби шахслар раҳбарлигида халқ қўзғолонлари кўтарилади. Бу қўзғолонлар моҳият-этибори билан Ўрта Осиё халқлари тарихида чуқур из қолдирган.

Улардан айримлари (Абумуслим, Амир Ҳамза ва Муқанна қўзғолонлари) ҳақида қисса ва бошқа жанрлардаги асарлар яратилган. 1219 йилдан бошлаб эса Мўғул истилолари бошланди. 1238 йилда Маҳмуд Торобий бошчилигида халқ қўзғолони бўлиб ўтади. 1337—1381 йиллар ўртасида кўтарилган сарбодорлар ҳаракати тарихда қаҳрамонона ўтмишимизни нурлантириб турувчи халқ ҳаракати сифатида ўчмас из қолдирди. 1370—1405 йилларда эса Амир Темурнинг ҳарбий юришлари, 1395 йилда унинг Олтин Ўрда хони Тўхтамиш устидан ғалабаси ва бу тарихий воқеаларга халқнинг қарашлари халқ дostonчилари учун битмас-туганмас мавзу бўлиб хизмат қилганлиги шубҳасиз.

Шу муносабат билан биз проф. Ҳ. Т. Зарифовнинг бир маълумотини эслатиб ўтишни истар эдик. Унинг хабар беришича, Чингизхон ҳузурида Улуғ жирчи, Тўхтамишхон саройида Қамолзода каби бахшилар бўлган³⁵. Улар ўз ҳукмдорларининг юришларини акс эттирувчи дostonлар яратганлар, албатта. Бу асарлар эса тарихий дostonлардан иборат бўлганлиги эҳтимолдан ҳоли эмас. Сарой бахшиларидан ташқари меҳнаткаш халқ орасида ҳам кўплаб истеъдодли бахшилар бўлиб, улар халқ ҳаётида юз берган воқеаларни акс эттирувчи тарихий қўшиқлар ва дostonлар ижод этганлар. Аммо дарёдай оқиб ўтувчи халқ ижодини, унинг ноёб эпик намуналарини ўз вақтида ёзиб олиш анъанасининг бўлмаганлиги оқибатида, айниқса қирғин-барот воқеалар

³⁵ Ҳоди Зариф. Фозил шоир — машҳур дostonчи // Фозил шоир. Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар. 3-китоб. Тошкент, 1973. 9-бет.

туфайли бахшилар ўртасида оғиздан-оғизга ўтиб юриш жараёнида жуда кўп узилишлар юз берганлиги сабабли ўзбек тарихий эпосининг ажойиб намуналари иссиқ йўқолди. Шу боис VIII—XV аср воқеалари акс этган тарихий эпос намуналари ҳақида батафсил фикр юритиш қийиндир.

XV асрнинг иккинчи ярми ва XVI асрнинг биринчи ярмида Мовароуннаҳрда улкан тарихий воқеалар юз берди. Бу даврда Дашти Қипчоқдан Шайбонийхон бошчилигида кўчманчи ўзбекларнинг Мовароуннаҳр ва Хуросонга бостириб келиши ана шу тарихий воқеаларнинг энг йириги ҳисобланади. Бевосита Шайбонийхон юришлари акс этган эпик асарларга таяниб айтиш мумкинки, мана шу даврга келиб ўзбек халқ тарихий эпосининг классик намуналари юзага келди.

Халқ тарихий эпосининг классик намуналари деганда биз эпоснинг мазмуни ҳамда шаклий жиҳатларидаги барқарорликни назарда тутамиз. Эпик баёнда наср ҳамда назмнинг тенг ҳуқуқда навбатлашиб келиши, барқарор эпик клише ва ифодаларнинг таркиб топиши, ижод ва ижрода муайян канонларнинг юзага келиши, халқ эпосига хос мазмуний қамров ҳамда тасвир қилишларининг вужудга келиши фақатгина халқ эпосининг классик намуналарига оид белгилар ҳисобланади.

Ўзбек халқ тарихий дostonларининг классик намуналари фақат XV асрлардан бошлаб яратилдими? Агар ҳақиқатан ҳам шундай бўлса, бунинг сабаблари нимада? — деган қонуний савол туғилиши мумкин. Бундай саволларга эса қуйидагича жавоб бериш мумкин бўлади.

Биринчидан, оғзаки тарихий дostonларимизнинг классик намуналари XI—XIII асрларда ҳам юзага келган бўлиши мумкин. Бироқ, юқорида айтиб ўтилганидек, улардан бирорта ҳам намуна сақланмаган. XV—XVI асрлар воқеалари акс этган тарихий дostonлардаги услубий хосса ва сифатлар эса бир неча асрлар мобайнида шаклланиб, сайқал топиб барқарорлик касб этганлиги табиий. Лекин бу соҳада ҳам аниқ далиллар йўқлиги учун бирор нарса дейиш қийин. Демак, мавжуд фактларга асосланиб айтиш мумкинки, ўзбек халқ тарихий дostonларининг юксак намуналари XV асрларгача аста-секин шаклланиб борган.

Иккинчидан, ўзбек эпосунослиги ихтиёрида XX асрнинг 20—70-йилларида ёзиб олинган тарихий дostonларнинг иккита классик намунаси мавжудки, уларнинг яратилиш вақти бевосита тасвирланган воқеалар юз

берган даврларда бошланган. Биргина Пўлкан шоирдан ёзиб олинган «Шайбонийхон» достонига мурожаат этишнинг ўзи ҳам фикримизни тўла тасдиқлайди. Қодир Раҳимовдан ёзиб олинган «Ойчинор» достони эса тарихий воқеалар юз берган даврдан кейинроқ яратилганлиги сабабли унда тарихий фактдан кўра эпик тўқима устуллик қилади. Мазкур фактларнинг мавжудлиги ҳам ўзбек тарихий достонларининг классик намуналари XV—XVI асрларда тугал шаклланган деган хулосага асос беради.

Учинчидан, ўзбек халқ тарихий эпосининг классик намуналарига хос белгилардан бири бахшиларнинг ягона гоёвий-эстетик концепцияларга асосланган ҳолда ижод қилишларида кўзга ташланади. Масалан, XV асрнинг иккинчи ярми, XVI асрнинг биринчи чораги Мовароуннаҳр ва Хуросон халқлари тарихида белгилловчи роль ўйнаган Шайбонийхон, Бобур сингари тарихий шахслар ҳақида муайян гоёвий-эстетик баҳо шаклланган эди. «Шайбонийхон», «Ойчинор» каби тарихий достонларда халқнинг ана шу гоёвий-эстетик қарашлари ўз ифодасини топган.

Тўртинчидан, тарихий достонларнинг классик намуналарида бутун халқ тарихига алоқадор воқеалар тасвирланган. Уларда кичик, арзимас маҳаллий воқеалар тасвир объекти бўла олмайди. Бу нарса тарихий эпоснинг олий намуналари учун ягона мезонлик вазифасини ўтайди.

Хулоса қилиб айтганда, ўзбек халқ тарихий эпосининг юқорида санаб ўтилган барча хусусиятлари достонларда турли даражада намоён бўлади. Бу ҳол қуйида конкрет достонлар таҳлилида тасдиқланиши шубҳасиз.

«ШАЙБОНИЙХОН» ДОСТОНИ

Мовароуннаҳр ва Хуросон тарихида XVI аср тарихий воқеаларининг бой ҳамда ранг-баранглиги билан алоҳида ажралиб туради. Дашти Қипчоқда турк-мўғул қабилаларининг бирлаштириб турган кўчманчилар давлати Абулхайрхон бошчилигида темурийларга қарашли ерларга бир неча бор ҳарбий юришлар қилиб турган бўлса ҳам, бироқ бирор марта ҳам улар йirik галабани қўлга киритмаган эдилар. 1465 йилда эса бу давлат асосан тарқалиб кетади. XV асрнинг 80-йилларига келиб эса Абулхайрхоннинг набираси Шайбонийхон бошчилигида кўчманчи ўзбеклар давлати таркиб топди.

Шайбонийхон ёшлик йилларида Мовароуннаҳрда яшаб, Бухоро мадрасаларидан бирида таълим ҳам олган эди³⁶. Шу сабабли у темурийлар давлатига хос қону-қондалар, бу юртнинг иқлими ва табиати, халқининг урф-одати ва руҳияси билан яхши таниш эди. У Самарқандни забт этгунга қадар Шаҳрисабз, Бухоро, Қоракўл каби шаҳар, қишлоқларни босиб олиб, ўзи ва қўшнилари учун синов юришларини ўтказди. Бу даврда Султон Маҳмуднинг ўғли Султон Али Мирзо Самарқанд ҳокими бўлиб, темурийлар авлоди ичида энг продасизи ва қўрқоғи эди. Шунинг учун у 1500 йилда Самарқандни жангсиз топширади. Бироқ кўп ўтмай, Самарқанд яна темурийлар қўлига, аниқроғи, обрўли руҳоний Хўжа Абулмакорим ёрдамида Бобур қўлига ўтади. Аммо мамлакатда оғир аҳвол ҳукмрон эди: озик-овқат тугаб, очарчилик бошланади. Бундан хабар топган Шайбонийхон катта қўшин билан 1501 йилда Самарқандга юриш қилади. Шу йил апрель ойида Бобур Зарафшон дарёси бўйидаги Сарипул қишлоғи ёнида мадад кучлари етиб келишини кутмасдан Шайбонийхон қўшинларига ҳужум бошлайди.

Қўшин устулиги ва, энг муҳими, улкан ҳарбий тажрибаси иш бериб, Шайбонийхоннинг қўли устушлик қилади. Бобур қолган-қутган қўшинни билан Самарқанд шаҳрига қайтади. Шаҳар қамал остида қолади. Тўрт ойлик оғир қамалдан сўнг Бобур мирзо ўзига яқин кишилар билан тунда Самарқандни тарк этади. Шайбонийхон Самарқандни пойтахт қилиб, Бухорога ўз укаси Маҳмуд Султонини ҳоким қилиб тайинлайди. 1503 йилда у Сирдарёнинг юқори томонига юриш қилиб, 1504 йил баҳорида Фарғонани ишғол қилади. 1505 йилда Урганчни босиб олади. 1506 йилда эса у Балхни, 1507 йилда Хиротни эгаллайди. Унинг бундай юришини 1510 йилда Эрон шоҳи Исмоил I тўхтатади. Шоҳ Исмоил ҳийла ишлатиб ўзбек қўшинларини қуршаб олади ва Шайбонийхонни ўлдиради.

Кўриниб турибдики, XV асрнинг охири ва XVI асрнинг бошларида Мовароуннаҳр ҳамда Хуросон тарихида Шайбонийхон шахсияти жуда катта аҳамият касб этган. У Самарқанд тупроғидан Бобурни қувибгина қолмай, балки темурийлар сулоласининг тугатилишига ҳам эришди. Шайбонийхон саройидаги шоирлар, қолаверса, меҳнаткаш халқ ўртасида ижод этувчи халқ бах-

³⁶ Ўзбекистон ССР тарихи. Тўрт томлик. 1-том. Тошкент, 1970. 519-бет.

шплари омад кулиб боққан Шайбонийхон, ўз юртидан қувилган омадсиз Бобур сиигари ҳукмдорлар ҳақида асарлар яратганлар. Буюк саркардалар, ҳукмдорлар ҳақида тарихий, бадний асарлар яратиш анъанаси оғзаки ижодда ҳам, ёзма адабиётда ҳам кучли бўлиб, бу даврда ҳам ана шу анъана тўла амал қилган. Дарҳақиқат, халқ бахшиси Муҳаммадқул Жомрот ўғли Пўлкандан ёзиб олинган «Шайбонийхон», Қодир бахши Раҳим ўғлидан ёзиб олинган «Ойчинор» дostonи худди ана шу эпик анъананинг маҳсули эди.

«Шайбонийхон» dostonи 1927 йилда ёзиб олинган ва Ҳ. Зариф томонидан нашрга тайёрлаб, Ғозн Олим Юнусов таҳрири остида 1928 йилда чоп этилган.

Dostonда тасвирланишича, Шайбонийхон Самарқанд ҳукмдори Бобур томонидан ноҳақ қувғин қилинган сифатида Қозонга бориб, у ерда қўшин тўплаб келиб, Самарқанд ҳукмдорлигига эришади. Асардаги Шайбонийхонга муносабат, уни уддабуро ва омадли шахс сифатида тасвирланишига қараб айтиш мумкинки, мазкур doston бевосита Шайбонийхон ҳузурида яратила бошланган. Шунинг учун ҳам dostonда худо ҳам, пир аълиёлар ҳам, ғайритабиий кучлар ҳам фақат Шайбонийхонга хайрихоҳлик кўрсатадилар, уни қўллаб-қувватлайдилар. Бу эса ўша давр сарой dostonчилари ижодий анъаналарига тўла мос тушади.

«Шайбонийхон» dostonи фақат Пўлкан шоирдангина ёзиб олинган, холос. Пўлкан асар ижросининг бошидаёқ бу dostonни Жолғош бахшининг отаси Жассоқ бахшидан ўрганганлигини таъкидлайди: «Жассоқ бахши шуйтиб айтасан деб айтивиди, мен шундан уйранган сўзимди айтаман. Қайтиб уйранган бўлсам, устодди айтгани вожиб, шундай қиб айтмасам, бўлади тарки вожиб. Қандай уйранган бўлсам, шундай айтаман»³⁷. Бу иқтибосдан маълум бўладикки, Пўлкан шоир dostonни устози Жассоқ бахши қандай ўргатган бўлса, шундай айтган. Демак, dostonга, унинг сюжетига Пўлкан шоир ҳеч қандай ўзгартишлар, таҳририй тузатишлар киритмаган. Жассоқ бахши ҳам Шайбонийхон билан бевосита боғлиқ тарихий фактларга ўзича аҳамият бериб doston яратмаган. Чунки у ҳам бу асарни ўз устозларидан ўрганган ва айтиб юрган. Мана шу тариқа чуқурлаштирилса, dostonнинг биринчи қисми бевосита

³⁷ Муҳаммадқул Жомрот ўғли. Шайбонийхон. Самарқанд: Ўзбекистон давлат нашриёти, 1928. 5-бет. (Қолган мисоллар ҳам шу нашрдан олинади — У. Ж.).

Шайбонийхоннинг ҳаётлиги пайтидаёқ яратилганлиги ойдинлашади.

Достон сюжетини шартли равишда икки қисмга бўлиш мумкин: биринчиси нисбатан тарихий воқеликка яқинлиги билан ажралиб турса, иккинчиси айрим тарихий образлар иштирок этишдан қатъи назар, бутунлай эртақ сюжети асосига қурилган. Бинобарин, достоннинг биринчи қисми Шайбонийхоннинг ҳаётлиги пайтида яратилган, қолган қисми эса унинг вафотидан кейин тугалланган, деб хулоса қилиш мумкин.

Достонда баён этилишича, Шайбоний Самарқанд ҳукмдори Бобурхоннинг амалдорларидан бири бўлиб, кунларнинг бирида у Жўравой исмли Бобурнинг бир вазирини дўппослайди. Жўравой Бобурхонга арз қилади. Бобурхоннинг жаҳли чиқиб, уни ўлимга ҳукм этади. Бироқ иккинчи вазир Тўравой ўртага тушиб, ўлим жазосини Самарқанддан бадарға қилиш билан алмаштиришга эришади. Шу тариқа Шайбоний Самарқанддан қувилади.

Шайбонийнинг Бобур ҳузурида амалдор бўлиб хизмат қилиши ва Жўравой билан бўлган жанжал туфайли Самарқанддан қувилиши тарихан ҳеч қандай асосларга эга эмас. Достондаги бу эпизод Шайбонийнинг илгари Бухорода ўқиганлиги ва Самарқанда бўлганлигига ишора қилувчи факт, холос. Аммо у ҳеч қачон Бобур ҳузурида хизматда бўлмаган. Чунки Шайбонийхон Дашти Қинчоқда ўз давлатини тузган пайтида Бобур ҳали ёш бола бўлган. Демак, Шайбонийнинг Бухорода ўқини ва Самарқанда бўлиши даври ҳам илгарироқ юз берган.

Достондаги юқорида айтилган эпизод эса умуман Шайбонийнинг Мовароуннаҳрда бўлганлиги, бу ернинг бой ва обод шаҳарлари билан илгаридан таниш эканлигидан, эҳтимол, ана шу пайтлардаёқ унинг кўнглида Мовароуннаҳр ва Хуросонни босиб олиш истаги туғилганлигига ишора бўлса керак. Аммо бу истакнинг амалга ошириш даврининг энг муҳим қисми Бобурнинг Самарқанддаги ҳокимлик даврига тўғри келади.

Бу ўринда шуни ҳам айтиш керакки, достон бевосита Шайбонийхон саройида хизмат қилган бахшилар томонидан ижод этила бошлаган. Чунки хон саройида хизматда бўлган Мавлоно Биноий, Муҳаммад Солиҳ каби шоирлар ҳам Шайбонийхон ҳақида асарлар яратганлар³⁸.

³⁸ Таворихи гузида — Нусратнома. Тошкент, 1967; Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома. Тошкент, 1961; Мулла Шоди.

Уларнинг барчасида Шайбонийхон йирик саркарда, улуғ диний арбоб, доно ҳукмдор сифатида улуғланади. Модомики, хон ҳузурида хизмат қилган шоир ва тарихчилар Шайбонийни мадҳ этувчи, унинг юришларини, шахсини идеаллаштирувчи асарлар яратган эканлар, сарой бахшларининг ҳам хон ҳақида асарлар яратишлари табиий. «Шайбонийхон» достони ана шу анъананинг маҳсули бўлиши лозим. Бироқ халқ достонининг ёзма адабиётдаги дostonлардан фарқи шундаки, унда қаҳрамон ўта идеал даражада эпиклаштирилади. Мана шу жараёнда тарихий фактлар бузилиши ёки бошқача талқин этилиши ҳам мумкин. Бу нарса айниқса дoston тугалланмасдан илгари идеал даражага кўтарилган тарихий қаҳрамон вафот этгандан сўнг янада кучли намоён бўлади. Дostonдаги иккинчи қисмининг эртақ сюжети асосига қурилиши ҳам мана шу нарсадан далолат беради.

Бобурнинг Тўравой исмли вазир тилидан айтилган қуйидаги сўзларига диққат қилайлик.

...Мени десанг, ўлтирма Шайвалини,
Шайвали уруви эли, Бовирхон.
Шайвали ўлса ўзбаклар билар,
Ошпиноғини чоқлашиб осар.
Қирилгани найза қилиб ўзбаклар,
Журиг дейишиб жонпа-жовдик интилиб,
Ўзбак деган кўп меҳри, Бовирхон.
Самарқанд шаҳрининг теп-текис қилар (11-бет).

Мазкур парча XVI асрнинг охириг чорагида Дашти Қипчоқда барпо бўлган кўчманчи ўзбеклар давлатининг куч-қудратига, унинг Мовароуннаҳрга жиддий хавф солиб турганлигига ҳам ишора қилади. Бобур ва Шайбонийхон ўртасидаги тарихий инзо, жангу жадаллар эса дostonда Шайбонийхоннинг Жўравой вазир билан бўлган можароси оқибатида келиб чиққан зиддият тарзида, Шайбонийхоннинг жабрдийда сифатида, Бобурнинг эса зулмкор сифатида кўрсатилиши орқали далилланган.

Дарҳақиқат, Шайбонийхон ёшлигида анча қийинчиликларни ўз бошидан кечирган, дарбадарликда юрган. Бироқ бу саргузаштларнинг темурийларга, хусусан Бобурга ҳеч қандай алоқаси йўқ. Маълум бўладикки, халқ бахшлари Шайбонийхоннинг ёшликда кечирган

Фатҳнома; Фазлуллоҳ Рўзибеҳон Исфаҳоний. Меҳмонномаи Бухоро. М., 1976; Камолиддин Биноий. Шайбонийнома.

қийинчиликларини бевосита Бобур билан боғлашга ва шу орқали дoston асосидаги конфликтни «тарихий»лаштиришга интилганлар.

«Таворихи гузида — Нусратнома»да хабар берилишича, Шайбонийхон Шоҳ Будоғ Султоннинг ўғли бўлиб, Шоҳ Будоғ Султон Абулхайрхоннинг ўғли эди. Отаси Шоҳ Будоғ Султон жуда эрта вафот этгандан кейин Шайбонийхон ва унинг укаси Маҳмуд Султоннинг тарбиясини Абулхайрхон аввал Улуғбий Шайхга, кейин Қорачин Баҳодирга беради.

Тез орада Абулхайрхон вафот этади ва тахтга унинг ўғли Шоҳ Ҳайдар ўтиради. Мана шундан кейин Дашти Қипчоқда ўзаро низолар кучаяди. Қорачин Баҳодир Шайбонийхон ва Маҳмуд Султонни олиб Астраханга қочади. Кўп ўтмай улар Астрахандан ҳам кетадилар. Шу тариқа Шайбонийхон ва Маҳмуд Султоннинг дарбарлик ҳаёти бошланади.

Шайбонийхон ва Маҳмуд Султон қўшин тўплашиб, Дашти Қипчоқ ва Мовароуннаҳрга ҳужумлар қилиб туришади.

Шайбонийхон яхши саркарда, ақлли ва айёр киши бўлиб, темирликлар ўртасидаги низолардан усталлик билан фойдаланади: гоҳ унисига, гоҳ бунисига ён босиб, аста-секин ўзини мустаҳкамлаб олади. Муҳим шундаки, Шайбонийхон ўзининг Мовароуннаҳрга уюштирган юришини мусулмонликни тозалаш мақсадидаги «ғазавот» деб эълон қиладики, бу хилдаги далиллаш дostonда ҳам ўз ифодасини топган³⁹.

Дostonда тасвирланишича, Шайбонийхон Самарқанддан қувилгандан сўнг Сирдарё бўйидаги тўқайда айиққа дуч келади. У айиқни ўлдириб, терисини ёппииб олади. Дарёдан ўтишга кемачи қаршилиқ кўрсатади. Шунда Шайбонийхон уни зўрлик билан кўндиради.

Ушбу мотивлар халқ эпик анъаналарига кўра, эпик қаҳрамоннинг барча тўсиқларни енгиб ўтишга қодир қудратли одам сифатида тасвирланиши талабидан келиб чиқилиб дoston сюжетига киритилган. Тарихан Шайбонийхон ҳаётида бундай воқеалар юз бермаганлиги аниқ.

Шайбонийхон Сирдарёдан ўтиб Тўрғай, Чолқор, Уринбурун (Оренбург), Рас эли (Россия)ни кезиб, икки ой деганда Қозонга етиб келади. Тўғри Эрвой исмли нўғойнинг уйига қўнади. У айиқ териси ва оғир кунларимда яраб қолар деб яшириб қўйган тўқсонга гавҳа-

³⁹ Эслатилган асар. 121 а—122 б, 84 б—86 а-бетлар.

рини сотиб, Эрвой ва унинг дўстларини қуюқ зиёфатлар қилади. Улар Шайбонийни Бобобеги қилиб сайлашади. Тез орада унинг обрўи ошиб кетади, йнгитлари беш мингга етади.

Шайбонийхон Эрвой ҳамда Тўравой исмли нўғой йнгитларини ўзига вазир қилиб олади. Ўз қўшинига ўзбек, қozoқ ва нўғойларни қўшиб, Бобурга қарши юришга ҳозирланади. Тез орада Тошкентни босиб олади ва Самарқандга қараб юради. Гўбдун тоғидан ошиб, Саричашма бошида қўнади. Катта лашкар билан Шайбонийхоннинг бостириб келаётганини Бобурга маълум қиладилар. Мана шу ўрнида Бобурга нисбатан бўлган анъанавий муносабат яққол кўзга ташланади. Достонда тасвирланишича, Бобур Шайбонийхоннинг лашкари билан келаётгани ҳақида хабар етказган кишиларни ўлимга буюради. Бу нарса Бобурни ўта жоҳил бир шахс сифатида кўрсатишга хизмат қилган. Аслида Бобур қизиққон, аммо шоирона қалб эгаси, доно ва сермулоҳаза бир шахс бўлган.

Достонда Шайбонийхон ўта ақлли, мулоҳазали, сахий ҳукмдор сифатида тасвирланган. Шунинг учун ҳам унга барча эргашади, ҳаттоки Тошкентни босиб олгач, эллик минг киши унинг қўшинига ўз ихтиёри билан қўшилади.

Бобур вазирни Жўравой бошчилигида Шайбонийхонга қарши катта қўшни юборади. Аммо икки қўшни ўртасида тўқнашув бўлмайди. Бу нарса достондаги ғайритабиий кучлар тазйиқи орқали амалга ошади. Гўёки ер қаъридан Бобурни қочинишга чорловчи овоз келади. Бу даъват дарахтлардан — барча-барча нарсалардан ҳам келади. Шунда у ўз қўшинини тўхтатиб Сирливой, Нурливой исмли амалдорларини Шайбонийхонга элчи қилиб юборади. Улар Шайбонийхон ҳузурига боришиб, унинг шартларини билиб келишади. Шайбонийхон Бобурни Сиеб бўйига қақириб, уч мартадан ошиқ ташлашга, кимнинг ошиғи умма тушса, Самарқанд унинг ихтиёрига ўтишини билдиради. Бобур ҳам бу шартга рози бўлади. Шайбонийхон ва Бобур Сиеб бўйида учрашадилар. Бироқ келишилган шартлар ҳам Шайбонийхон фойдасига ҳал бўлади, чунки унинг ташлаган учала ошиғи ҳам умма тушади. Бобур Самарқандни Шайбонийхонга ташлаб кетишга мажбур бўлади.

Юқоридаги эпизод Шайбонийхонга омад кўлиб боққанлигини, унинг танги ва мардлигини кўрсатишга хизмат қилган. Реал тарихийлик жиҳатидан қаралса, Бобурнинг Самарқандни тарк этиши ва Шайбонийхон-

нинг иккинчи марта Самарқандни забт этиши 1501 йилнинг иккинчи ярмига тўғри келади. Ушанда Бобур Самарқандни жангу жадал билан эмас, балки юзага келган оғир қамал шароити тақозоси билан тарк этган эди.

Маълум бўладики, тарихан Бобурнинг ноилжликдан Самарқандни тарк этиши дostonда унинг омадсизлиги, Шайбонийхоннинг иши юришганлиги, ҳаттоки табиат ҳам, худо-таоло ҳам уни қўллаб-қувватлаётганлиги билан асосланган. Тарихан олиб қаралса, олдинда ҳали бу икки ҳукмдорнинг бир карра юзма-юз жанг қилишлари ва ана шу жангда Бобурнинг енгилиши воқеалари мавжуд. Масалан, 1503 йилда Шайбоний Сирдарёнинг юқорисига қараб юриш қилади; Маҳмудхон ва Аҳмад таибалини енгиб, Бобурнинг қўшинларини тор-мор келтиради.

Dostonда мана шу тарихий факт бир оз бошқачарoқ тарзда ўз ифодасини топган. Ошиқ ташлашда омади юришмаган Бобур ўн минг туяга анжомларини, саксон минг туяга қурол-яроғ ва бола-чақасини oртиб Самарқанддан чиқиб кетади.

Юзаки қаралса, дoston асосидаги конфликт шу билан ҳал бўлгандек туюлади. Аммо асар конфликтларининг бу қадар жўн ва оддий ҳал қилиниши тарихий воқеликка мос келмайди. Мана шунинг учун ҳам дostonга Шайбонийхон ва Бобур ўртасидаги тарихий конфликт қайтадан киритилади.

Шайбонийхон қўшинлари Самарқанд учун Бобурга қарши жанг бошлайди. Жуда ҳам қаттиқ жанг бўлиб, унда Бобур қўшинлари енгилади:

Жўравойман Бовирхон
Жон ҳийласини қиб,
Отига миниб олиб,
Қарамай боласига,
Ҳам хотин-қизларига,
Жон бежай ширинакан
Бовирхонман Жўравой
Бир бошини қутқариб,
Иккови қочиб кетди (97-бет).

Ушбу жангдан кейин Бобур қолган-қутган одамлари билан Афғонистонга қочиб кетади. Унинг Тўравой деган вазира эса Шайбонийхон хизматига ўтади.

Dostonдаги тарихий воқелик руҳини ифодаловчи воқеалар тасвири шундан кейин бутунлай бадийий тўқима характеридаги воқеалар билан алмашади.

Шайбонийхон ўз ҳузуридаги уламо ва амалдорлардан қайси мамлакатда ипак бор, деб сўрайди. Хўжан

савдогар Чинмочин мамлакатига ипак бор, у ерга бориб келиш учун икки йил муҳлат керак, ана шу сафарга мен боришим мумкин, лекин ёлғиз қизим Хуршидойни кимга ташлаб кетаман, дейди. Ҳозир бўлганларнинг маслаҳати билан Хўжан савдогар Хуршидойни Хўжан Бастон эшонга ташлаб кетади. Орадан икки йил ўтиб, Хўжан савдогар сафардан қайтиб келади. Эшонга хизмат қилиб юрган Хуршидой бир кун эшонга таҳорат учун бир обдаста сув узатади. Шамол унинг рўмолини учуриб кетади. Хўжан Бастон эшон Хуршидойнинг ҳусни жамолини кўриб, унга тегажоглиқ қилади. Хуршидой обдаста билан уриб, эшоннинг пешонасини ёради. Эшон тўғри Хўжан савдогарнинг олдига бориб, қизинг бузилиб кетган экан, мен уни айш-ишрат қилиб турганида ушлаб олдим, у мени уриб мана шу аҳволга солди, деб тухмат қилади. Бундай нохуш хабардан газабланган Хўжан савдогар ўғли Қосимхонга Хуршидойни Саричашмага олиб бориб ўлдирishни буюради. Қосимхон онаси билан келиб, Хуршидойни Саричашмага олиб боради ва ўлдирмоқчи бўлади. Хуршидой ҳам тухматга чидай олмай ўз ўлимига рози бўлади. Шу пайтда бир кийик ўтиб қолади. Қосимхон кийикни отади, кийикнинг қонига Хуршидойнинг кийимларини бўяб, отасининг олдига келтириб ташлайди. Улар йиғлаб-йиғлаб худойи қиладилар.

Хуршидой ўн бир кеча-кундуз йўл юриб, Сангзор тоғига келиб, катта бир чинор остида тўхтади. Шу атрофда Қўқон подшосининг ўғли ўз йиғитлари билан ов қилиб юрган эди. Унинг қуши келиб Хуршидойнинг бошига қўнади. Ҳакимхон ва унинг йиғитлари қушни излаб ҳар ёққа тарқалишади. Ҳакимхон чинор остида қизни кўриб қолиб, унинг кимлигини сўрайди. Шу учрашувдаёқ Ҳакимхон Хуршидойни севиб қолади ва унга уйланажаклигини айтади.

Хуршидой йиғитга ота-онаси қаршилик қилишини айтади. Аммо Ҳакимхон ўз мақсади қатъийлигини айтиб, отаси Файзуллохонга хат юборади. Файзуллохон ўғлининг бу ниятига қаршилик билдирмайди. Шунда Ҳакимхон ота-онасининг раъйига қарши чиқиб бўлса ҳам, Хуршидойга уйланади. Улар Қўқонга келишиб, бир уйни ижарага олишиб яшайдилар. Орадан бир йил ўтади. Хуршидой бир ўғил туғади, болага Аҳмадбек деб исм қўядилар. Орадан яна бир йил ўтиб, Аҳмадбек юрадиган бўлиб қолади. Бир кун Ҳакимхон пешин номозини ўқиётганида Хуршидойнинг йиғлаётганини кўриб қолади. Номоздан кейин у йиғининг сабабини сўрайди.

Шунда дунёда номоздан бошқа ҳеч нарсадан фойда йўқлиги, маҳшар кунин фақат номоздан савоб келишини айтади. Ҳакимхон бундай ақлли гап фақат тағли-зотли одамдан чиқади, энди элатнинг, ота-онанг ҳақида хабар бер, дейди. Шундан кейин Хуршидой ўз бошидан кечирган ҳамма воқеаларни айтиб беради.

Ҳакимхон буларнинг барчасини бориб отасига айтади. Бу хабардан таскин топган Файзуллохон ўғли ва Хуршидойга катта тўй қилиб беради. Кейин у келинини бир қанча одам, от-арава билан Самарқандга жўнатади. Чиннихон вазир бошчилигида булар Жиззахга яқинлашиб қўнадилар. Тун ярмидан оққан маҳалда Чиннихон Хуршидойнинг чодирига кириб, унга ташланади. Хуршидой қаршилик кўрсатади, аммо вазирга кучи етмайди. Шунда у бир ташқарига чиқиб келай деб алдаб қамишзорга яширинади. Чиннихон вазир Аҳмадбекнинг калласини олиб, Хуршидойнинг ўйнаши бор экан, у болани ўлдириб, ўзини олиб кетди деб, шовқин кўтариб ҳамма-ни уйғотади. Барча одамлар вазирнинг гапига ишониб Қўқонга қайтадилар. Хуршидой келиб йиғлаб-сиқтаб Аҳмадбекни кўмади ва худога нола қилади. Унга худонинг раҳми келиб, Хизрни ёрдамга юборади.

Хизр Хуршидойга сабр талаб, бир неча дуоларни ўргатиб, гоийиб бўлади. Кейин у йўл юриб, бир чўпоннинг ертўласига тушиб ухлайди. Чўпон Хуршидойнинг ҳуснига шайдо бўлиб, унга ташланади. Чўпонга кучи етмаслигини сезиб, уни алдаб баъзи нарсалар келтириш учун уйига юборади. Чўпон Хуршидойнинг гапи билан уйига кетгач, у чўпоннинг тўнини кийиб, бир дуо ўқиб, ҳабашга айланади ва Самарқандга боради. Ҳеч ким уни хизматга олмайди. Уни Хўжан савдогарнинг уйига олиб борадилар. Мана шундан бошлаб Хуршидой (ҳабаш) бу хонадонда хизмат қилиб юраверади.

Чиннихон вазир Қўқонга бориб, Ҳакимхонга ўз туҳматини айтади. Ҳакимхон бу хабарга чидай олмай Самарқандга боради. Уни Хўжан савдогар яхши кутиб олади. Меҳмон шарафига Шайбонийхон, Шайхи Бастон, чўпон йиғилади. Мана шу ўтиришда Шайхи Бастон бирор саргузашт эшитиш истаги борлигини билдиради. Ниҳоят Хуршидой ўз саргузашт-қиссасини бир бошдан бошлайди. Барча воқеалар маълум бўлгач, Шайбонийхон Шайхи Бастон ва Чиннихонни қатл эттиради. Қолган айбдорлар ҳам ўз жазоларини оладилар. Ҳакимхон ва Хуршидой яна қирқ куну тун тўй қилиб мурод-мақсадларига етадилар.

Достоннинг иккинчи қисми халқ эртаклари сюжети-

га асосланган бўлиб⁴⁰, эртак сюжети дoston гоёсига мос ҳолда бир оз қайта ишланган. Биринчидан, унга Қўқон, Жиззах ва Самарқанд каби реал географик номлар киритилган, иккинчидан, Шайбонийхон каби тарихий шахс образи эртакдаги адолатли шоҳ образи билан алмаштирилган.

Дostonнинг қисқача мазмунидан маълум бўладикки, иккинчи қисм «Тўхматга учраган қиз», «Озода чехра» каби ўзбек халқ эртакларининг бир оз ўзгартирилиб, «Шайбонийхон» дoston сюжетига мослаштирилган вариантдан иборат. Савол тугилади: нега дoston воқеалари эртак сюжети билан боғлаб юборилди, бунга нима сабаб бўлди?

Уқорида айтилганидек, дostonнинг биринчи қисми бевосита Шайбонийхон тириклигида яратилган. Бироқ ҳукмдор Эрон шоҳи томонидан қатл этилгач, дoston тўхтаб қолган. Асосий қаҳрамоннинг барча фаолиятини идеаллаштириб асарга киритиш учун ҳаётний фактларнинг йўқлиги дoston яратувчиларнинг эртак сюжетига мурожаат этишга мажбур қилган. Нагнжада, адолатли подшоҳ ҳақидаги эртаклар мазкур дoston сюжетига, айрим образлар, топонимларни алмаштириш орқали улаб юборилган. Дoston якунида Шайбонийхоннинг ёмонлик ва жаҳолат касб қилиб олган шахсларни жазолаш ҳам асарнинг бош гоёси — Шайбонийхонни идеаллаштириш учун хизмат қилади. Мана шу тариқа дoston тугал ҳолга келган.

Дostonнинг образлар системаси ҳам ўзига хосдир. Унда Шайбонийхон, Бобур каби тарихий образлар билан бир қаторда Жўравой, Тўравой, Эрвой, Сирлиной, Нурлиной, Файзуллахон, Қосимхон, Хуршидой, Хўжан савдогар, Шайхи Бастон, чўпон каби соф бадний тўқима маҳсули бўлмиш образлар ҳам иштирок этадилар. Бу образлар асарда акс этган Шайбонийхон ҳукмронлиги даври тарихий воқеаларнинг руҳи, моҳиятини пасайтирмайди, аксинча, уларни ёрқинроқ акс этишига хизмат қилади.

Халқ ижодкорлари Шайбонийхоннинг фожияли ҳалок бўлишини ҳам тасвирлай олмас эдилар. Чунки халқ эпик анъанаси ҳаминша голиб ва адолатли ҳукмдорларни идеаллаштириш йўлидан борар эди... Бир томондан ана шу анъананинг таъсири, иккинчи томондан қатл этилган шоҳнинг идеал образини тириклардек кўрсатиш

⁴⁰ Жирмунский В. М., Зарифов Х. Узбекский народный героический эпос. М., 1947. С. 128.

эҳтиёжи бахшиларни эртак сюжети ва эртак образларига мурожаат этишга олиб келган. Достоннинг иккинчи қисмида Бобур образининг иштирок этмаслиги ҳам бунинг тасдиқлайди. Бундан ташқари, достонда Самарқанд, Қозон, Оренбург, Ёбдун тоғи, Сиёб, Қўқон, Жиззах, Тошкент, Санғзор каби реал географик номлар ҳам борки, улар ярми тарихий, ярми тўқима воқеалардаги тарихийликни кучайтириш, уларга нисбатан тингловчининг ишончини оширишга хизмат қилади. Чунки тарихий эпос ва унинг классик намуналари учун хос энг муҳим хусусият, асарда реал тарихни ҳикоя қилиш эмас, балки мустақил бадний воқеалар асосида реал тарих моҳиятини акс эттиришидир. Реал образ ва тўқима образлар, реал топонимлар ва эпик маконлар тарихий достондаги тарихий воқеалар моҳиятини бадний акс эттиришининг ягона йўли эди. Достон ижодчилари ана шу нарсага аҳамият берганлар ва Шайбонийхон ҳамда Бобур ўртасидаги курашлар тарихининг моҳиятини тўла бадний акс эттирганлар.

Достонда Шайбонийхон образи ақлли, уddaбуро, ўжар ва адолатли ҳукмдор сифатида тасвирланган. Бу нарса маълум даражада тарихий Шайбонийхонга хос фазилат ва сифатларга тўла мос келади. Чунки Муҳаммад Солиҳ, Фазлуллоҳ Рўзибеҳхон Исфаҳоний каби шоир ва тарихчиларнинг, «Таворихи гузида — Нусратнома»да кўрсатилган Шайбонийхонга хос барча сифатлар асардаги унинг бадний образига тўла мос келади.

Демак, бахшилар Шайбонийхон билан боғлиқ воқеалар тасвирида бадний тўқимага қанчалар эрк берсалар ҳам, бироқ қаҳрамоннинг хислатларини ҳақиқий ҳолга нисбатан яқин сақлашга интиланлар.

Бунинг ўзига хос сабаблари бор. Шулардан бири бахшилар ўз асарларини бевосита ҳукмдор ҳузурида ижро этиб ҳам турганлар. Бинобарин улар бош қаҳрамон талқинида прототипдан узоқлашмасликка интиланлар. Унинг рақиблари ва бошқа тўқима образлар тасвирида эса улар эркин йўл тутганлар. Бундай ҳолатни Бобур образи талқинида ҳам кузатиш мумкин.

Достонда Бобур журъатсиз, ишжотсиз шахс сифатида тасвирланган. Тарихий Бобурга хос жасоратлилик, ақл-идрок ва қатъият асарда акс этмаган. Бундай хусусият ҳам достоннинг бевосита Шайбонийхон ҳаётлиги пайтида яратилганлигидан далолат беради. Чунки Шайбонийхон ҳузурида ижод қилган бахшилар унинг рақибини идеаллаштиришлари, лоақал унинг ўзига хос табиий хислатларини объектив тасвирлашлари мумкин

эмас эди. Шунинг учун ҳам дostonда Бобур образи жуда хира ва рангсиз чиққан.

«Шайбонийхон» дostonи ўзбек халқ тарихий дostonларининг классик намунаси бўлса-да, бахшилар репертуарида энг кам тарқалгани ҳисобланади. Шу биле у фақат Пўлкан шоирдангина ёзиб олинган, холос. Дoston бахшилар репертуарида кенг тарқалмаганидан бўлса керак, унинг тили равон ва бой эмас. Шеърний парчаларни ўзаро боғловчи насрий парчаларда такрорлар кўп. Улар тингловчининг гашига тегади. Масалан, қуйидаги насрий парча фикримизнинг далили бўла олади: «Ана энди Шайвалихондан эшитинг гапти. Оюв Шайвалини белидан қисув олди. Шайвалихон ўпкаси тўлиб, ранги сўлиб бир сўз айтяпти. Ана энди бечора оювди қўлида муножот қилиб айтаётқон сўзи, дот-парёт деб энди Шайвалихондан эшитинг гапти» (18 бет). Кичик бир парчанинг ўзида бир нечта сўз ва бирикма, битта содда гап икки марта такрорланиб келади. Агар дoston жуда кўп ижод жараёнини босиб ўтганда, турли бахшилар томонидан ижро этилганда юқорида кўрсатилган такрорлар йўқолган, мати сайқал топган бўларди. Дoston Шайбонийхон ҳаётлигидаёқ яратилишга бошлаганлиги ва дастлаб қандай шаклда яратилган бўлса, ана шу ҳолича ижро этилаверганлиги натижасида асар тили жиддий ижодий таҳрирларсиз қолиб кетган.

Дostonдаги насрий ҳамда назмий парчаларнинг ўзаро нисбати ҳам мутаносиб эмас. Масалан, дoston заминида наср асар асосидаги зиддиятни ифодаловчи қисм сифатида муҳим ғоявий-эстетик вазифани адо этса, кейинги қисмларда шеърний парчаларни ўзаро боғловчи баён вазифасини ўтайди. Бундан маълум бўладики, дostonдаги воқеалар баёни асосан шеърний парчалар зиммасига тушган.

Дostonда изосиллабизм етакчилиқ қилгани ҳолда айрим ўринларда шеърний мисралардаги тенг ҳижолилик қўпол бузилади. Дoston ижросида айрим ҳижолярини ўта чўзиб ижро этилиши шеърний мисралардаги сакталиқни яширса ҳам, аммо шеър тузилиши нуқтаназаридан бундай ҳолатлар қўпол нуқсон саналади. Қуйидаги шеърний парча бунинг ёрқин намунаси саналади:

Олло берди Шайвалига давлатти,
Ўзбекистон, Нўғайистон, Қозоғистон
Шайвалини аскарни —
Ҳаммалари яхши қилди хизматти.
Уч кун тўй деб Шайвалихон қичқиртти,

Ҳамма одам, ҳамма шаҳар Самарқандни опти деб,
Шайвалихон катта пошшо бўлти деб.
Ҳамма шаҳар бу гапларди эшитти,
Овог бўлди Самарқандни элати (81-бет).

Келтирилган парчада дастлабки икки мисра ўн икки ҳижо, учинчи мисра етти ҳижо, тўртинчи ва бешинчи мисралар ўн бир ҳижо, олтинчи мисра ўн беш, еттинчи, саккизинчи ва тўққизинчи мисралар ўн бир ҳижода иборат. Тўққиз мисрадан иборат кичик шеърӣй бир парчанинг ўзида тўрт хил вазнининг қўлланиши дostonдаги шеърӣй қисмларда ритмик изчилликнинг яхши сақланмаганлигидан далолат беради.

Қолаверса, эпик халқ шеърӣяти учун хос хусусиятлардан бири ҳар бир мисранинг яхлит мазмунига эга бўлиши ҳисобланади. Халқ эпик шеърӣяти учун маълум бир фикрнинг бошқа мисраларга кўчирилиши хос эмас. «Шайбонийхон» dostonида эса бир фикрнинг иккинчи мисрага кўчиши, яъни енжамбемен ҳодисаси жулда кўп учрайди. Масалан:

Ширин жонни сотти —
Самарқанд валламани
Юринг эса вазир деб,
Вазирман иккави —
Мишорга чиқиб кетти (65-бет).

Юқоридагилардан маълум бўладикӣ, dostonдаги шеърӣй парчалар ҳам насрий парчалар каби жиддий ижодий таҳрирдан ўтмаган.

Dostonда анъанавий барқарор мисралар ҳам ўзига хос, яъни асар воқеалари руҳига мос ҳолда қўлланилган. Масалан, Шайбонийхон Бобурга Сирливой билан Нурливойни юборади. Бобур уларни кутиб олар экан, унинг тилидан айтилган гапларда анъанавий барқарор мисралар қуйидагича қўлланилган:

Юрганингиз сувсиз ётган чўл бўлсин,
Пичган тўнлар қисқа эмас мўл бўлсин,
Талаб қилиб кепсиз бизнинг шаҳарга,
Сипойи меҳмонлар, сизга йўл бўлсин (72-бет).

Doston воқеалари мантиқидан келиб чиқилса, Бобурнинг ўз рақибӣ юрган элчиларга сувли йўлни эмас, сувсиз чўлни раво кўриши табиидир. Шунинг учун бахши «қалқиб ётган кўл бўлсин» мисрасини «сувсиз ётган чўл бўлсин» тарзида ўзгартириб қўллайди. Айрим ўринларда Шайбонийхон тилидан берилган барқарор мисралар асар воқеаларига ҳамоҳанг бир тарзда қўлланилади ва унинг ҳарбий юришлари худонинг

амри билан бўлаётганлигини тасдиқлашга хизмат қилади:

Худоё, кетгай-да юракти гами,
Бу ишлар, ёронлар, ҳақти фармони (99-бет).

Барқарор анъанавий мисралар билан бошланган шеърний парчалар вазнида мутаносиблик бўлиб, бу нарса шеърний парчаларга барқарор анъанавий мисралар нафақат мазмуний йўналиш бериши, балки ритмик қолиплик вазифасини ҳам ўташини кўрсатади. Пўлкан шоир мазкур дostonдаги жуда кўп шеърний қисмларда ана шу йўлдан борган. Аммо шеърний парча бевосита дoston воқеалари билан бошланган ўринларда ритмик изчиллик бузилган.

Хулоса қилиб айтганда, «Шайбонийхон» дostonи илк бор Шайбонийхон ҳаётлиги пайтида яратилган. Дostonда бевосита тарихнинг ўзи билан боғли бўлган тасвирлардан ташқари халқ бахшилари адолатли шоҳ образини Шайбонийхон сиймосида жонлантириш мақсадида туҳмат туфайли жабрланган қизнинг тўғрилиқ, ҳалоллик орқали оқланиши, ифвогар ва туҳматчиларнинг жазоланишини акс эттирувчи эртақ сюжетига мурожаат қиладилар. Дostonнинг фақат Пўлкан шоир репертуаридагина сақланиб қолиши ҳам асарнинг ўзбек халқ дostonчилигида кенг тарқала олмаганлигидан, Шайбонийхоннинг ўлиmidан сўнг бу сулоланинг инқирозга юз тутганлигидан, бинобарин, Шайбонийхоннинг шахсиятини улуғлашга, мадҳ этишга эҳтиёжнинг йўқолганлигидан далолат беради.

Демак, дoston XVI аср бошларида Мовароуннаҳр ва Хуросондаги тарихий воқеаларни маълум даражада халқ дostonчилигида акс эттириши билан катта аҳамият касб этади. Давр воқеалари қай даражада, қандай руҳда акс этганлигидан қатъи назар, «Шайбонийхон» халқ дostonчилигининг реал тарихий воқеаларга ўз муносабатини билдириши, у фақат уйдирма воқеалар акс этган сюжет билангина яшамаслигини тасдиқлаши билан катта ғоявий-бадий қимматга эга.

«ОЙЧИНОР» ДОСТОНИ

Қодир Раҳим ўғлидан ёзиб олинган «Ойчинор» дostonида Бобурнинг Мовароуннаҳрни тарқ этиб кетиши воқеалари бадий тўқима воситасида тасвирланган. Демак, «Шайбонийхон» дostonида марказий қаҳрамон

Шайбоний бўлса, «Ойчинор»да асосан Бобур образига аҳамият берилган.

Достонда Бобур ҳаётининг Самарқандни ташлаб Афғонистонга чекиниш даври акс эттирилган. Албатта, Бобурнинг Самарқанддан енгилиб қочиши — тарихий ҳақиқат, достонда ана шу ҳақиқат акс этган. Аммо унинг Каттапойда қалъа қурдириши ва Шайбонийнинг таъқиби остида у ерни ташлаб Шеробод, Ангор, Термиз орқали Амударёдан Хуросонга ўтиб кетиши бадний тўқима воқеалар ҳисобланади.

Достонда ҳикоя қилинишича, Холёр исмли андижонлик бир йиғит Самандар деган савдогарнинг қўлида хизмат қилиб юради. У ўн беш ёшга киради. Бир куни Самандарнинг карвони Сайробга қўнади. Холёр чинор соясида ухлаб, карвондан ажралиб қолади. Уни сайроблик бир эшон ўзига хизматкор қилиб олади. Холёр йиғирма беш ёшга киргач, эшон уни Ойтўти исмли чўрисига уйлантириб қўяди. Шу ерда Назарбой деган хасис бир бой ҳам бор эди. У Холёр билан Ойтўтини эшондан ўзига чўпонликка сўраб олади. Шундай қилиб, Холёр онласи билан Назарбойнинг мол-қўйларини боқиб юради. Шу орада улар қиз кўрадилар. Қизга Ойчинор деб исм қўйишади.

Орадан йиллар ўтиб Ойчинор бўйга етади. Унга Холёрнинг чўлиғи Эрназар кўнгли қўяди. Ойчинор ҳам йиғитни пинҳона ёқтириб қолган эди. Ойчинорнинг хусни-жамолини кўриб, кекса Назарбой ҳам ошиқи беқарор бўлиб қолади. Ёши ўтиб қолганга қарамай, Назарбой қизга совчи қўяди. Ойчинорнинг ота-онаси бойга қандай жавоб беришларини билмай бошлари қотиб қолади. Шунда ақли-заковатли Ойчинор ўзи уларга ёрдам беради. У Назарбойнинг совчиларига қуйидаги шартларни қўяди: бой қизга ўнта қўзи, йиғирмата бўри, ўттизта арслон, қирқта қоплон, элликта айгир, олтмишта ахта қилинган от бериши лозим.

Назарбой бундай ҳайвонларни сўраш билан Ойчинорнинг нимага ишора қилаётганлигига тушуниб етмай шартларни бажаришга киришади. Аммо у айтилган ҳайвонлардан айримларини топа олмайди ва Каттапойда қалъа қурдираётган Бобурдан ёрдам сўрашга мажбур бўлади. Айни пайтда у Ойчинордай ёш, доно ва чиройли қиздан Бобурни хабардор қилиб қўймаслик, ўзининг қариллигига қарамай ёш қизга уйланиш истагини яшириш мақсадини бир бева хотин шундай шартлар қўйди, деб айтади. Бобур ўта ақлли, зийрак шахс эди. У бу шартларни қандай аёл ва қандай маъ-

нода қўйганлигини, бундай талаблар билан ёш қиз ўзининг қари чолга муносиб эмаслигига ишора қилганлигини англаб етади.

Бобур ёлғон гапирганлиги учун бойга дакки беради ва ўз ҳузуридан ҳайдаб чиқаради. Шармандаси чиққан Назарбой Ойчинорга уйлана олмаслигига кўзи етиб, ўзини қўярга жой тополмайди ва қасос ўти алангалашиб, қизни Бобурнинг вазирни Қайсарбекка таърифлайди. Қайсарбек эса Шайбонийхоннинг жосуси бўлиб, у Бобурга сездирмай Ойчинорни ўғирлатиб келади ва уни Шайбонийхонга ҳадя этмоқчи бўлади.

Кунларнинг бирида Қайсарбек Бобур қўшинлари ва аҳвол ҳақида Шайбонийхонга маълумот беради. Тез орада Шайбонийхон Бобур қароргоҳига қўшин тортади. Шайбонийхон қўшинларига дош беролмаган Бобур Каттапойни ташлаб, Амударёнинг нариги соҳилига ўтишга мажбур бўлади. Қайсарбек икки навқари билан Шайбонийхон томонига қочиб ўтишга ҳаракат қилади. Бундай хонликлдан нафратланган Ойчинор пайтини топиб икки навқарини чопиб ташлаб, Қайсарбекнинг оёқ-қўлини боғлаб Бобур ҳузурига келтириб ташлайди.

Ойчинорнинг бу жасорати ҳақсизлик ва хиёнатга қарши халқнинг ғазаби, нафрати эди. Шунинг учун ҳам дostonнинг ана шу воқеалар тасвирланган ўринлари драматик таранглиги билан тингловчини ўзига мафтун этади. Дoston сюжетидаги бундай воқеалар асар бадий тўқима характериға эға бўлса ҳам, бироқ ўз моҳияти, воқеаларнинг мантиқий ривожи билан XVI аср воқеаларига тўла ҳамоҳангдир. Қолаверса, Пўлкан шоирдан ёзиб олинган «Шайбонийхон» дostonидаги Бобурнинг Шайбонийхон томонига қочиб ўтган Тўравой исмли вазирини кўз олдимизга келтирсак, омад юз ўғирган тарихий Бобур ҳузурида бундай хиёнаткорнинг юрганлигига шубҳа қилмасак ҳам бўлади. Дарҳақиқат, Самарқандни Шайбонийхонга топширган Бобур у ерга қайта юриш қилиш мақсадида 1503—1504 йилларда Уратепа, Мастчоҳ атрофларида маҳаллий аҳолидан қўшин тўплайди. Бироқ Бобур қошидаги кўпгина амалдорлар хиёнат кўчасига ўтган эдилар. Дostonдаги Қайсарбек ана шу хиёнаткор амалдорларнинг умумлашма образидан иборат. Шунинг учун ҳам Бобурнинг Мастчоҳ атрофларида қўшин тўплаб юришдан кўзлаган мақсадидан яхши огоҳлантирилган Шайбонийхон уни доим таъқиб этиб боради. Бундай тарихий таъқиб дostonда Бобурнинг Каттапойдаги қалъасининг Шайбоний-

хон томонидан босиб олинниши мисолида ўз ифодасини топган.

Хиёнатдан нафратланган Бобур Қайсарбекни ўлимга ҳукм этади ва Ойчинор билан ака-сингил тутинади. Шундан сўнг Ойчинор ўз юртига қайтиш ҳақида Бобурдан ижозат сўрайди. Бобур Ойчинорга яхши от, эркакча кийим-бош, қурол-яроғ бериб ижозат беради. Хайрлашув пайтида Бобур Ойчинордан қуйидагиларни илтимос қилади:

Ҳар ўйласам элимни
Эзилади юрагим.
Ҳар юртим деб ўйласам,
Титирайди баданим...
Агар насибанг тортса,
Андижонга бир борсанг,
Унда Қамбар деган бор,
Излаштирсанг-да, топсанг.
Бу белгини оп борсанг,
Не десангда беради.
Хизматингда ҳар доим
Тайёр бўлиб туради.
Қоп кетибди деб айтсанг,
«Бобирнома», газаллар,
Яна бошқа китоблар,
Китоб эмас, масаллар,
Яна қолиб кетибди
Бобомнинг юлдузлари.
Ўқир эдим эринмай
Кечаю кундузлари⁴¹.

Ўз юртига қайтаётган Ойчинор йўлда Шайбонийхоннинг қўшинларига бир неча марта дуч келади ва улар билан мардларча жанг қилиб, жуда қийин ҳолатлардан қутулиб қолади. У Назарбойни излаб топади ва онасининг қасди учун унинг бошини танасидан жудо қилади. Мана шу пайтларда отаси Холёр дарбадарликда юрган эди. Ойчинор отасини излаб топади ва иккаласи бориб онасининг қабрини зиёрат қилишади. Сўнгра улар қариндош-уруғларини топиш ниятида Андижонга кетишади.

Юзаки қаралса, воқеалар дostonнинг асосий мавзудан узоклашгандек туюлади. Аслида эса ундай эмас. Чунки Ойчинор ва отасининг Андижонга боришлари икки жиҳатдан асосланган. Биринчиси — Бобурнинг Андижонда Қамбар исмли кишида қолиб кетган шеърлари, «Бобурнома» асари ва бобосининг юлдузлар ҳа-

⁴¹ Ойсулов. Ўзбек халқ ижоди. Кўп томлик. Тошкент, 1984. 83, 85—86-бетлар (Бундан кейинги мисоллар ҳам шу нашрдан олинади ва саҳифаси қавс ичида кўрсатиб борилади—У. Ж.).

қидаги китобини (Бу срда Улуғбек кўзда тутилаётгандай) қидириб топиш ҳақидаги илтимосини бажариш эди. Дарҳақиқат, реал тарихда бундай воқеалар бўлмаган. Аммо халқ ижодкорлари, бадий тўқима характеридаги сюжетга реал тарихий деталларни — Бобур шахсияти, унинг асарларини қидириб топиш ҳақидаги илтимосни қўшиш орқали асардаги тарихий мазмунни кучайтиришга интилганлар. Агар тарихий асарлар, жумладан «Бобурнома»га муурожаат этилса, «Бобурнома» ва Бобур ғазаллари улуғ шоирнинг бутун сафарлари даврида яратилганлиги ойдинлашади. Демак, дostonдаги тарихий деталлар, юқорида айтилгандек, тарихийлигини кучайтиришнинг бир воситаси бўлиб хизмат қилган.

Иккинчиси — Ойчинор ва Холёрнинг қариндош-уруғларини излаб топиш ҳамда шу орқали асар воқеаларининг давомийлигини таъминлаш. Мана шу икки асос Ойчинор ва отасининг Андижонга боришини асословчи бадий шартлар ҳисобланади.

Дарҳақиқат, Ойчинор Бобурга берган ваъдасига вафо қилиб, айтилган нарсаларни излаб топади ва омон қолган амакиваччаси Омонёр билан учрашади. Улар маслаҳатлашиб Ойчинорни Омонёрга узатадилар. Улар бир ўғил кўрадилар, болага Чинорбек деб исм қўйишади.

Андижонда тез орада Ойчинорнинг обрўйи ошиб кетади. Унинг таъсирида халқ Шайбонийхонга солиқ тўлашдан бош тортади. Бундан газабга келган Шайбонийхон Андижонга қўшин юборади. Омонёр ва Ойчинор бошчилигидаги Андижон халқи Шайбонийхон қўшинига қарши қаттиқ жангга киришади. Шайбонийхон қўшини халқ зарбасига бардош беролмай орқага чекинади. Шиддатли жанг ниҳоясида листирмада яшириниб ётган душман навқари Ойчинорни камон отиб яралайди. Омонёр навқарни шу заҳотиёқ чопиб ташлайди. Ойчинор Бобурнинг илтимосини бажо келтиришни эридан сўраб, унинг қўлида жон беради. Ойчинорни дафн этишгач Холёр, Омонёр ва Чинорбек Бобур ҳузурига бориб, Ойчинор топган нарсаларни унга топширишади. Шу билан дoston якунланади.

Кўриниб турибдики, дoston воқеалари бадий тўқима характериға эға. Аммо бадий тўқима таркибига киритилган Шайбонийхон, Бобур каби тарихий образлар, шунингдек Бобур қаламиға мансуб асарларнинг номи асарға тарихийлик бағишлаб туради. Демак, романик сюжет таркибига сингдирилган бу хилдаги реал

тарихий деталь ва образлар, албатта бадний жиҳатдан шартли характерга эга. Шу шартлилик дostonни оддий тарихий воқеалар баёнига айланиб қолишдан қутқариб, уни соф бадний асар даражасига кўтарган.

Дostonдаги табиий жуғрофий тавсиф ва маҳаллий колорит асарнинг бевосита Қашқадарё, Сурхондарё ҳудудида яратилганлигидан далолат беради. Шу боис дostonда Шеробод, Ангор, Термиз каби топонимлар учрайди. Чунки асарда тасвирланишича, Шайбонийхон тайинқидан чекинган Бобур ана шу маршрут орқали Афғонистонга ўтиб кетади. Аслида кўпгина тарихий фактлар ҳамда «Бобурнома»да айтилишича, Бобур Ҳисор ва Қободиён орқали Афғонистонга ўтган. Фольклоршунос Б. Саримсоқовнинг хабар беришича, Бобур 1512 йилги Самарқанд забтида ва 1513 йилдаги Шайбонийхоннинг жиянидан енгилиб, ўз юртини бутунлай тарк этишида ҳам фақат ана шу йўлдан юрган⁴².

Маълум бўладики, халқ бахшилари Бобур ва Шайбонийхон ўртасидаги зиддиятни, Бобурнинг жангларда мағлубиятини конкрет тарихий хронотопда акс эттирмасалар ҳам, бироқ шу зиддиятларнинг моҳиятини тўғри тасвирлаганлар. Демак, ўзбек халқ дostonчилигида Заҳриддин Муҳаммад Бобур билан боғлиқ тарихий воқеалар йўналишидаги, моҳиятидаги изчил тарихийликини сақлаган ҳолда бадний тўқима сюжет воситасида оригинал асар яратиш ўзбек тарихий дostonларининг классик намуналари яратилган давр дostonчилигининг анъанасига хосдир.

Ўзбек халқ тарихий дostonларининг классик намунаси бўлмиш бу дoston Бобур ҳаётидан кейин яратилган. Гарчи асарда Бобур образига илиқ меҳр сезилиб турса-да, бутун дoston давомида у аниқ деталлар орқали тасвирланмайди. Аммо ҳақиқатпарастлиги, адолатчилиги ва мардлиги билан Бобур образи алоҳида ажралиб туради. Дoston воқеаларининг бадний тўқималиги, аммо реал жуғрофий атамаларнинг қўлланишига қараб уни XVII—XIX асрлар мобайнида Сурхондарё, Қашқадарё дostonчилари орасида яратилган, деб фараз қилиш мумкин.

Дostonнинг Қодир Раҳим ўғлидан ёзиб олинган ягона нусхасигина мавжуд. Шунга қараб тахмин қилиш мумкинки, «Ойчинор» кенг тарқалмаган. Лекин у қандай қилиб Қодир бахши репертуарига кириб қолган,

⁴² Саримсоқов Б. Халқона сатрларда//Фан ва турмуш. 1983. 5-сон. 9-бет.

деган савол тугилиши мумкин. Ушбу саволга дoston
ниҳоясидаги қуйидаги мисралар тўла жавоб беради:

Бу дostonни ёшликда
Турди шоир айтгандир.
Шундан бери ёдимда
Йўқотмайин қолгандир (128-бет).

Маълумки, Қодир Раҳимовнинг Турди бахши, Туроб
бахши ва Ражаб бахши деган учта тоғаси ҳам яхши
дostonчи бўлишган. Деҳқонобод ва унинг атрофлари-
даги тўй-тантаналар, ўтиришлар уларнинг дoston ва
термаларисиз ўтмаган. Агар «Ойчинор» дostonи Қодир
бахшининг тоғалари томонидан куйланган бўлса, де-
мак, унинг яратилиш даври анча илгари, яъни ўзбек
халқ эпосининг жуда ҳам жонли ривожланиш давлари-
га — XVI—XIX асрларга тўғри келади. Бироқ асар
воқеаларининг тўқима характериға қараб айтиш мум-
кинки, дoston Бобур Мовароуннаҳрни тарк этиб кетган-
нидан анча кейин яратилган. Бу давр эса XVII—XIX
асрларга тўғри келади. Шунинг учун ҳам асарда Бо-
бурнинг истеъдодли шоир бўлганлиги, унинг кўплаб
лирик ва илмий асарлар яратганлиги тўғри қайд этил-
гани ҳолда бошқа бирорта ҳам реал тарихий факт уч-
рамайди. Ҳаттоки, унинг бутун сафарлари давомида
ёзилган «Бобурнома» номли асари ҳам дostonда Анди-
жонда ёзилган дейилади. Албатта, бу тарихан тўғри
эмас. Шунга қарамай бу тасвирлар дostonнинг тари-
хийлигини қуюқлаштиришга хизмат қиладилар. Дар-
ҳақиқат, бадний асарда ҳар бир тарихий воқеани ма-
кон ва замонда ўта аниқ кўрсатиш шарғ эмас. Энг
муҳими, бадний асарда тарихий воқеаларнинг моҳия-
тини тўғри кўрсатиш асосийдир. «Ойчинор» дostonида
ана шу ҳолат кўзга ташланади.

Дostonда Бобур адолатли ҳукмдор, доно инсон,
ажойиб шоир сифатида кўрсатилади. Бу нарса халқнинг
Бобурга нисбатан самимий меҳр-муҳаббати кучлилиги-
дан далолат беради. Шайбонийхон образи эса ўта хира
ҳамда эпизодик бўлишиға қарамай, айёр саркарда,
босқинчи ва Бобурнинг ашаддий душмани сифатидаги
қиёфасини йўқотмаган.

Асарда Бобур, Шайбонийхон каби тарихий образ-
лардан ташқари Холёр, Ойтўти, Ойчинор каби оддий
халқ вакилларининг образлари ҳам иштирок этадилар.
Уларнинг фаолиятлари орқали дostonда меҳнаткаш ом-
манинг ҳаёти, маҳаллий феодаллар билан йўқсиллар
ўртасидаги зиддиятли турмуш тарзи ишонарли тасвир-

ланган. Ойчинор образи айниқса бу жиҳатдан характер-лидир. Мазкур образ асар воқеаларини ҳаракатлантириб турувчи, образлар хатти-ҳаракати ва руҳий ҳолатидаги драматик тарангликни социал-психологик жиҳатдан асосланганлигини таъминлаш билан икки хил ва-зифа ўтайди.

Биринчи — у ақл-заковати, жасорати, келажаги, ўз Ватанига, ёр-дўстларига бўлган муҳаббати йўлида мав-жуд тўсиқларни тап тортмай енгишга интилиши билан ўзбек аёлининг идеал қиёфасини акс эттирган. Чунки хасис Назарбойнинг совчиларига топнишмоқли шартлар қўйиш орқали қийин вазиятдан чиқиб кетиши, хиёнат-кор Қайсарбекни тутиб олиб, Бобур олдида ундан инти-қом олиши асарда жуда оддий, аммо халқ эпоси анъ-аналарига тўла амал қилинган ҳолда унинг идеаллаш-тирилган қиёфасини намоён этади. Иккинчи — дoston-да фақат Ойчинор образи орқали тарихий образлар билан бадий тўқима образлар мулоқотга киришадилар. Ойчинор образининг dostonда тутган мавқеи, воқеалар ривожининг бевосита у билан боғлиқ ҳолда кечиши са-бабли бутун асар унинг исми билан юритилган.

Dostonдаги Назарбой, Қайсарбек каби маҳаллий бой-феодаллар ва амалдорлар образлари эса Бобур замонасидаги бой-амалдорларнинг хиёнаткорлигини, уларнинг мол-дунё туфайли ишқ-муҳаббатни топтаб ке-тишга қодир тубан маънавий дунёларини ёритишга хиз-мат қиладилар.

Хуллас, «Ойчинор» dostonи тарихий ва бадий тў-қима образлар ўзаро муносабатга киришган, тўқима воқеалар эса тарихий воқеалар моҳиятини очишга хиз-мат қилдирилган тарихий асарлиги билан ўзбек халқ тарихий эпосининг классик намуналари сирасида ало-ҳида ўрин тутadi.

Бу ҳол асарнинг мазмуний салмоғидагина эмас, бал-ки унинг шаклий компонентларида ҳам кўзга ташлана-ди. Буни dostonдаги наср ва назмнинг ўзаро нисбати ҳам тўлиқ тасдиқлайди.

Dostonдаги наср ва назм ҳам миқдор, ҳам мазмун жиҳатидан тенг мавқе эгаллайди. Асарда нутқнинг бу икки шакли сюжет воқеалари баёнида бир хилда ишти-рок этади. Айрим dostonларда учраганидек, бу ерда наср ва назм бир-бирларининг изоҳи ёки қайта баёнидан иборат эмас, балки уларнинг ҳар бири асардаги янги воқеаларни баён этади ёки персонажларнинг оригинал кечинмаларини ифодалашга хизмат қилади.

Dostonдаги айрим ўринларда сажъ қўлланилган.

Оғзаки эпик анъанага мувофиқ сажъ кўпроқ персонажларнинг ташқи қиёфасини тасвирлашда иштирок этади⁴³. Бобурнинг хиёнаткор вазири Қайсарбекнинг қиёфасини тасвирлашда қўлланилган қуйидаги сажълар фикримизнинг далилидир: «Қайсарбекнинг ёши ҳам олтимишдан ошган, сочлари тушиб, тишлари сераксиб қолган, ўзи кўса, яғи узун, қулоғи тикка, кўзи сузук, қилиғи бузуқ, ош бўлса тайёр, ўлгудай айёр эди» (60-бет).

Достонда асосан икки типдаги шеърӣй вазн қўлланилган. Улар ўн бир ва етти ҳижоли бармоқ вазнларидан иборат. Халқ эпик шеърининг бу икки типи ўзларига хос вазифаларни ўтайдилар. Масалан, ўн бир ҳижоли бармоқ вазни асосан персонажларнинг кечинмаларини, уларнинг фикр-мулоҳазалари ва мурожаатларини ифодалашда қўлланилган. Ойчинорнинг Назарбойдан келган совчиларга ўз шартларини баён этиши ўн бир ҳижоли вазн орқали ифодаланган:

Камлик кўрмай йигит қадди букилмас,
Кўнгил қўйиб тўқилган тўн сўтилмас.
Элик айғир чан ёғимга боғлансин,
Шунда кўзим гавҳар ёши тўкилмас (33-бет).

Етти ҳижоли вазн эса қаҳрамонларининг сафари, уларнинг жангу жадаллари, хатти-ҳаракатларини баён этишда қўлланилганки, бу ҳам эпик анъананинг достонда изчил сақланганлигидан далолат беради:

Чанга қолди лашкарлар,
Бир-бирини кўрмайди.
Олдидан дуч келганга,
Шул, деб қилч сермайди (96-бет).

Шеърӣй парчаларининг диққатга сазовор ўрни шундаки, улар ҳар гал барқарор эпик мисралар қўллаш билан бошланади ва бу барқарор шеърӣй мисралар оғзаки эпик анъана талаблари доирасида истифода этилган: Масалан:

Булбул ошно бўлар боғнинг гулига,
Номард чиқолмайди мардининг йўлига (33-бет).

Еки:

Ким куймайди ганимларнинг дастидан,
Ботир қутулади номард дастидан (52-бет).

Қўпгина барқарор шеърӣй мисралар мустаҳкам эпик

⁴³ Саримсоқов Б. Ўзбек адабиётида сажъ. Тошкент, 1978.

анъана доирасида қўлланилган бўлса ҳам, аммо уларнинг аксарияти мазкур дostonда ўзига хос ўзгаришлар билан новаторона бир тарзда истифода этилган:

Бедовга ярашар олтиндан тўга,
Пигитга орқадир гар бўлса ога (43-бет).

Еки:

Мерган ҳайдар отни тоғнинг пастидан,
Ҳар кимни сақласин ажал қастидан (43-бет).

Хуллас, барқарор шеърӣ мисралар асарга изчил ритмлик бағишлашдан ташқари уларга юксак образлик ҳам бахш этган.

«ТУЛҒОНОЙ» ДОСТОНИ

Ўзбек халқ тарихий дostonларининг классик намуналаридан айримларида XIX аср Қўқон хонлиги билан боғлиқ воқеаларнинг акс-садолари ўз ифодасини топган. Фозил Йўлдош ўғлидан ёзиб олинган «Тўлғоной» дostonи шулар жумласидандир. Бунинг сабаби шундаки, Мадалихон давридаёқ Бухоро амирлиги ихтиёрига ўтган Уратепа беклиги Қўқон хонлиги томонидан қилинган ҳар қандай босқинчилик ҳаракатларига қарши кураш олиб борди. Масалан, Мусулмонқул икки марта Уратепа устига юриш қилади, аммо ҳеч нарсага эриша олмайди. Ниҳоят шаҳар қўргони қаттиқ вайронага айлантирилгач, Уратепа Қўқон хонлигига бўйсунди. Бироқ бек қилиб тайинланган Исҳоқбек бошчилигида Уратепа аҳолиси исён кўтаради. Исёни бостириш учун Мусулмонқул икки марта Уратепага қўшин тортади ва шафқатсизлик билан бу исён бостирилади⁴⁴. Биргина 1850—1851 йилларнинг ўзида Қўқон хонлиги Уратепа устига ўн мартага яқин қўшин тортади, лекин бу юришлар муваффақиятсиз тугайди. Фақат 1852 йилнинг қишида Уратепа беги ўз ихтиёри билан Қўқон хонлигига бўйсунди.

1853 йилда Худоёрхон юз уруғидан бўлган Гаффор бекни Уратепага ҳукмдор қилиб тайинлайди. Аммо шу йилнинг ўзидаёқ Гаффор бек хонликка қарши исён кўтаради. Бу исён ҳам шафқатсиз равишда бостирилади. 1857—1858 йилларда Рустамхон тўра бошчилигида Уратепа аҳолиси Худоёрхонга қарши қўзғолон кўтаради. Худоёрхон Уратепага қўшин тортади. Бутун шаҳар аҳо-

⁴⁴ Набиев Р. Н. Из истории Кокандского ханства (Феодалное хозяйство Худаяр-хана). Ташкент, 1973. С. 41.

лиси қамалда қолади, аммо бўйсунмайди. Қулай фурсат кутиб ётган Худоевхоннинг акаси Маллахон Қўқонга ҳужум қилиб, ҳокимиятни ўз қўлига олади⁴⁵. У ҳам 1858—1862 йиллар мобайнида Уратепага бир неча марта ҳужум қилади. Ана шу ҳужумлардан бирида у шаҳарни уч ой қамалда сақлайди. Бу билан ҳеч нарсага эриша олмаган Маллахон шаҳарни сувга бостириш мақсадида Уратепа сойини юқорироқдан бўғади. Бу тўғон эса Банди Маллахон номи билан тарихда сақланиб қолди⁴⁶.

Юқоридаги қисқача тарихий қайдлардан кўриниб турибдики, Қўқон хонлиги ва Уратепа беклиги ўртасида келишмовчилик, ҳарбий юришлар ҳамда урушлар жуда кўп бўлган. Бундай низолар ва тўқнашувлар халқ ҳаётида ўчмас из қолдирди.

Халқ эпоси эса бу хилдаги воқеаларни акс эттирмай қолиши мумкин эмас. Дарҳақиқат, «Тўлғоной» достонинида тасвирланган воқеалар Қўқон хонлиги ва Уратепа беклиги ўртасида юз берган қонли низоларнинг умумлашган бадийи нийкосидан иборат.

Достон Уратепа беги Оқбўтанинг шаҳар мудофааси учун атрофдаги қишлоқ аҳолисидан қўшини тўплаш ҳақидаги буйруғини баён қилиш эпизоди билан бошланади. Бироқ бекнинг бу буйруғи Олмосвон уруғига маъқул бўлмайди ва у Бухоро амирлигига қарашли Панжикентга кўчиб кетади. Агар Уратепа беклиги билан Қўқон хонлиги ўртасида кўп марта бўлиб ўтган тўқнашувлар назарда тутилса, Уратепа аҳолисидан бошқа тинчроқ жойларга кўчиб кетган уруғлар ҳақиқатан ҳам бўлганлиги мааниқан маълум бўлади. Шундан келиб чиқиб фикр юритилса, достон бошидаги Олмосвон уруғининг Панжикентга кўчиб кетиши тарихан ҳақиқатга яқиндек бўлиб туюлади.

Олмосвон халқининг бундай ҳаракатидан ғазабланган Оқбўтабек қочоқларни қириб ташлашга буйруқ беради. У қатл этилганларнинг калласидан минора қурдиришга қарор қилади. Олмосвон халқининг омон қолгани Бухоро амирлигининг ҳомийлиги остига ўтади.

Уратепа мудофааси хавф остида қолади. Шунда атрофдаги юз, қирқ уруғлари Уратепа беклигининг ҳимояси учун чақирилади. Ана шунда Оқтепа атрофида Назар исмли қашшоқ бир киши ҳам кампири ва Тўлғо-

⁴⁵ Набиев Р. Н. Кўрсатилган асар. 41—55-бетлар.

⁴⁶ Мухторов А. Дилшод и ее место в истории общественной мысли таджикского народа в XIX — начале XX вв. Душанбе, 1969. С. 80—81.

ной исмли қизин билан Уратепага жўнайди. Тўлгоной илгари Парда кал исмли камбағал бир чўпонга унаштириб қўйилган эди. Назар кичикроқ бир тўй қилиб, қизини Пардабойга узатмоқчи бўлади, аммо Пардабойнинг бунга қурби етмайди. Шундан кейин Назар қизини ҳам бирга олиб кетишга мажбур бўлади. Барча томондан йиғилган юз, қирқ аҳолисини шаҳар беги Уратепанинг Қўқон хонлиги қўшинлари бостириб келади-ган томонидаги сойлиққа қўндиради.

Худоёрхон ўз қўшинини билан келиб сойлиқда ётган халойиқ қаршисида тўхтади. Эртасига Барот исмли қўқонлик ботир билан Оллоназар исмли Уратепа ботири жанг қилишади. Кечқурун улар айрилишади. Оқбўтабек Оллоназарга катта ниямлар беради. Эртасига яна улар олишадилар ва ният Оллоназар Баротни енгади. Мана шундан сўнг икки томоннинг лашкари жангга ташланади. Қаттиқ жанг бўлади ва Худоёрхон Уратепа лашкарини енга олмайди.

Оқбўтанинг Иноқ Сўфи деган амалдори бутун лашкарга саркардалик қилиб келган эди. Худоёрхон қўшинлари катта талофот билан қайтиб кетгач, Иноқ Сўфи таҳорат қилиб намозини ўқимоқчи бўлиб Сирёқасига тушади. Қамншлар ичида бир қизни кўриб қолади. Бу — Тўлгоной эди. Иноқ Сўфи уни чақиради, қиз яқин келади.

Достон сюжетининг мана шу еридан Тўлгоной билан боғлиқ воқеалар баёни бошланади. Шу ўрингача Тўлгоной достонда оддий бир иштирокчи сифатида тасвирланган бўлса, кейинги барча воқеаларда у марказий образ сифатида қатнашади.

Иноқ Сўфи қизин олмоқчи бўлиб, уст кийимларини, қурол-яроғини Тўлгонойга қолдириб намоз ўқишга тутилади. Тўлгоной эса пайтдан фойдаланиб, унинг кийимларини кийиб, қурол-яроғини олиб, отини миниб қочиб кетади. Намозини ўқиб бўлган Иноқ Сўфи қизин топа олмай, ички кийимда кўринган одамдан Тўлгонойни суриштириб, Уратепага қараб жўнайди.

Достон сюжетининг мана шу нуқтасида мантикий зиддиятга йўл қўйилган. Бу нарса қуйидагиларда кўзга ташланади.

Иноқ Сўфи дастлаб кийим-кечак, қурол-яроғи, отини йўқотганлигини Оқбўтабек ва Уратепа халқидан яширмоқчи бўлиб, мени қўқонликлар тутиб олиб, шу аҳволга солди, деб важ-карсон кўрсатмоқчи бўлади. Шундай экан, ҳақиқий аҳволни яширмоқчи бўлган одам нега энди йўлда учраган одамдан Тўлгонойни суриштиради?

Бирдан унинг эсига ҳақиқий аҳволни яшириш ҳақидаги аҳд тушиб қолади ва бир тепаликда барчадан яшириниб ётади. Тунда ҳаммадан беркиниб ўз уйига келади. Хотини унинг аҳволини кўриб нима бўлганлигини суриштира кетади. Иноқ Сўфи яна ёлғон сабабларни кўрсатади, яъни қўқонликлар томонидан тутиб олингани, бироқ унинг намозхонлигини кўриб, бу дарвеш экан деб қўйиб юборганликларини айтади. Хотини ҳам бунга ишонади. Оқбўтабек тез орада бундан хабар топиб, уни ўз ҳузурига чақиради. Сўфининг ёлғонларига ишонган бек унга катта инъомлар бериб, яна ўз лавозимига тиклайди.

Демак, Иноқ Сўфининг хатти-ҳаракатини тасвирлашда маънавий жиҳатдан айрим ионзчилликларга йўл қўйилган.

Шундай қилиб, Худоёрхон Уратепани забт этолмай, катта талафотлар бериб қайтиб кетади. Дастондаги бу тасвирлар тарихий ҳақиқатга мос келади. Чунки барча Қўқон хонлари Уратепани ўзига тобе қилишга қаттиқ ҳаракат қилган бўлсалар ҳам, бироқ бу режаларнинг аксарияти самарасиз бўлган. Мана шу тарихий ҳақиқат «Тўлғоной» дастонинда ҳам ўз ифодасини топган.

Дастонда тасвир борган сайини таранглашиб давом қилади. Тўлғоной Сўфининг кийимларини кийиб, қуролларини тақиб, отини миниб, ота-онасини излаб Уратепага келади. Унинг ҳайбатидан барча чўчиб, ўзини четга олади. Тун қоронғисинда ота-онасини топади. Ота-онаси қизининг соғ-саломатлигини, салобатини кўриб қувонишади. Ниҳоят Тўлғоной уларга сизлар секин-аста юртимизга қайтинглар, мен тонг отмай Оқтепага кетишим керак дейди. Улар кўнадилар. Шундан сўнг Тўлғоной отига миниб, ўз юртига қайтади. У Работ, Хайробод орқали Жиззахга келади. Жиззах бегининг вазифасини адо этиб турган Жайнархон Тўлғонойни Бухоро амири Музаффарнинг маҳрами деб қабул қилади ва уни яхши зиёфат қилиб кузатади. Шундан сўнг у Бешқувур, Жарғақ, Ёмонжар орқали Оқтепага кириб боради. Шу кун Оқтепада бозор кунин эди. Тўлғоной анграйиб қолган одамлардан ўзининг бўлажак турмуш ўртоғи Пардабой кални суриштиради. Бечора Пардабой бир ғуноҳли иш қилибди-да, деб барча қўрқиб туради. Пардабой нима қилишини билмай ўзини чирик сомон ичига уради. Сипоҳ кийимидаги Тўлғонойнинг сўровига Пардабойнинг онаси ҳам қўрқиб тайинли жавоб бера олмайди. Ниҳоят Тўлғоной сипоҳилик кийимларини ечиб ташлайди. Қампир бўлажак келинининг соғ-

саломат қайтиб келганлигидан қувониб, ўгли Пардабойни чақиради. Пардабой ҳам сомон ичидан чиқиб, ўз ёри билан кўришади.

Тўлгоной оти, қурол-яроғи ва сипоҳилик кийимларини сотиб тўй харажатини қилади. Ота-онаси қайтиб келишгач, кичик бир тўй қилишади, Тўлгоной ва Пардабой бахтли умр кечиришади. Достон воқеалари мана шу билан ниҳоясига етади.

Асарнинг қисқача мазмунидан кўриниб турибдики, достон учун асос бўлган воқеа реал тарихий характерга эга бўлмаса ҳам, бироқ у Қўқон хони Худоёр билан Уратепа беги ўртасидаги тарихий жанглар асносида тасвирланиши билан тарихийлик касб этади.

Достон ўзининг образлар системаси билан диққатга сазовордир. Унда соф тарихий шахслар образлари билан бир қаторда бадий тўқима характеридаги образлар ҳам фаоллият кўрсатадилар. Бадий тўқима характеридаги образлар асар сюжетининг барча узвларида фаол иштирок этсалар, тарихий образлар достон асосидаги конфликтга тарихийлик бағишлаб, тўқима сюжетга тарихий қиёфа бағишлаб турадилар. Бу жиҳатдан достондаги Худоёрхон ва Уратепа беги Оқбўтабек образлари характерлидир.

Худоёрхон ёш пайтидаёқ тахтга ўтирган бўлса ҳам, бироқ бутун хонлик қипчоқ Мусулмонқул ихтиёрида эди. Мусулмонқул эса Худоёрхон манфаатидан кўра ўзининг шахсий манфаатини кўзлаб иш юритар эди. Кейинчалик у Мусулмонқулни ҳокимиятдан четлатиб ўзи хонлиқни бошқаришга ўтган бўлса ҳам, аммо ички ва ташқи сиёсатда кескин ўзгариш юз бермади. Биргина ташқи сиёсатга назар ташласак, хонлиқнинг шундай биқинида Бухоро амирлигига қарашли беклиқнинг Қўқонга хавф солиб туриши барча хонларга маъқул бўлмаганидек Худоёрхонга ҳам ёқмас эди. Шунинг учун ҳам у Мусулмонқул бошлаб берган Уратепа беклигини босиб олиш ва шу орқали Бухоро амирлигининг ҳукмронлигини ўзидан узоқлаштириш сиёсатини давом эттирди. Достонда Худоёрхоннинг хонлиқни мустақил идора этиш ва Уратепани ўзига тобе этиш сиёсати тўғри тасвирланган.

Бироқ анъанавий халқ эпосига хос бўлганидек, «Тўлгоной» достонинда ҳам, гарчи у тарихий достон бўлса ҳам, Худоёрхон образининг ташқи ва ички қиёфаси конкрет деталларда тасвирланмайдн. Мазкур образ достон тингловчиси ва ўқувчисида босқинчи, зулмкор хон об-

рази сифатида тасаввур қолдиради. Ана шу ҳолида ҳам у тарихий образ характерини касб этиб қолаверади.

Достондаги иккинчи тарихий образ Оқбўтабекдир. У Қўқон хонлиги ва Бухоро амирлигига ҳам тобе бўлишни истамайди. Шунинг учун ҳам Олмосвои уруғи Уратепа мудофаасидан бош тортиб, Панжикентга кўчиб кетмоқчи бўлганда уларни тутиб қатл эттириб, одам калласидан минора қуришга буйруқ беради. Оқбўтабек достонда, бир томондан, ўз беклигининг мустақиллиги учун курашувчи, бир сўзли шахс сифатида намоён бўлса, иккинчи томондан, ўз манфаати йўлида қирғинбарот урушга ҳам тайёр турувчи, зулмкор ва қаттол ҳукмдор қиёфасида тасвирланган.

Хуллас, Оқбўтабек достон сюжетини ҳаракатга келтирувчи бош зиддиятнинг бир томонини ташкил этувчи тарихий образ ҳисобланади. Бу образ конкрет қиёфада тасвирланмаса ҳам, бироқ достондаги тарихий воқеалар унинг ички қиёфасини ёритиб туради.

Асардаги етакчи образ Тўлғоной бўлиб, у достон бошида журъатсиз, итбаткор қиз сифатида тасвирланган. Шу билан у ўз севгилиси Пардабойга турмушга чиқиш учун бирон-бир жиддий иш қилмайди аксинча, Уратепа ҳимояси учун бошқа жойлардан оқ уйли (кўчирилган) аҳоли қатори кекса ота-онаси билан кетаверади. Шаҳар мудофааси пайтида эса Сир ёқасидаги қаминзорда яшириниб ётади. Бироқ Худоёрхон шаҳарни забт эта олмагач, Иноқ Сўфининг кийим-бошини, қурол-яроғ ва отини олиб қочиб, ўз юртига Оқтошга боради. Йўлда эса Бухоро амирининг маҳрами қиёфасида дадил ҳаракат қилади. Ўз севгилиси камбағал Пардабойни топиб, унга турмушга чиқади. Демак, Тўлғоной соф бадий тўқима бўлиб, асарнинг иккинчи қисмида жуда актив ҳаракат қилувчи образ даражасига кўтарилади. Бизнингча, бу образ романик эпос таъсирида яратилган бўлиши керак. Агар у тарихий образ бўлганида Уратепа мудофаасида иштирок этиб, мардлик ва жасорат кўрсатган бўлар эди. Тўлғонойнинг романик эпосга хос образлиги унинг Иноқ Сўфининг кийимларини, яроғларини, отини олиб қочиши ва Бухоро амирининг маҳрами қиёфасидаги хатти-ҳаракати орқали ҳам тасдиқланади.

Тўлғоной билан боғлиқ образлардан яна бири Пардабой бўлиб, у достонда бечораҳол чўпон, аммо маънавий покиза бир йиғит сифатида тасвирланган. Унинг пассивлиги шу даражадаки, ҳаттоки ўз севгилиси Тўлғонойга эришиш учун у дадил курашмайди.

Достондаги Тўлғонойнинг кекса ота-онаси ва Пардабойнинг қари онаси каби образлар хонлик ҳамда амирлик даврида эзилган, ҳақ-ҳуқуқсиз кишиларнинг типик тасвиридан иборат бўлиб, улар асарда меҳнаткашларнинг рамзи сифатида жонланади.

Достон ўзининг бадий тили билан ҳам диққатга сазовор. Асардаги барча сўзлар асосан адабий тил нормаларига яқин келади. Бу нарсa достонни ёзиб олиш ва нашрга тайёрлашда муайян ишловларга учраганлигидандир. Фикрни тингловчиларга тез, осон етиб бориши, энг муҳими, фикрни образли ифодалаш мақсадида «ёвни қора кўрқитар», «Сувдан бурун бўғот» каби халқ мақоллари қўлланилган. Бундан ташқари элли кўчирма қилиш ёки бирор жойдан ҳайдаб юбориш маъноларини ифодаловчи шевага онд тарихий «оқ уйли қилиш» каби сўзлар ҳам истифода этилганки, улар достон бадий тилининг жозибадорлигини оширган.

Достонда халқнинг жуда кўп рамзий ибора ва бирикмалари қўлланилган. Улар тингловчининг руҳий ҳолати ва кайфиятига кучли таъсир кўрсатади. Масалан, қуйидаги шеърӣ парчада бахши «кафан» маъносини рамзий «енгсиз, ёқасиз ич кўйлак» ибораси орқали жуда таъсирчан ифодалаган:

Кимсалар сув қуйса, кимсалар ювар,
Енгсизу ёқасиз ич кўйлак кияр.
Бир кун муллалар жаноза уяр,
Магар шоҳи, гадо жондан айрилса (154-бет).

Улимнинг даҳшати, унинг олдида шоҳу гадонинг тенглигини бундан ортиқ таъсирчан ифодалаб бўлмайди. Чунки тирик одамгина кимса сув қуйса ҳам, ўзи юнни олади, ёқали, енг и бор кўйлак кияди, муллаларнинг ўқишига ўзи ҳам қўшила олади. Аммо мурдалар эса бундай қила олмайди. Демак, бахши ўлиқкагина хос хислатларни жуда топқирлик билан поэтик халқ ибора ва бирикмалари орқали ифодалаган.

Хулоса қилиб айтганда, Фозил шоир мазкур достонда халқнинг поэтик маъноли, қочирим иборалари, рамзий ифодаларидан унумли ва ўринли фойдаланган. Улар эса достоннинг ифодалилигини, баёндаги изчиллигини, таъсирчанлигини оширишга хизмат қилган.

«Тўлғоной» достонидagi наср ва назм муносабатига диққат қилинса, асарда нутқнинг ҳар икки тури ҳам муайян муганосиблик асосида иштирок этганлигининг гувоҳи бўламиз.

Насрий матн достон воқеалари баёнида мустақил

вазифа ўтайди; у шеърӣй парчаларнинг мазмунини так-
рорий баён этишдан йироқ. Насрий парчаларда асосан
ёйиқ, содда ва қўшма гаплар кенг истифода этилган.
Уларнинг аксарияти ўзаро сажъланган. Сажъланган
сўзлар эса хатти-ҳаракат ва ҳолатни ифодалайди. Ма-
салан, «Ул оқшом ётди, эрта-мертан тонг отди. Инъом
олган Оллоназар халқ ўртасида жуда тошиб кетди»⁴⁷.
Икки гапда қўлланилган сажълар ҳам мутавозий сажъ-
дан иборат бўлиб, улар фикрни изчил ва ҳамоханглик-
да ифодалашга хизмат қилган⁴⁸.

Достон насридаги баъзи гаплар ўзаро мутавозий
ҳамда мутавозин сажълар орқали боғланган: «Унда
қизнинг шўхлиги келиб, Сўфибекнинг дасторини боши-
га қўйиб, этик, жўрма-чолборларини кийиб, тилла ка-
марни белига бувиб...» (147-бет). Келтирилган мисол-
даги «қўйиб, кийиб» сажъи мутавозий бўлса, ҳар икки-
сига нисбатан «бувиб» сўзи мутавозин сажъдир. Чунки
«бувиб» сўзи дастлабки икки сўзга ҳамвази бўлса ҳам
биноқ, улар ўртасида равийда мутаносиблик йўқ. Шу-
нинг учун ҳам у сажънинг мутавозин турини ташкил
этади.

Биринчидан, достондаги насрнинг изчил семантик
вазифа ўташи, иккинчидан, гапларнинг ўзаро сажъ ор-
қали боғланиши ва оҳангдорлик касб этиши, учинчи-
дан, юксак образлиликка эга бўлишига қараб достон-
даги наср классик халқ достончилиги талабларига жа-
воб беради, деб айтиш мумкин. Фақат анъанавий клас-
сик халқ эпосидагина наср ана шундай ғоявий-эстетик
босимга эга бўлади, холос.

Достонда шеърӣй парчалар асар мазмунини ифода-
лашда насрий парчалар билан бир хил аҳамият касб
этади. Улар икки хил бўлиб, саккиз ҳижоли бармоқ
қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракати: сафарда йўл юриши,
жангу жадаллар тасвирида кенг қўлланилган. Уи бир
ҳижоли бармоқ эса персонажларнинг кечинмалари, мо-
нолог ва мулоқотларини ифодалашда қўлланилган. Ҳар
икки типдаги шеърлар ҳам изчил тенг ҳижолиликка —
изосиллабизмга эга.

Достондаги шеърӣй парчаларнинг банд тузилиши
ўзига хосдир. Бундай ўзига хослик шеърӣй мисралар-
нинг фикрий мустақиллиги, қофияланиш характерига

⁴⁷ Тўлғоной//Ойсулов. Ўзбек халқ ижоди. Кўп томлик. Тош-
кент, 1984. 143-бет (Қолган мисоллар ҳам шу нашрдан олинди —
У. Ж.).

⁴⁸ Сажъ ҳақида қаранг: Саримсоқов Б. Ўзбек адабиёти-
да сажъ. Тошкент, 1978.

қараб ўзаро гуруҳланиши, яъни банд тузилиши билан боғлиқ ҳолда келиб чиққан. Биргина шеърӣ парчанинг ўзида тўрт, беш ва олти мисрали бандлар мавжуд. Қуйидаги шеърӣ бандлар фикримизнинг далили бўлади:

Бешлик банд:

Олдимизда мудом хизмат қилганлар,
Бизнинг билан маслаҳатда бўлганлар,
Бекининг инъомини олиб турганлар,
Саркарда, амалдор, жигадор, беклар,
Албатта, элатга бормоғинг даркор! (129-бет).

Тўртлик банд:

Ҳарна фармон этса уни қилинглар,
От чопиб элатга хабар беринглар,
Раҳим қисмат элга одам солинглар,
Оқ уйли қип бунда ҳайдаб келинглар (129-бет).

Достон шеърӣ парчаларининг қофияланиш системи ҳам ранг-баранг. Масалан, юқорида келтирилган шеърӣ бандларнинг биринчиси а+а+а+а+б+в тарзида бўлса, иккинчиси а+а+а+а шаклидадир. Албатта, бу ўринда шеърӣ парчалардаги қофиянинг табиатига жиддий эътибор бермоқ лозим. Чунки қофияланувчи сўзларга классик Шарқ қофияси нуқтан назаридан қаралса, уларнинг кўпчилиги қўшимчаларнинг мослигидан, яъни морфематик қофиядан иборат. Бундай қофия эса эпик халқ шеъри учун инҳоятда характерлидир.

Айрим бандлар эса маснавий шаклда қофияланган тўртликлардан ташкил топган:

Бундай кунда ўларингни билмадинг,
Яхши сўзман бекининг кўнглини олмадинг,
Эшитгин, халойиқ, бекининг тилини,
Нечовларнинг бойлаётир қўлини (131-бет).

Айрим тўртлик бандларининг тўртала мисраси ҳам ўзаро бир хил қофияланган:

Оқбўтабек зўрлигини билдириб,
Халойиқ-да, эл каттасин ўлдириб,
Хар тарафдан усталарни йиғдириб,
Минора қилмоқчи одам сўйдириб (131-бет).

Кўпчилик тўртлик бандлар эса биринчи, иккинчи ва тўртинчи мисралари ўзаро қофияланган бўлиб, бундай қофияланиш тартиби ва бандлар туркий халқлар оғзаки шеърияти учун хосдир:

Тақдир шул деб, оқ уйлига бораёйик,
Ев олдиға биз кўндаланг бўлайиқ,
Бермакка, бизда дунё бўлмаса,
Тақдир етса фармон билан ўлайиқ (132-бет).

Достон шеърнй парчалари юқорида қайд этилганлардан ташқари олти, саккиз, ўн, ўн икки, ўн тўрт, ўн олти, ўн етти мисрали бандлардан ҳам ташкил топган. Асарнинг банд тузилишидаги бундай эркинлик асосан эпик баён учун ижодкорга кенг имкониятлар очиб берган.

Достон шеърнй парчаларида афсонавий эпик қолип мисралардан ҳам ўринли фойдаланган. Улардан энг кўп қўлланилгани «Қирғий деган қуш ўлтирар қиёда» деб бошланувчи эпик қолип бўлиб, ўрни ва тасвир вазиятига қараб турлича шаклларда истифода этилган. Масалан:

Қирғий деган қуш ўлтирар қиёда,
Аламли дардлари бўлар зиёда,
Жафо кўрар йўлда пойи-пиёда (134-бет).

Қирғий деган қуш ўлтирар қиёда,
Тарзинг бордир ою кундан зиёда (165-бет).

Бошқа шеърнй парчаларда эса ўзгача барқарор эпик қолип мисралар ҳам қўлланилган. Масалан:

Насиб этса бирга-бирга борамиз,
Жаҳонни сайр этиб яна келамиз (135-бет).

Ёки:

Ғам тортса, саргаяр гулдайин дийдор,
Ўйласам, кўнглимга менинг гап келар (169-бет).

Хуллас, «Тўлғоной» достони ўзининг бадний тили, тасвир воситалари ҳамда бошқа поэтик хусусиятлари билан соф анъанавий халқ достонлари сирасидан муносиб ўрин эгаллайди. Мазкур достон яқин ўтмишимизда Қўқон хонлиги билан Уратепа беклиги ўртасида бўлиб ўтган тарихий воқеаларни халқ эпосининг ўчмас саҳифаларида бадний акс этириши билан катта аҳамият касб этади.

* * *

Ўзбек халқ тарихий достонларининг классик типн достончилигимиз анъанасида кенг тармоқ отган. Бундай ҳолат айниқса XV—XVI асрлардан кейин ривожланди. Чунки тарихий эпосга асос бўлувчи тарихий воқелик бу даврларга келиб ниҳоятда тараққий этди. Амир Темурнинг харбий юришлари, Шайбонийхон бошлиқ кўчманчи ўзбекларнинг XVI асрдаги Мовароуннаҳр ва Хуросонни босиб олишлари, XVIII асрдан кейинги Қўқон

хонлиги ва Бухоро амирлиги ўртасидаги низолар ва улар ҳақидаги бадний тафаккур халқ тарихий дostonлари учун битмас-туганмас материал эди. Халқ бахшилари бу материални бадний идрок этиб, гўзал дostonлар ижод этганликлари шубҳасиз. Бироқ ана шу ижод намуналаридан бизга қадар фақат «Эдига» ёхуд — Тулумбий» (XV аср), «Шайбонийхон» (XVI), «Тўлғоной», «Назар ва Оқбўтабек», «Музаффархон» (XIX) каби дostonларгина этиб келган, холос. Улар воқеаларнинг вақтига кўра ўзбек халқининг XV асрдан XX асргача бўлган тарихининг айрим қирраларини бадний акс эттирадилар.

Ўзбек халқ тарихий эпосининг классик намуналарига ҳос етакчи хусусиятларни ана шу дostonларга таяниб белгилаш мумкин. Бу хусусиятлар, бизнингча, қуйидагилардан иборат:

1. Ярим реал тарихий, ярим бадний тўқима ёки бутунлай бадний тўқима характеридаги сюжет асосида муайян даврларга онд тарихий воқеаларни акс эттириш. Сюжетнинг ярим бадний тўқима ёки бутунлай бадний тўқима характерида эга бўлиши дostonларнинг ҳали тарихий воқеаларнинг тугал ечимига эга бўлмаганлиги, улар ҳақида халқнинг гоёвий-эстетик концепциясининг тугал шаклланимаганлиги билан изоҳланади. Демак, халқ ижодкорлари тугал ечимга эришмаган тарихий воқеалар ва шаклланимаган гоёвий-эстетик концепция асосида асар яратишга киришар эканлар реал тарихий воқеалар билан бадний тўқима воқеаларни омукта қилишга мажбур бўлганлар. «Шайбонийхон» дostonидаги Хуриндой билан боғлиқ воқеалар, «Ойчинор»даги сюжет бутунсечча, «Тўлғоной»даги Тўлғоной ва Пардабой билан боғлиқ воқеалар фикрларимизнинг далили бўла олади.

2. Халқ тарихий дostonларининг классик намуналарига ҳос муҳим хусусият яна шундан иборатки, уларда сюжет қай даражада бадний тўқима иштирок этмасин, барибир, муайян даврга онд тарихий воқеаларнинг моҳияти ва йўналиши аниқ акс эттирилмаган. Масалан, «Шайбонийхон» дostonидаги Шайбонийхон томонидан Самарқанднинг босиб олиниши ва Бобурнинг Самарқандни тарк этиши моҳият жиҳатидан тўғри кўрсатилган. «Ойчинор» дostonида эса Бобурнинг Шайбонийхон томонидан таъқиб этилиши ва унинг ўз юртини ташлаб Хуросон тупроғига ўтиб кетиши бадний тўқима характеридаги сюжет асосида тўғри акс эттирилган. «Тўлғоной» дostonида бўлса Қўқон хонлиги томонидан Урате-

па беклигига қилинган юришлар, бу юришлар оқибатида халқнинг оғир қийинчиликларга дучор қилинishi ҳаққоний тасвирланган. Демак, тарихий эпос тарихий воқеаларнинг конкрет баёнидан иборат эмас, балки уларнинг умумлаштирилган бадний инъикосидан юзага келади.

Хулоса қилиб айтганда, тарихий дostonларнинг классик типи ўзбек халқи тарихида бўлиб ўтган воқеаларнинг моҳиятини бадний поэтик акс эттириши билан аҳамиятлидир.

XX АСР ВОҚЕАЛАРИ АКС ЭТГАН РЕАЛИСТИК ТАРИХИЙ ДОСТОНЛАР

Асримиз бошларига келиб ўзбек халқ дostonчилиги анъанасида кескин ўзгаришлар юз берди. Бундай ўзгаришларнинг энг муҳими халқ дostonчилигида тарихий дostonларнинг кўплаб яратила бошлагanлигида кўзга ташланади. Чунки бу даврда меҳнаткаш халқ Чор Россияси ва маҳаллий феодаллар томонидан икки томонлама эзила бошлади. Табиийки, қаерда ҳақсизлик, жабр-зулм ва адолатсизлик авж олса, ўша ерда норозилик, исён кўтарилади. Мана шу нарса Ўрта Осиё халқларининг инқилоб арафасидаги ҳаёти учун ҳам хос эди.

Бу даврда, озгина бўлса ҳам, ҳақ-ҳуқуқини таниган, ўз халқига, лоақал ўз ҳамқишлоқларининг оғир аҳволига ачинган юртнинг довруқ таратган довиюрак йиғитлари оғир эксплуатацияга қарши бош кўтара бошладилар. Уларнинг бундай хатти-ҳаракатларини, албатта, инқилоб деб баҳолай олмасак-да, бироқ бу ҳаракатлар миллий-озодлик ҳаракатининг бошланишидан ишона эди.

XX асрнинг дастлабки ўнинчи йилларида подшо ҳукумати Германия билан олиб бораётган урушида чекка ўлка фуқаролари кучидан ҳам фойдаланишга қарор қилади. У Ўрта Осиёдек мустамлака халқларнинг фарзандларидан ишга яроқли йиғитлардан фронт ортидаги қора ишларда фойдаланиш мақсадида мардикор олиш ҳақида фармон чиқаради. Бу фармон 1916 йил 25 июлда эълон қилинади. Ерли аҳоли бу фармоннинг моҳиятини дастлаб тушуниб етмайди. Аммо маҳаллий бой ва амалдорлар пул, бойлик эвазига ўз фарзандларини олиб қолиб, мардикорликка камбағал меҳнаткашларни юборишга жазм қилишгач, халқ қаттиқ ғазабга минади. Бу миллий-озодлик қўзғолонларини келтириб чиқаради. Бутун Ўрта Осиё ва Қозогистонда норозилик ҳаракатлари бў-

либ ўтади, лекин бу ҳаракатларнинг энг даҳшатлиси ва қонлиси Жиззах шаҳрида юз беради. Қаттиққўллик, ваҳшийлик билан бостирилган бу порозиликлардан сўнг меҳнаткаш халқ вакиллари узоқ Сибирь ўрмонларига оғир ишларга юборилди.

Орадан кўп ўтмай Октябрь инқилоби юз берди. Мамлакатда янги ҳаёт қуриш учун кураш бошланди. Босмачилик ҳаракати худди ана шу жараёнга қарши қаратилган эди. Босмачилик ҳаракати тор-мор этилгач, мамлакатни индустриалаштириш, қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш, маданий инқилобни амалга оширишга киришилди. Мамлакат эндигина тинч қурилиш даврига кирган бир паллада Улуг Ватан уруши бошланди.

Кўриниб турибдики, XX аср ўзининг дастлабки қадамлариданоқ улкан тарихий воқеаларни бошлаб берди. Бу воқеалар эса халқ эпосида ўз аксини топмай қолмасди. Чунки халқ ижодкорлари — бахшилар бевосита ана шу воқеаларнинг шоҳидлари, иштирокчилари эдилар.

Бир томондан, объектив воқелик, иккинчи томондан, бахшиларнинг ана шу воқеликни илғаб олиб, қонли образларда аке эттиришлари янги типдаги халқ дostonларининг яратилишига олиб келди. Бу эпос эса анъанавий халқ эпосидан ҳам мавзу, ҳам бадний таркиби, ҳам образ дунёси, ҳам бадний тили ва тасвирий воситалари билан кескин фарқланиб туради. Ана шу фарқлардан бири эпоснинг реал тарихий воқеликка асосланиши, яъни тарихий эпосга кўчнши ҳисобланади.

Иккинчи фарқ шуидан иборатки, эпос асосида моҳиятан бадний тўқима сюжет асосида аке эттирилган узоқ тарих эмас, балки реал тарих ётар эди. Шу боис биз XX асрда яратилган барча дostonларни ўзбек тарихий дostonларнинг реалистик типни, деб юритишнинг лозим топдик.

Реалистик характердаги тарихий дostonлар реал тарихий воқеаларга ҳозиржавоблик руҳи билан яратилдилар. Шу боис уларда конкрет тарихий воқеалар, конкрет тарихий шахслар иштирок этадилар. Кўпгина тарихий дostonларнинг макон ва замонни аниқ бўлганидек, қаҳрамонлари ҳам прототипларга эга. Тарихий воқеаларнинг кетма-кет ва жуда кўп рўй бериши у ёки бу тарихий воқеа ҳақида яратилган дostonнинг дostonчилик анъанасида кенг тарқалиб, мустақил версия ҳамда вариантланишига монелик қилди.

Реалистик тарихий дostonлар конкрет тарихий воқеалар, шахслар асосида ижод этилганлари сабабли

уларда анъанавий эпик персонажлар, лирик образлар, эпик макон ва замон учрамайди.

Тарихий дostonларнинг реалистик характери реал шахсларнинг қисматини ҳеч қандай идеаллаштиришларсиз акс эттириши билан белгиланади. Агар анъанавий дostonларнинг қаҳрамонлари мавжуд қийинчиликларни, тўсиқларни ўзининг гайритабiiий куч-қудрати ёки илоҳий кучлар ёрдамида енгиб ўтса, янги дostonларнинг иштирокчилари ўз қисматларини ўз имкониятлари, реал тарихий вазиятлардан келиб чиққан ҳолда ҳал қиладилар. Бунда ғалаба ҳам, мағлубият ҳам, ҳаётбахшлик ҳам, фоживийлик ҳам мавжуд. Умуман, фанда тарихий дostonларнинг кўпгина ўзига хосликлари ҳақида талайгина фикрлар баён этилганлиги сабабли, биз юқоридаги қисқа қайдлар билан чекланамиз⁴⁹.

Тарихий дostonларнинг реалистик типини мавзу жиҳатидан қуйидагича гуруҳларга ажратиб ўрганиш мумкин:

1. Инқилоб арафасидаги миллий-озодлик ҳаракатларини акс эттирувчи тарихий дostonлар. Бу гуруҳга Фозил Пўлдош ўғлининг «Маматкарим подвои», «Жиззах қўзғолони» дostonлари, Муҳаммадқул Жомрот ўғли Пўлканнинг «Мардикор» дostonлари мансуб.

2. Бевосита инқилоб даври воқеаларини акс эттирувчи тарихий дostonлар. Бунга Холёр Абдукарим ўғлидан ёзиб олинган «Амир қочди» ва Фозил шоирнинг «Очилдов» дostonлари мисолдир.

3. Инқилобдан кейинги даврларда, аниқроғи 20—30-йилларда бўлиб ўтган воқеалар акс этган тарихий дostonлар. Пўлкан шоирнинг «Ҳасан батрак», «Қомсомолка Ойтўти», «Кооператив ўғрилари» каби дostonлари шулар жумласидандир.

4. Улуғ Ватан уруши арафаси ва бевосита уруш даври воқеалари тасвирланган тарихий дostonлар. Бу гуруҳга Пўлканнинг «Ҳасан кўл» (1939), Ислом Назар ўғлининг «Нарпай қаҳрамонлари» каби дostonлари кирди.

Юқоридаги таснифдан шу нарса маълум бўладики, ўзбек тарихий дostonларининг мавзу доираси ҳозирги Ўзбекистон жумҳурияти ҳудудида яшовчи халқларнинг

⁴⁹ Саидов М. С. Ўзбек халқ дostonчилигида бадий маҳорат масалалари. Тошкент, 1969. 54—61-бетлар; Саримсоқов Б. Совет даври ўзбек фольклорини ўрганиш масалалари// Ўзбек тили ва адабиёти. 1987. 1-сон, 30—35-бетлар; Фольклор ва адабиёт муносабатларидаги акс жараёнининг ҳозирги аҳвали// Ўзбек тили ва адабиёти. 1988. 6-сон, 21—27-бетлар.

Октябрь инқилоби арафасидан тортиб асримизнинг 50-йилларигача бўлган жонли тарихини акс эттиради. Бу нарса ўзбек халқ эпосининг тарихийлигини бутунлай инкор этиб, бахшилар ўтмишнинг афсонанамо асарларини ёддан қуруқ такрорлайдилар, бу эпос реал тарихий воқеликни акс эттириш нқтидорига эга эмас дегувчи Г. Наумов каби айрим Ғарб назариятчиларининг илмий даъволарининг бутунлай асоссизлигини кўрсатди⁵⁰. Хулоса қилиб айтганда, ўзбек халқ тарихий достонларининг реалистик типни жумҳуриятимиз халқларининг бадний тарихидан иборатдир.

Октябрь инқилоби арафасидаги миллий-озодлик ҳаракатларини акс эттирувчи ўзбек тарихий достонлари

Туркистоннинг Чор Россияси томондан босиб олинган маҳаллий аҳолининг нқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётини янада оғирлаштирди. Маҳаллий халқ ўртасида ноҳақлик ва зулмга нисбатан порозилиқ кайфиятлари пайдо бўла бошлайди. Мана шундай бир пайтда ўз кучига ишонган, танги ва айни пайтда очик кўнгил, адолатпараст кишилар ҳақ-ҳуқуқсиз камбағалларнинг ҳимоячиси сифатида майдонга чиқа бошлайдилар. Уларнинг бундай хатти-ҳаракатлари онгли тарздаги инқилобий чиқишлар эмас, балки табий ҳолдаги адолатни туюш нислатидан келиб чиққан хатти-ҳаракатлардан иборат эди. Бундай шахсларга нисбатан бой ва амалдорлар, подшо ҳукуматининг вакиллари томонидан кўрсатилган таъиқлар, дўқ-пўнисалар эса уларнинг ҳаракатини сиёсий кураш даражасига кўтарар эди. Ана шундай шахслардан бири Жомбой яқинидаги Бекат қишлоғида яшовчи Қўнғирот уругига мансуб Маматкарим полвон эди. Унинг асли исми шарифи Муҳаммадкарим Абдурахим ўғли бўлиб, унинг ёшлиги ораси Ҳамида-нинг уйида, унинг хизматларини қилиб ўтади. Шунинг учун унда ёшлигидан бойлар, амалдорларга нисбатан нафрат ҳисси тарбияланиб боради. Аста-секин у кучга тўлиб, сайлларда, тўйларда курашларга тушиб, эл назаридан ўтади. Унга полвон деб лақаб қўядилар. Ўзи ёшлигида ҳаётнинг аччиқ-чучуги, иссиқ-совуғини кўп томонлама тотганидан ҳамма вақт бечора, почор камбағалларнинг тарафини олар, уларга зулм ўтказмоқчи

⁵⁰ Ҳоди Зариф. Ўзбек фольклористикаси тарихидан//Ўзбек совет фольклори масалалари. Тошкент, 1970. 251-бет.

бўлган кишиларга, ким бўлишларидан қатъи назар, шафқатсиз бўлар эди.

Фозил шоирнинг «Маматкарим полвон»⁵¹ асари Биринчи жаҳон уруши йилларида Самарқанд воҳасида бўлиб ўтган реал тарихий воқеаларга бағишланган. Шоир бош қаҳрамон — реал тарихий шахс Маматкарим образи орқали меҳнаткаш халқнинг юқори ҳукмдор синф вакилларига қарши ғазаб ва нафратини, исёнкорлик руҳини чуқур акс эттиради. Эзилган, чорасиз халқ манфаатини мардона туриб ҳимоя қилган Маматкарим образида сиёсий онги аста-секин ўсиб, ўз ҳақ-ҳуқуқини, стихияли бўлса-да, талаб қилиб чиққан халқнинг олижаноб фазилатлари ва «улуғ инқилобга бел боғлашга ният қилган» одамларнинг дастлабки образлари реал бадний усулда тасвирланади.

Достон тадқиқотчиларининг маълумотларига қараганда, асар воқеалари, уларнинг иштирокчилари, макон ва замон ҳам конкрет тарихийдир. Чунки Фозил шоирнинг ўзи улар билан шахсан таниш бўлган, ўша воқеаларнинг айримларини кўрган, ўзи иштирок этган⁵². Бинобарин, достон ҳар жиҳатдан соф тарихий асардир.

XX аср бошларида Ўрта Осиё заминига мансуб халқларда, ҳусусан ўзбекларда жабр-зулмнинг, ҳақсизликнинг ҳаддан зиёд ортиб кетиши муқаррар суръатда миллий-озодлик ҳаракатини келтириб чиқарди. Бу хилдаги ҳаракатларнинг бошловчилари Маматкарим полвонга ўхшаган довқур, мард ва жасоратли, ҳақиқатпараст кишилар бўлган. Улар биринчи навбатда ҳақсизларнинг ҳимоясига отландилар. Албатта, бундай бошловчилар озодлик учун курашиш лозимлигини онгли сезиб эмас, балки жабрдийдаларга ҳомийлик ҳиссини туюш орқали синфий курашга етиб келдилар. Бу ҳудосага ишонмай иложимиз йўқ. Чунки, Фозил шоир ўз достонида реал тарихий шахслар ва воқеаларни тасвирлаган. Асар воқеалари, уларда иштирок этувчи шахслар, эпик макон ҳамда замоннинг тарихийлиги ҳақида асарнинг илк тадқиқотчиси Т. Очиловнинг мукаммал маълумотлари етарли деб ўйлаймиз. Бу ўринда яна шунинг ҳам алоҳида таъкидлаб ўтишни истардик-ки, «Маматкарим полвон» ва шунга ўхшаши бошқа достонлар ўзбек

⁵¹ Дастагуд. Ўзбек халқ ижоди. Достонлар. Тошкент, 1965. 3—36-бетлар. (Бундан кейинги мисоллар шу манбадан олинади ва саҳифаси қавс ичида кўрсатилади — У. Ж.).

⁵² Очилов Т. «Маматкарим полвон» достонининг тарихий асослари//Фозил шоир. Тошкент, 1973. 126—146-бетлар.

халқ дostonчилигида бутунлай янги бир босқични⁵³ — реалистик босқични бошлаб берди.

Янги давр ўзбек халқ тарихий дostonларининг реализми шундаки, уларда ҳар бир асар идеал якунга эга эмас. Уларнинг ҳар бири реал ҳаёт, воқелик билан шартланган ҳолда ҳам фожиавийлик, ҳам ҳаётбахшлик, ҳам тушқулик, ҳам кўтаринки ҳолатларда якунланган. Бундай ҳолат эса халқ эпоси ва унинг тарихийлик принциплари учун бутунлай янгилик эди.

Энди икки оғиз сўз дostonнинг яратилиш даври ҳақида. Кўпгина тадқиқотчиларнинг яқдиллик билан эътироф этишларича, «Маматкарим полвон» дostonи тарихий шахслар бўлиши Аҳмад мингбоши Пирмуҳамедов ва амакиси Ўсмои қози Исмоиловлар томонидан 1924 йил кўклам пайтида отиб ўлдирилган жиянлари фидойи ва мард Муҳаммадкаримга бағишланган. Бинобарин, дoston 1914—1915 йилларда яратилган⁵⁴. Биз эса ушбу фикрни бир оз ўзгартиришлар билан қабул қиламиз. Бизнингча, Муҳаммадкаримни тоғаси ва амакиси шахсан отмаганлар. Бу фожидада уларнинг қўллари, ташаббуслари бўлса ҳам, аммо қотилликни ёлланган кишилар адо этганлар. Дoston якуни бу фикрни тўла тасдиқлайди. Чунки яқин қариндош бўлган кишиларнинг бевосита ўз жиянларини ўлдиришга қўллари бормаса керак. Шунинг учун ҳам уларнинг қотил ёллашлари табиий. Қолаверса, мингбоши ва қози каби амалдорларнинг бевосита қотилликда иштирок этишлари шарт эмас. Улар пул, мол-дунё эвазига қотил ёллашлари мумкин. Бунга уларда ҳамма шарт-шароитлар мавжуд эди.

Дoston воқеалари дастлаб, яъни 1914—1915 йилларда тарихий кўшиқ сифатида куйланиб юрилган. Кейинчалик кўплаб ижодий талқинлар асарни аста-секин мукаммал дoston даражасига олиб чиққан. Нашр этилган нусха эса 1937 йилда Маҳмуд Зарифов томонидан ёзиб олинган. Демак, асар йигирма йилдан ортиқ вақт шаклий сайқал топиш, мазмуний камолотга эришиш босқичини босиб ўтган.

«Маматкарим полвон» дostonи образлар системаси билан ҳам диққатга сазовор. Асардаги бош образ Маматкарим бўлиб, у тарихий шахс, у ҳаётини барча ач-

⁵³ Очиллов Т. «Маматкарим полвон» дostonининг тарихий асослари // Фозил шоир. 127-бет.

⁵⁴ Очиллов Т. Кўрсатилган манба. 130-бет; Сандов М. Ўзбек халқ дostonчилигида бадний маҳорат масалалари. 54—61-бетлар.

чиқ-чучукларини ўз бошидан кечирган, камбағал меҳнаткашнинг дард-ҳасратини чуқур ҳис этадиган бўлган. Бир томони мингбоши, қози каби даврининг бой-бадалат амалдорларига бориб тақалса-да, у ҳеч қачон камбағал-бечораларга хиёнат қилмайди. Ҳар ерда, ҳамма вақт меҳнаткашнинг тарафида туриб, ҳақиқат учун курашади.

Маматкаримдаги муҳим хислатлардан бири ўз эътиқодига содиқ қолиши ва адолат йўлида изчил ҳаракат қилишида кўзга ташланади. У қўллаб бой-амалдорларнинг, онасининг насиҳатларига қўлоқ солмайди, ўз фаолиятини иккиланмасдан давом эттиради.

Ҳақиқатшунослик туфайли бошланган унинг стихияли исёнкорлиги синфий кураш даражасига бориб қолади. Лекин бундай исёнкорлик ҳали омма руҳида йўқлиги сабабли, Маматкарим ўз қисмати олдида ёлғизланиб қолади. Ёвуз кучлар уни фожиали равишда ҳалок этдилар.

Шоир Маматкарим полвон образи орқали янги инқилобий кўтарилишни ва бу кўтарилиш давридаги ўзбек деҳқонларининг ҳаёти, уларнинг руҳий дунёси, кайфиятини ҳаққоний тасвирлаб берди. Фозил шоир Маматкарим полвон образини яратишда масалага ижодий ва объектив ёндашди, ундаги айрим хислатларни рўй-рост, халқ руҳига ҳамоҳанг тарзда ёритди: «Маматкарим шундай кучли бўлди: тегирмон тошини бир қўли билан кўтариб турарди... Амалдор, сипоҳи, қози, мингбошиларни кўрса, обрўли одам, деб ийманиб турмас эди, бойларни ҳам сира ҳурмат қилмас эди, сўзига қўлоқ солмас эди. Бозор-ўчарга борса ҳам нима топганини камбағалларга харажат қилиб, ўттиз-қирқ камбағалнинг вақтини ҳушлар эди. Бойлар: «Бу бизни беобрў қилади, пул билан алдаб, биногдор қилиб, ихтиёримизга кўндириб олсак»,— дер эди. Бойлар одам қўйиб чақирса, бормас эди, ҳеч инсанд қилмас эди, ўз билганидан қолмас эди» (19-бет).

Шоирнинг Маматкарим полвонга берган дастлабки характеристикасидаги «Маматкарим шундай кучли бўлди: тегирмон тошини бир қўли билан кўтариб турарди...» деган сўзларига диққатни жалб қилайлик. Бу деталъ дostonга шунчаки тасвир учун кирганмиди ёки унинг бошқа бир вазифаси бормиди?

Т. Очилловнинг берган маълумотига қараганда, ҳақиқатан ҳам Маматкарим полвон бир ўзи тегирмон тошини Жомбойдан ўз қишлоғи Бекатга олиб келган. Ҳозирги кекса отахонларнинг айтишича, Жомбойдан

олиб келинган ўша тош Бекат қишлоғида қурилган тегирмонда яқин вақтларгача сақланган. Демак, Маматкарим полвонга берилган дастлабки характеристикадаги бу бадний деталь эшк идеализация натижаси эмас, балки реал тарихий ҳақиқатдир. Узоқ йиллар анъанавий дostonларни куйлаб келган Фозил шоир Маматкарим полвон фаолиятидаги бу детални дostonга атайлаб киритади. Дoston учун яратилган давр, конкрет географик жой ва реал тарихий-ҳаётий воқеа-ҳодисаларга эътибор берсак, қаҳрамон фаолиятидаги бу «жисмоний куч» талқини ниҳоятда зарур. Мабодо шоир бу детални дostonга киритмаганда, асар сюжети ишонарсиз чиқган бўларди. Маматкарим ўзининг жисмоний кучи билан маҳаллий ҳукмдорларга жиддий психологик таъсир кўрсатади. Маматкаримнинг Жомбой бозорига борганда, «...Энди билгин бозор ғалва бўлди, Дўму мингбошилар бу ерда бўлса, кўриб қолса, армон билан ўлди, мингбошилар кушандаси келди»,— деб ўз бошини қутқариш мақсадида Аҳмад мингбошининг бозордан қочиш кетини эпизодини эслайлик. Яна бир эпизодга эътибор берайлик: Оқтепанинг бозорига келган Туятортар мингбошиси Мулла Рўзининг ўз йигитлари билан «одамлар тўшлаб, ҳар қишлоқдан бешта-ўнтани йиғиб, улардан подшолик ҳақини ундириб» олаётган пайтида Маматкарим полвоннинг келиб қолиши, кўли боғланган камбағалларни озод қилиши ва ниҳоят унинг Мулла Рўзи билан қилган мулоқоти ўша дастлабки характеристикада берилган «жисмоний куч» талқини орқалигина мантикий-психологик жиҳатдан асосланади.

Худди шу эпизоддаги мингбошининг ўз йигитларига берган қуйидаги йўл-йўриқлари ҳам, ўзини тутиши ҳам «тегирмон тоши»ни олиб келиш эпизоди билан ички-мантикий алоқадордир: «Бу Қўнғиротнинг, Қорақалпоқнинг полвони, бу Жомбой теварағида оёғи етган ерда амалдорларни уриб-сўкиб, обрўли кишиларни беобрў қилиб келаяпти. Ўз атрофини — Жомбой даҳасини бузгани озми? Энди бу ёмон бўлди. Туятортар даҳасига ҳам ўтди. Бугун бизга ҳам кўп танибхўриб кетди. Мабодо қўлга тушиб, беобрў бўлиб қолмайлик деб, бошимизни кўтариб гапира олмадик» (39-бет).

Демак, Фозил шоир дostonига асосий қаҳрамон қилиб Маматкарим полвонни танилаб олишнинг ўзи реал ҳаётий асосга эга. Қолаверса, бу ўз навбатида, халқнинг жисмоний жиҳатдан бақувват одамларга нисбатан бўлган катта ҳурматини диққат-эътиборга олиб дostonга киритилган. Кўриниб турибдики, Фозил шоир ўз

асарига киритилган ҳар бир деталь, эпизодни ҳам тарихий, ҳам урф-одат, ҳам мантиқий-психологик жиҳатдан пухта асослаган.

Агар Фозил шоирнинг эпик репертуарига назар солсак, у куйлаган анъанавий дostonларидаги Алломиш, Ёдгор, Гўрўгли, Авазхон, Ҳасанхон, Нурали, Жаҳонгир, Ҳасан Қўлбар, Барчин, Орзигул, Қундуз, Фарҳод, Тўлғоний каби эпик қаҳрамонлар ҳам жисмонан бақувват тасвирланганининг гувоҳи бўламиз. Бу қаҳрамонларнинг ҳаммаси халқ бадний тафаккуридаги идеал қаҳрамонлардир. Бироқ, ҳаётда ана шундай типдаги полvonлар ҳақиқатан ҳам учрайди. Уларнинг кўпчилиги ожиз, ёрдамга муҳтож кишиларга доимо мадад берганлар, ўрни келганда уларни ҳимоя ҳам қилганлар. Маматкарим полvon ҳам худди шундай шахс бўлган. Фозил шоир эса ўзбек полvonларининг шаклу шамойилини Маматкарим полvon образида мужассамлаштирган, натижада бадний талқин туфайли бу образ ижтимоий-тарихий аҳамият касб этган. Шу нуқтани назардан қараганда, Маматкарим полvon образини халқ ҳимоячиларининг умумлашган образи сифатида талқин қилиш мумкин.

Маматкарим полvon — доимо халқ манфаатини кўзлаб, уларни қандай шароитда бўлмасин ҳеч ҳайнқмасдан бой ва амалдорларнинг жабр-зулмидан ҳимоя қилувчи фидойи шахс, халқнинг мард фарзандидир. Маматкаримнинг характеридаги, хатти-ҳаракатларидаги бу фазилатлар дostonда тўла ўз аксини топган. Жомбой бозорида мингбоши тоғаси томонидан подноликнинг ҳақини бермаганликда айбланиб, қўл-оёғи бойланган камбағалларни кўрганида, Маматкарим полvon ўзининг жасоратини намоён қилади:

Қандай одам қилди сенга зулмин!
Кенг бозорда ким бойлади қўлингни?
Ҳеч ким сўрамабди сенинг ҳолингни?
Отдан тушиб мен чечайин қўлингни...
Мингбоши — тоғам деб ҳурмат қилмайман,
Агар кўрсам ўз ҳолига қўймайман,
Сизларга золимнинг қамчиси ўтди,
Сизларни бойлабди, менга кўп ботди (24-бет).

Қаҳрамон ҳар доим худди шундай ўзи сингари камбағалларнинг ёнини олади, уларнинг тарафдори бўлади ва хатто бу йўлда тоғаси Аҳмад мингбошини ҳам аямай қоралайди.

Агар диққат қилинса, Маматкарим образи халқнинг ссвимли идеал қаҳрамони Ҳотамн Тойни эслатади.

Уларнинг характеридаги муайян қирралар бир-бирига жуда ўхшаб кетади. Ҳотами Той бир ўткинчига ўзи учун керак сўнгги бурда нонини беради, бошқа бир ўринда муҳаббат йўлида уни ўлдирмоқ учун келган йигитга бошини тутати. Ҳотами Той характеридаги ана шу хусусият Маматкаримда ўзгачароқ вазиятда намоён бўлади. У «орқаси бақувват» киши бўлишидан қатъи назар, бой ва мингбошилар уйдан олинган ўлжаларни фақат камбағалларга бўлиб беради, «бозор-ўчар борса ҳар нима топганини камбағалларга харажат қилиб, ўттиз-қирқ камбағалнинг вақтини хушлайди» (19-бет). Ҳатто халқ учун, унинг манфаати йўлида жонини ҳам фидо қилади. (Бу ҳолат Номоз фаолиятида ҳам рўй беради — М. Ж.)

Шунингдек, Маматкарим полвон ўзининг кўп хусусиятлари билан анъанавий халқ дostonларидаги Тоғай («Рустамхон»), Жанжал кал («Қундуз билан Юлдуз») ва Номоз (Нурмон шоирнинг шу номдаги асари) образларига ўхшаб кетади. Бундай ҳамоҳангликни ўз вақтида йирик фольклоршунослар ҳам қайд этади⁵⁵.

Диққат қилинса, Тоғай билан Жанжал кал образларида исёнкорлик учқунлари бор, лекин уларнинг бу исёнкорлигини изчил тасвирлаш анъанавий дoston сюжетига мос келмас эди. Чунки ҳар икки қаҳрамон хатти-ҳаракатининг исёнкорлик йўналишида берилиши дostonда кўзланган асосий мақсадга зид бўлиб қоларди. Ана шундай исёнкорлик руҳининг яхлит мужассами сифатида Фозил шоир учун Маматкаримнинг эпик ҳаётий биографияси жуда қўл келади ва натижада у ўз қаҳрамонини халқ орасидан чиққан оддий исёнкор полвон образи сифатида бадий тасвирлашга киришди. Дostonда Маматкарим халқ ичида юрган, ўзининг жисмоний қуввати билан золимларга даҳшат солган бир шахс сифатида гавдаланади. У жисмоний қудратини халқ сайларидаги курашларда, қиморбозлик натижасида кўтарилган жанжалларда кўрсатмайди, «Муҳамматкарим,— деб ҳикоя қилади унинг ҳамқишлоғи бўлган кекса коммунист Мирзахўжа Ўринхўжаев,— бойлар, судхўрлар, руҳонийлар билан дуч келиб қолса, уларни кўрмаганга солар, салом бермасдан ўтиб кетаверарди. Камбағални қийнаб, ҳақ бермаган бой учраб қолганда эса, гурур ва қатъият билан: «Бойбува, қаҳратон қишда усти юпун, совуқдан қалтираб, жазирама иссиқда лаблари гезариб,

⁵⁵ Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос. М., 1947. С. 466—467.

сизнинг эшигингизда ишлаган кишининг ҳақини нега бермайсиз? Меҳнат ҳақини чўзиб қўйинг. Шуни яхши билингки, чоракорнинг пўлат мушти бир кун елкангизга тушади,— дер ва ўзи каби ғариб бечораларнинг ҳақини талаб қилар» эди»⁵⁶.

Маматкарим полвон — ростгўйлик, ҳақгўйлик ва адолат тимсоли, кундалик ҳаётдаги жабр-зулмга инсбатан мурасасиз исёнкор сифатида гавдаланади. У йигитликни эл манфаатини ҳимоя қилишда, халққа сидқидилдан хизмат қилишда — умуман, адолат учун курашда, деб тушунади. Маматкарим ҳамма вақт камбағалларни иттифоқ бўлиб зулм дунёсига қарши курашга чақириб юради. Мана, унинг исёнкорлик руҳидаги сўзлари:

Улфатларим, ўтган дамни дам дема,
Камбағалман, деб сира ҳам гам ема,
Бойларнинг сўзини сен маъқул дема,
Кетсин ўз йўлига, ҳеч қулоқ солма,
Золим бойлар энди навбати ўтар,
Камбағал, йўқсилнинг навбати етар,
Иттифоқ бўп, бирга бўлинг, йигитлар!
Бой экан деб қўрқиб, ҳурмат қилманглар,
Амалдорни раъя қилиб турманглар (27-бет).

Кўрамизки, шоир Маматкаримнинг сиёсий жиҳатдан чиниқишини, онги ўсиб, ўзининг кураш йўли—якка тартибда курашиш билан халқни зулмдан озод қилиб бўлмаслигини, фақат иттифоқ бўлиб ҳаракат қилишгина мўлжалланган натижага олиб боришини аста-секин англаб етганини ишонарли ёритади.

Маматкарим полвон маҳаллий ҳукмдорларга қарши олиб борилган курашларнинг бекор кетмаслигига, бу курашда меҳнаткаш халқнинг ғолиб чиқишига, келажак албатта, ўзи сингари меҳнат аҳлиники бўлишига қаттиқ ишонади. «Бир ёқадан бош чиқариб курашса, мақсадга етиб, ҳамманинг қувонишига» кафиллик бера олади.

Фозил шоир ўз қаҳрамони онги ва руҳий оламидаги ўзгаришларни ижтимоий-тарихий шароитда содир бўлган қандайдир конкрет воқеа-ҳодисалар билан боғламага-да, Маматкарим характеридаги ўзгаришларнинг руҳидан замон ҳам камбағаллар томон юз тута бошлагани сезилади:

Сал вақтда бойлар замони ўтар,
Баччағарлар ўз оёғидан йитар,

⁵⁶ Уринхўжаев М. Унутилмас кунлар. Тошкент, 1961. 22-бет.

Билмайди, охири йўқ бўлиб кетар,
Думогининг чоқлаб ўтир, қадрдон.
Сал вақтда сенга ҳам навбат етар.
Ҳангитармиз амалдорлар бошини,
Тўктирармиз золим бойнинг ёшини,
Танимади элда мендай кишини,
Бирлик билан синдирармиз тишини.
Бир ёқадан бош чиқарсак, жўралар,
Қувонармиз биз ҳам мақсадга етиб,
Бирикишиб, қилиб туринг хизматди,
Мардлик билан белини бойланг, жўралар,
Эгининг қисиб қўрқиб турмоқ уятдир (34-бет).

Маматкарим полвоннинг чинакам инқилобий исён-корлик руҳидаги чақирқиллари, халқнинг унга бажонидил «Полвоннинг сўзи маъқул, амалдорлар ҳам бурун-андай эмас, Бари келкиб қолгандай, қуввати кетгандай», — дея қўшилишида биз замона оқимидаги ўзгаришлар руҳини ёрқин ҳис қиламиз.

Юқорида таъкидлаганимиздек, дostonда акс эттирилган воқеалар силсиласи ва моҳиятига кўра Маматкаримдан қўрққан ва унга бетлай олмай юрган бою амалдорлар уни пул-мол билан алдаб, ўзларига муте қилиб олмоқчи, тўғри йўлдан оздирмоқчи, ҳаракат учун интидишларига тўсқинлик қилмоқчи бўладилар. Жомбойда қуёнчи уругидан бўлган Эшмаматбойнинг Маматкарим полвонга йўлиқиб, «бунга бир насихат қилай», — дея айтган қуйидаги сўзларида бою амалдорларнинг ана шундай хатти-ҳаракатлари ўз ифодасини топган:

Пигит халқи баланд парвоз бўлмасми?
Эндан голибман суҳбат қилмасми?
Бойлар сенинг этагингга юрмасми?
Бойлик қилиб юрсанг мана элатдир,
Бошингдан кўтаргин гаму кулфатти,
Яёв бўлсанг берай бир яхши отти,
Бойлар билан бунда қилгил суҳбатти,
Эйла, бу юришинг сенга уятдир!
Манзилimgа сени олиб борайин,
Олиб бориб яхши сарпо берайин,
Дунё даркор бўлса қўлингга бериб,
Бир уругимиз, сени ўғил қилайин (20—21-бетлар).

Маматкарим полвон пул, бойлар бермоқчи бўлган «молу дунёга» ишқибоз эмас, унинг иродаси мустаҳкам, нияти тўғри, эътиқоди бутун. У қаршисида турган бойнинг асл мақсадини яхши англаб етади, найрангларига илтимайди. От устида қаттиқ заҳарханда билан кулиб турган бойдан тап тортмай, ҳозиржавоблик билан шундай дейди: «Бойликка мағрур бўлиб, қорнинг эгарнинг

қошини босиб отинг билан тўнингни мақтагани кел-
дингни? Улфатларингдан, бирга юрган одамларингдан
нима манфаат оласан»,— деб наҳ ўрма! Бойлик, ҳа-
миша ўзингда турарини билдингни? Бу кўчманчи дунё,
шу вақтгачайин сенда турса, энди оғишиб камбағаллар-
да ҳам турар. Оту тўн бериб, сен бизни бой қилма! Иш-
қилиб камбағалларни ишлатиб, дунёни кўпайтиб, бой
бўлмоғингни билдинг. Навбати келган вақтда бойлик-
нинг натижасини кўрасан. Сен насиҳат этиб, бизни
йўлга солма! Юрар йўлимизни ўзимиз биламиз»
(21-бет).

Фозил шоир ушбу кичик бир насрий парчага Мамат-
каримнинг собит эътиқоди, бойларга муносабати ва
энг муҳими, унинг келажакка ишонч руҳи билан қара-
шини сингдириб, қаҳрамоннинг бой руҳий олами билан
ўқувчини янада ишончлироқ таништиради.

Маҳаллий ҳукмдорлар дастлаб Маматкаримнинг
жисмоний кучидан қўрққан бўлсалар, эндиликда унинг
хатти-ҳаракатидан ташвишга туша бошладилар. Чунки,
«халқ ҳаммаси Полвон билан бирга бўлган. Маматка-
рим деса, қайтмайди тикилган ёвдан. Одамлар Мамат-
каримга миннатдорчилик билдириб, иззат-ҳурмат қилиб
юради» (42-бет). Шунинг учун ҳам маҳаллий ҳукмдор-
лар Полвонга ўзларининг душмани сифатида қарайди-
лар ва уни йўқотиш пайига тушадилар. Маматкарим-
нинг қилган ишларига чидай олмай: «Бунинг ҳисоби
нима бўлади?»,— деб маслаҳат қилишади. Ниҳоят, улар
«Маматкарим элда турса, ҳеч қайсимизга омонлик бер-
майди. Бу, агар отаси бўлса ҳам раъя қилмайди. Бу,
мудом камбағал дейди. Шуларнинг тили билан гапи-
ради. Ҳозир булар бош қўшиб биргалашгани йўқ. Меҳ-
наткаш одамлар ҳам буни орқа қилиб, шунинг гапини
маъқул қилиб, орқасини томга бериб қолди. Бунга илож
топмасак, тинчимаймиз» (45—46-бетлар), — деган
қатъий қарорга келишди.

Ҳоким синф вакилларининг бу қадар шошиб қолиши,
Маматкаримни тез йўқотиш ҳақида маслаҳат қилиши
фактининг ўзиёқ меҳнаткаш халқнинг онги ва савияси
ўсиб бораётганлигидан, инқилобий ҳаракатга тайёрла-
наётганлигидан, замоннинг ўзгараётганидан далолатдир.

Маматкарим полвон доимо ўзгаришдаги, ўсиб боров-
чи образдир. У ўта мустаҳкам продали ва принципнал.
Унинг мақсади аниқ: «йўқларга қайишиш, йўл топмай
адашиб юрганларга юрар йўлни кўрсатишдир». Бу ни-
ятни амалга оширишда душманларнинг турли хил ал-

довлари, тилсғламалик билан мақташларига учмайди, ҳатто «на қамоқ ва на сургундан қўчийди».

Самарқанд ҳокимининг солдатлари бой ва амалдорлар фитнаси билан Маматкаримни тутиб, икки қўлини орқасига боғлаб, миршабхонага ҳайдаб олиб кетаётганида ҳам у дўстлари билан бирдам ва ҳамдам эканлигини, ўз сўзидан асло қайтмаслигини айтади. Ҳатто уни Хўжанд шаҳрига ўн саккиз ой муддатга сургунга олиб кетаётганларида ҳам мардона туриб қози ва мингбошиларнинг ўта порахўрлиги, нияти ифлос эканлигини рўй-рост фош этади. Маматкаримнинг Туятортар даҳасининг мингбошиси Мулла Рўзига қараб айтган сўзларида унинг характеридаги ана шу қирралар яна тиниқ тортади:

Мен сўйласам баринг ерга қарайсан,
Гуноҳқор қип нима гапни сўрайсан?!
Ўлсанг-чи, шарият урган қозилар!
Порахўр, элатни еднинг баччагар,
Сендайни эшаклар бу юртни сўраб!
Ким келса қўлига қараб турасан,
Меҳнат қилмай, элдан таъма қиласан.
Бойнинг етовидан чиқмайсан ўзинг,
Баринг порахўр, элга балосан!
Фатвойинг шу бўлади: «Қамбағал ёмон»,
Сен «яхши», бой «яхши», амалдор «яхши»,
Омон келсам, рангнинг қиларман сомон,
Бошининг мажақлаб, яксон этарман,
Бўйининг сугуриб, кўкка отарман,
Мара йигитман, тўғри йўлдан қайтмайман! (49-бет).

Мазкур сатрлар Маматкарим характеридаги асосий қирра, хусусиятларини очишда энг асосий нуқта ҳисобланади. Уни ҳеч қандай сабабсиз қамашади, бир ярим йилга сургун қилинади, шунда ҳам у ўзини ўйламайди. Келажакка ишонч билан қарайди, «Шарият урган қозилардан», «элатни еган баччагарлар, юртни сўраб турган жамики порахўрлар» — маҳаллий ҳукмдорлардан касос олишни ният қилади. Афсуски, Маматкаримнинг бу нияти амалга ошмайди — Хўжанддан сургун муддатини ўтаб келган қуилариёқ душманлар томонидан ваҳшийларча ўлдирилади.

Шоир Маматкаримни фақат стихияли курашчи сифатида тасвирлаб қолмай, уни сиёсий жиҳатдан чиниқиб, аста-секин онги ўсиб, ёлғиз кураш билан халқни зулмдан озод қилиб бўлмаслигини, бирлашини кераклигини англай бошлаганини эпизодик ҳолда бўлса-да, чизиб беради. Шунинг ҳам айтиш керакки, Маматкаримнинг сиёсий онгининг ўсишига Хўжанддаги илқилобий

ҳаракатлар актив таъсир кўрсатган дейиш мумкин. Чунки, бу ерда Туркистоннинг бошқа шаҳарларига нисбатан профессионал инқилобчилар кўпроқ бўлган. Зеро, Хўжанд аҳолисининг инқилобий кайфиятини Маматкаримнинг ўзи ҳам таъкидлайди: «Ҳали бизнинг ернинг одамлари англамай турган экан, бу ернинг (Хўжанд демоқчи — У. Ж.) одами билан бундай гаплашиб кўрсам, инқилоб йўлини биздан илгари билган экан» (52—53-бетлар).

Маматкаримнинг бундай қатъий хулосага келишининг табиий асослари бор эди, албатта. Достонда тасвирланишича, Маматкарим полвон Хўжандда ҳам тиниб-тинчимасди, ўз ўртоқлари билан бирга ерли аҳоли ўртасида, назорат остида бўлса ҳам, инқилобий ташвиқот олиб боради: «Нима бўлса ҳам бирикиб, биров-бировимиздан хабардор бўлиб, қабатимизга одамни кўнайтириб, қилиб юрган ҳаракатимизни кенгайтириб турайлик» (52-бет),— дейди. Ҳатто: «Мен станцияга бориб, кўрадиган одамларни (темир йўлда яшовчи рус ишчилари ва етакчи революционерларни назарда тутаяпти — У. Ж.) кўриб, улар билан маслаҳат қилиб қайтаман (52-бет),— деб Хўжанд шаҳрининг ҳамма аҳолиси, Сирдарё ёқалаб қозоқ овуллари, тоғ оралаб қирғиз элини, сўнгра Қўқон ва Андижон шаҳарларини кезиб чиқади. Яна Хўжандга қайтаркан, «Ҳамма халқнинг кўнгли менинг кўнглимдагидек» (52-бет),— деган ишончли хулосага келади.

Фозил шоир тасвиридаги Маматкарим полвон образининг кучи ва қиммати, биринчи навбатда, унинг ҳаётийлигидадир. Достоннинг реалистик кучи эса тарихий воқеаларнинг ҳаққоний, акс эттирилишида ва бош қаҳрамонни анъанавий достонлардаги каби идеаллаштирмасдан, ҳаётий-биографик характер ва хатти-ҳаракатлари орқали ишонарли тасвир этилишидадир. Фозил шоир Маматкарим полвонни инқилобчи қилиб эмас, халқ манфаати йўлидаги якка фидойи қаҳрамон этиб кўрсатган.

Шоирнинг энг катта ютуғи ҳам Маматкаримни халқ манфаати йўлидаги курашнинг сиёсий аҳамияти ва унинг илдизларини чуқур англаб етган революционер сифатида эмас, балки деҳқонлар орасидан эндигина етишиб, халқни фаровон ҳаётга эриштиришнинг ҳақиқий кураш йўлини қидира бошлаган қаҳрамон сифатида акс эттира олганлигидадир. Бу тарихий ҳақиқат мантигига мос ижобий хулоса эди.

Достондаги образлардан бири Маматкаримнинг эна-

си бўлиб, у содда ва покиза аёл. Шу сабабли кўп ҳолларда у амалдор қариндошларининг таъсирида ўғлини курашдан қайтариб олишга ҳаракат қилади. Бироқ ўғли ўз курашининг моҳиятини тушунтиргач, унга қаршилиқ қилмай қўяди.

Асардаги Маматкаримнинг Самарқанд ва унинг атрофларидаги дўстларидан Муқим Нурмуҳаммад ўғли, Баҳоваддин Сулаймон ўғли, Абдурахмон Абдусамат ўғли, Хидир ўғли, Урин, Суяр, Нодир, Бозорбой, Умурзоқ, шунингдек, Хўжанддаги Мурод ва бошқа улфатлари образлари ҳам характерли. Улар дostonда самимий дўст, содиқ инсонлар сифатида хотирада мустаҳкам ўрин эгаллайдиларки, бу нарса Маматкарим каби довқур, жасур ва адолатли кишиларнинг фақат ўзлари каби дўстларга эга бўлишлари лозим,— деган ҳаётий фалсафаларининг тасдиғидан иборат эди.

Мишбoши, Усмон қози, Эшмат бой, Мулла Рўзи, пристав каби бой ва амалдорларининг образлари ҳам ҳаётий прототиплар асосида асарга киритилган бўлиб, улар меҳнаткаш халқни эзувчи, унинг эвазига кун кўрувчи маҳаллий феодаллар ва подшо амалдорларининг жонли тасвирларидан иборат. Бундай тарихий образларининг ҳаётий ҳамда бадий қиёфалари ўртасида кескин фарқ йўқ.

Мазкур dostonдаги конкрет шахсларнинг образлари ҳеч бир ерда аниқ ташқи белгилари билан тасвирланмаган. Шунга қарамай, бахши уларнинг характер-хислатларини ишонarli берганлиги сабабли, тингловчи уларнинг қиёфаларини маълум даражада тасаввур қила оладилар. Бу эса бахшининг янги тиндаги тарихий doston яратишдаги маҳоратидан дарак беради.

Dostonнинг муҳим реалистик характери меҳнаткаш халқ образининг жуда ёрқин берилганлигида ҳам намоён бўлган. Халқ асарда зolimларга мутеъ, аммо зулм, ноҳақлик ҳаддан ортигач, Маматкарим каби кўрқмас ҳимоячи пайдо бўлгач, ҳар қандай тўсқинни енгишга нодир кучга айланади. Бир сўз билан айтганда, Фозил шоир Октябрь инқилоби арафасидаги ўзбек халқининг қиёфасини, турмуш тарзини, орзу ва курашларини жуда ҳам ишонarli акс эттирган.

«Маматкарим полвон» тарихий реалистик doston бўлса ҳам, бироқ ўзининг барча шаклий хоссаларини анъанавий эпос асосида шакллантирган. Бинобарин, асар сюжетиининг баёни наср ва назмнинг алмашиниб келиши орқали берилган.

Насрий матн равои, ихчам ва тушунарли бўлиб, ўр-

ни билан сажъ ҳам қўлланилган. Достонда энг кўн қўлланилган сажъ турларидан бири мутавозий бўлиб, у баёнга равонлик, насрога муайян бир ритмиклик, оҳангдорлик бахш этади. Масалан: «Полвон шаҳарини ора-лаб: «Жўраларимни топиб олсам, суҳбат қилиб бу ер-даги аҳволни билсам, эндиги ишни ҳам маслаҳат билан қилсам»,— деб бир самоварга бориб ўтирди» (51-бет).

Ўрни билан достонда мутавозин сажъ ҳам қўлланилган бўлиб, сажънинг бу тури матнга изчил ритмиклик берган. Масалан: «Хўжанд ҳам бир ширин жой. Атрофи тоғ...» (51-бет).

Хуллас, достоннинг насрий парчалари асар мазму-нини рўёбга чиқаришда, воқеалар баёнида шеърий пар-чалар қадар тенг вазифа бажаради. Улар Фозил шоир-га хос маҳорат ва дид билан ифодаланган.

Достондаги шеърий парчаларга келганда шунинг айтиш керакки, бошқа достонлардан фарқли ўлароқ, Фозил шоир мазкур асарида асосан ўн бир ҳижоли бармоқ вазнини қўллаган. Атиги икки ўриндагина у саккиз ҳижоли вазига мурожаат этган. Улардан бири Маматкарим полвоннинг Самарқандга қараб йўл тор-тиши бўлса, иккинчиси Маматкаримнинг Хўжанддан қайтиб келиши муносабати билан айтилган онасининг дил сўзларидан иборат.

Шеърий парчаларнинг банд тузилиши ҳам достонда ранг-барангдир. Бир шеърий парча доирасида учлик, тўртлик, бешлик, олтилик, саккизлик ва ундан ортиқ мисралардан тузилган бандлар мавжуд. Строфикадаги бундай ранг-баранглик достон воқеаларини, персонаж-ларнинг кечинмаларини, монолог ва мулоқотларини эр-кинроқ баён этишга кенг имконият берган.

Фозил шоир шеърий мисралардаги ҳижола-рининг тенглигига, қофияларнинг оҳангдошлигига жуда катта эътибор берган. Шеърдаги эпиклик талаби бўлса керак, бир банд а, а, б, а тарзида қофияланган бўлса, яна бир банд масканий шаклида а, а, б, б тарзида қофия-ланган. Масалан,

Сўз сўйласам сен оларсан қиёма,
Мард йигитлар ўз сўзидан тояма?
Армон билан тушдим сенинг қўлигга,
Душманлар, билганинг қилгил, уялма (31-бет).

Кўриниб турибдики, банд халқ оғзаки ижодига хос шаклда а, а, б, а тарзида қофияланган. Қуйидаги банд эса маснавий шаклидаги қофияга эга:

Ҳозир забун билдинг менинг ҳолимин,
Армон билан бойлаб олдинг қўлимин,
Нима қилсанг, золим душман, қил энди,
Хоҳи ёндир, хоҳи куйдир, бўл энди! (31-бет).

Хулоса қилиб айтганда, Фозил Пўлдош ўғли бутунлай янги реал воқеа тасвирига бағишланган мазкур дostonда эпик халқ шеърининг жуда қадимий ва бой анъаналаридан ўринли, ижодий фойдаланган. Шунинг учун ҳам дostonдаги эпик баён силлиқ ва раvon чиққан, бирор ўринда ҳам ритмик ноқисмлик учрамайди. Қолаверса, насрий ҳамда шеърый қисмлар ўзаро нисбий тенг бўлиб, дoston таркибида тенг мазмуний ва бадний вазифани адо этадилар.

Дostonнинг бадний тили ҳам диққатга сазовор. Унда мирчаб, шабгирд, қози, мингбоши, бой каби тарихий маъмурий атамалар билан бир қаторда саллот, пристав, патназар (поднадзор), казарма, самовар каби янги русча сўз ва атамалар ҳам қўлланилган. Улар ана шу даврда пайдо бўлган янги-янги тушунчаларни ифодаловчи сўзлар бўлиб, давр ва маҳаллий руҳни беришда уларнинг аҳамияти катта.

Дoston тилининг жозибадорлигини оширишда, фикрининг ихчам ва ифодавийлигини кучайтиришда бахши ўрни билан «Мўлтошидан ботир чиқса, чотирга қараб от кўяр», «Улар хўкиз болтадан тоймас», «Яхшилик айлаган стар муродга, ёмон киши ҳаминша қолар уятга», «Қун кўрганнинг қуни ортиқ» каби халқ мақолларига ҳам мурожаат этган.

Хуллас, Фозил Пўлдош ўғлининг «Маматкарим повон» дostonи Октябрь инқилоби арафасида Урта Осиё халқлари тарихида эндигина вужудга келаётган миллий-озодлик ҳаракатларини аке эттирувчи тарихий дoston бўлиб, у мазмун ва бадний шакл жиҳатидан анча мукамалдир.

«ЖИЗЗАХ ҚУЗГОЛОНИ» АСАРИ

Улуғ инқилоб арафасида, бутун Россияда бўлганидек, Туркистоннинг ҳамма жойларида ижтимоий тенгсизликнинг тобора авж олиб бориши натижасида халқ оммасининг норозилик кайфиятлари кучайиб, у борган сайин сиёсий ва социал моҳият касб эта бошлади. Айрим маълумотларга қараганда, агар 1914 йилда Туркистонда 216 марта халқ қўзғолонлари бўлиб ўтган бўлса, кейинчалик бу рақамлар сони анчагина кўпайди. Масалан, 1915 йилда 215 марта, 1916 йилда 268 марта

на 1917 йилда эса 517 марта халқ озодлик ҳаракатлари содир бўлди⁵⁷. Кучли норозиликларнинг гоит кескинлашуви 1916 йил халқ миллий-озодлик қўзғолонига олиб келди. Мазкур ҳодисанинг ўзига хос чуқур иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий илдизлари бўлса-да, қўзғолонга бевосита туртки бўлган бош сабаб чор ҳукумати⁵⁸нинг 1916 йил 25 июндаги «Империядаги ғайри рус аҳолининг эркакларини ҳаракатдаги армия турган районларида мудофаа иншоотларини ва ҳарбий алоқа йўлларини қуриш ишларига, шунингдек, давлат мудофааси учун зарур бўлган бошқа ҳар қандай ишларга сафарбар қилиш тўғрисида»ги фармони бўлди. 28 июнда мазкур қарорнинг қисқартирилган мазмуни Туркистон генерал-губернаторлигига етиб келгач, маҳаллий аҳоли ўртасида «махсус рўйхат» тузила бошлади. Халқ ўртасида бу ҳодиса «Мардикорликка олиш» деган ном билан тарқалди. Маҳаллий халқ ўртасида ҳукуматнинг бу фармони кучли фожиа сингари қарши олинди, чунки сафарбарликнинг барча огирлиги ва машаққати фақат камбағаллар зиммасига тушарди. Шунинг учун бу ҳар томонлама эзилган ҳамда иқтисодий томондан қийналган кенг халқ оммасини қаттиқ ларзага келтирди. Бунинг устига, кишиларни рўйхатга олишда маҳаллий маъмурлар жуда кўп тартибсизликларга йўл қўйдилар: улар пора берган кишиларнинг ёшини ўзгартирдилар: ёки рўйхатга олмадилар. Бу ўз навбатида халқ ўртасида норозилик ҳаракатининг бошланишига, кейинчалик эса чоризм ва маҳаллий ҳукмрон синф вакилларига қарши миллий-озодлик қўзғолонига айланишига олиб борди. Тарихчи олим Ҳ. З. Зиёвнинг маълумот беришича, Туркистоннинг ўзбеклар яшайдиган районларидан 75 жойда ана шундай миллий-озодлик қўзғолони бўлиб ўтди⁵⁹.

Ўрта Осиё халқларининг, шу жумладан, ўзбек халқининг 1916 йилги миллий-озодлик қўзғолони халқ бахшилари ҳаёти ва ижодида ҳам чуқур из қолдирди. Профессор Ҳ. Т. Зарифовнинг маълумот беришича, демократик позициядаги бахшлар ҳатто 1916 йил миллий-озодлик қўзғолонларида ҳам фаол қатнашганлар, соз билан сўз қудратини халқ хизматида қаратганлар. Жиззах, Зомин, Фориш, Ғаллаорол, Булунгур, Қорақалпоқ, Хатирчи районларида Раҳим бахши (Раҳим

⁵⁷ Шарқ юлдузи. 1956. 3-сон. 77—84-бетлар.

⁵⁸ Зиёев Ҳ. З. Ўзбекистонда 1916 йилги халқ қўзғолонининг қатнашчилари. Тошкент, 1974, 8-бет.

Булбул), Фозил шоир, Хўжаназар бахши, Пўлкан шоир, Мелаш бахши ва бошқалар миллий-озодлик ҳаракатига бағишлаб қўшиқлар тўқидилар. Бағдоиллик халқ шоири Раҳим Булбул қўзғолончиларнинг олдида байроқ кўтариб борди. Қорақалпоқдан Хўжаназар бахши жазо отрядларининг қўлига тушиб, халқ ҳаракати йўлида қурбон бўлди. Уни чор ҳукуматининг фавқулодда жазо отряди оғиб ўлдирди⁵⁹.

Асримизнинг дастлабки ўн йилликларидан бошлаб ўзбек халқ эпоси ривожига янги бир давр бошланди. Бу давр халқ ҳаётида юз берган буюк ўзгаришларни объектив аке эттиришни билан характерланади. Айниқса, Октябрь инқилоби арафасидаги миллий-озодлик ҳаракатининг дostonчиликда аке эттиши янги тиндаги эпосни — муаллифли дostonларни ҳам мазмун, ҳам структура жиҳатидан ўзгартириб юборди. Худди мана шундай хусусият Фозил Пўлдош ўғлининг «Жиззах қўзғолони» дostonида ёрқин кўзга ташланади.

Дostonда подшо Николай II нинг 1916 йил 25 июнда чиқарган Туркистон ўлкасидаги меҳнаткашлардан Биринчи жаҳон уруши йилларида маҳлакатининг ички районларидаги қора ишлар учун мардикорликка олиниш ҳақидаги фармони муносабати билан Жиззахда кўтарилган қўзғолон жуда аниқ тасвирланган.

Дoston бевосита 1916 йилги Жиззах қўзғолони бос-тирилгандан кейиноқ яратилган бўлса-да, бироқ у Махмуд Зарифов томонидан илк бор 1937 йилда ёзиб олинган. Шунинг учун бу кўлёзма жуда ҳам нодир ҳисобланиб, барча нашрлар шу манба асосидадир⁶⁰.

Дoston ҳақида шу кунга қадар бир қанча тадқиқотчилар турли даражада фикр билдирганлар⁶¹. Дostonнинг илк тадқиқотчиларидан бири, улуғ аллома Ҳ. За-

⁵⁹ Зарифов Ҳ. Т. Фозил шоир — машҳур дostonчи // Фозил шоир. Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар. 3-китоб. Тошкент, 1973. 18-бет.

⁶⁰ ЎзССР ФА А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти, фольклор архиви, инв. № 37.

⁶¹ Зарифов Ҳ. 1916 йил миллий-озодлик қўзғолонининг ўзбек фольклорига аке эттиши // Шарқ юлдузи. 1946. 7—8-сонлар. 154—166-бетлар; Жирмунский В. М., Зарифов Ҳ. Т. Ўзбекский народный героический эпос. М., 1957. С. 467—470; Гозибоев Т. Фозил Пўлдош ўғлининг совет давридаги ижоди. Тошкент, 1955. 71—85-бетлар; Қобулиниёзов Ж. «Жиззах қўзғолони» дostonи тўғрисида // Фозил шоир. Тошкент, 1973. 147—153-бетлар; Бобоев М. Дoston ва ҳаёт. Тошкент, 1982. 20—22-бетлар; Каландарова М. Художественное отображение народного восстания 1916 года в узбекском фольклоре. АКД. Ташкент, 1985. С. 17—18.

рифовнинг қайд қилинишича, Фозил шоир дастлаб 1916 йил мардикор олиш воқеасига бағишлаб қатор қўшиқлар тўқиган. Воқеа ва фактлар кўпая борган сари унинг қўшиқлари ҳам ортиб борган. Қўзғолон катта қуролли куч билан ўта даҳшатли бостирилгандан кейин Фозил шоир Жиззах шаҳри ва уездининг турли қишлоқларида дoston айтиб юриб, Жиззах қўзғолонига онд материалларни, яъни халқ оғзидаги нақл ва ҳикоятларни тўплаган. Кейинчалик ана шу ҳикоя ва кузатишлар натижаси ўлароқ «Жиззах қўзғолони» номли дoston яратган⁶².

Фозил шоир 1916 йилдаги Жиззах қўзғолонининг иштирокчилари Абдулла Очилов, Машариф Хусанов, Мавлон Кенжаев, Урдуш Муқимов ва бошқа ҳурматли қариялар билан ўтказган суҳбат вақтида бу қўзғолон тафсилотларини аниқлаб олишга муваффақ бўлди. Шу жумладан, Машариф ота Хусанов қўзғолоннинг бошланишида бўлган воқеалардан бирини шоирга ҳикоя қилиб берган⁶³.

Дoston сюжетга бевосита алоқадор бўлган, синфий зиддиятни эпик ҳикоя қилувчи зачин билан бошланади. Унда Биринчи жаҳон урушининг оқибатлари, халқнинг жафоли турмуши баён қилиниб, асосий сюжет ривожига туртки берилади. Тарихий дoston зачини бармоқ вазнидаги 8 бўғинли шеър билан бошланади. Унда Биринчи жаҳон уруши туфайли халқ бошига ёғилган фожияли воқеаларнинг аниқ манзараси чизилади. Дostonда ҳикоя қилинишича, кундан-кунга авж олиб, аламли ланиб бораётган Биринчи жаҳон уруши Николайни инҳоятда кучсизлантириб, унинг аҳволини оғир таҳлика остида қолдиради. Бундан қаттиқ хавотир олган Николай фронт ва фронт орқасидаги ишлар учун шарқий чекка ўлкалардаги ерли аҳолидан 250 минг кишини, шу жумладан, Самарқанд областидан 38 минг кишини мардикорликка олиш ҳақида фармон чиқарди. Подшо фармони турли вилоятларга Туркистон генерал губернаторининг телеграммаси орқали етказилади. Бу фармон Тошкент орқали Жиззахга ҳам етиб келади:

Губирдан телеграмма келди Жиззахга,
Хабар етиб борди Самарқанд юртга,
Каттақўрғон билан энди Челақка,
Мамлакатга шундай хабар боради,
Барча фуқарога эълон қилади.

⁶² Зарифов Ҳ. Ўзбек фольклорига 1916 йилги қўзғолоннинг акс этиши//Шарқ юлдузи. 1946. 7-сон.

⁶³ Турсунов Ҳ. Октябрь арафасида Ўзбекистонда миллий-озодлик ҳаракати. Тошкент, 1976. 39-бет.

Кўринг шу замонда Жиззах ҳокими
Бағдонга жўнатди битта хатини...
Бу тоғнинг ораси — қирғиз ҳам Сангзор,
Тошлоқ, Ўснат хабар топди, муқаррар,
Ҳамма бу гапларга ҳайрон бўлгандир,
Янгикўрган барча кўп ғамгин бўлиб,
Ҳамма халққа бундай эълон келгандир,
Хабар чиқиб ётиб элдан фалакка,
Бу хабарлар ботди турган элатга...⁶⁴

Мана шу хабар — мардикорликка олиш воқеаси бутун халқнинг изрозилигини келтириб чиқаради. Чунки подшолик солиғидан тинка-мадори қуриган халқнинг мардикорликка одам бериши дард устига чипқон бўлиб тушади. Достонда ҳам шоир подшо фармонининг бутун Туркистон ўлкасининг турли жойларида нохушлик билан кутиб олинини алоҳида тўхталади. Бу факт эса Октябрь инқилоби арафасидаги чекка ўлкалардаги миллий-озодлик ҳаракатининг стихияли бошланганлигини ифодалаш учун хизмат қилади.

Жиззах мингбошиси ўз элликбошиларига «мардикорликка олиш» воқеаси-хабарини етказди. Шунда бой ва амалдорлар пул, мол эвазига мардикорликка одам беришдан қутулиб қоладилар. Натижада ҳар беш уйдан бир кишини мардикорликка юбориш ҳақидаги тўхтамга келинади. Агар ўша бешинчи уй эгаси бой ёки амалдор бўлса, пул эвазига одам беришдан қутулиб қолади. Айланиб келиб яна барча оғирлик камбағалнинг бошига тушади. Адолатсизликдан ғазабга келган халқ эса исён кўтаради.

Шоир достонда уруш орқасидаги қора ишлар учун мардикор олишда маҳаллий амалдорлар, бойлар ва рухонийларнинг болаларини қолдириб, асосан ишга яроқли меҳнаткашларни — ҳар оиланинг асосий меҳнат кучини рўйхатга олингани ва уларни Россияга подшо элчиси беришга мажбур қилинганини баён қилар экан, халқнинг бу ҳодисага муносабатини ўта ҳаққоний акс эттиради: «Бизга ўхшаган камбағални тўпнинг оғзига бойлаб берар экан, бу нима гап?! Камбағалнинг меҳнат қилиб, қайта-қайта чиқим бериб юргани озми?! «Пикилганини тегиб ўт», — деб подшо ҳам меҳнаткашни қилар экан. Бойларнинг қўйи, моли кўп. «Менга атаб қўй сўйди», деб худонинг ҳам димоғи чоғ бўлар экан. «Унинг давлати катта», деб подшо ҳам бойни ҳурмат

⁶⁴ Жиззах кўзғолони//Дастагул. Ўзбек халқ ижоди. Кўп томлик. Тошкент, 1965. 73-бет. (Бундан кейинги мисоллар шу манбадан олинди ва саҳифалари қавс ичида кўрсатиб борилади — У. Ж.).

қилар экан»,— деб элда ҳар йиғинда бир неча сўзлар гапирилаётир» (63-бет).

Халқ подшога одам бермасликка қарор қилади. Кескин эътирозлар революцион тус олиб, подшони йўқотиш ҳақидаги талабларгача ўртага ташланади. «Халқ денгиздай тўлғониб» ўз инсоний ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш йўлида маҳаллий амалдорларга ва уларнинг бирдан-бир суяingan тоғи — подшога қарши қўзғалади. Жиззах ва унинг атрофидаги қишлоқлардан кўтарилган халқ шаҳарга қараб оқиб келаверади. Уларга Тоир чўлоқ ҳомийлик қилади, натижада шаҳарнинг «Бешқувур» номли кўргонини эгаллашга интилади. Сангзор томонидан кўтарилган халққа Қурбон полвон, Бешқувур халқига Қўшоқ, Чипор қишлоғи халқига Мавлон бошчилик қилдилар. Буни Мавлоннинг меҳнаткаш халқни подшоликка қарши курашга ундаган сафарбарлик му рожаатида ҳам кўрамир:

Эшит, қариндошлар, айтган додимни,
Подшоларга қарши сиёсатимни..
Отлангин майдонга, энди турмагин,
Мэрд бўлсанг, ўзингни номард қилмагин!
Урушли кун сира боқиб турмагин,
Юра бер, юра бер, майдонга киргин! (66—67-бетлар).

Шундай қилиб, газабга тўлган халқ шаҳарга оқиб келади. Уларни Тоир чўлоқ, Уринбой сартарош каби раҳнамолар илҳомлантириб туришади. Уларнинг кўрсатмаси билан халқ Бешқувур кўргонига қараб юради. Шунда Жиззахда катта обрў-эътиборга эга бўлган Мухторхон эшон яқинлашиб келаётган оломон олдида сўз айтиб, исёнкорларга панд-насиҳат қилмоқчи ва шу орқали халқни тўхтатмоқчи бўлади. У оқпошшога қўл кўтариб гуноҳкор бўлиб қолманглар, биз ўзимиз бош бўлиб, ҳамма масалани ҳал қиламиз, деб барчани чалғитмоқчи бўлади. Аммо халқ ҳаракатининг раҳбарларидан бири унинг панд-насиҳатларига қарши кескин эътироз билдиради:

Бизларга пирлик қиласан,
Тағи келиб энди бунда
Шайтондай бўп озгирасан.
Бунча халқни йўлдан урма,
Сен, эшон, йўлингдан қолма (73-бет).

Унинг бу сўzlари оддий газабланган шахснинг муваққат сўzlари эмас, балки ижтимоий адолатсизлик қурбонининг онгли сўzlари эди. Чунки унинг қуйидаги

нидоси бутун тузумга нисбатан айтилган норозилик хужуми бўлиб янграйди:

Биласаним, турган халқни,
Шунча халққа жабр ўтди.
У зулмин кўрган вақтда,
Сен айтмадинг насиҳатди (74-бет).

Жамиятда барча амалдор, бой ва эшонларнинг бир манфаат йўлида ҳаракат қилиши, уларнинг мақсади халқни талаш экани қуйида яққол ифодаланади:

Утирининг маълум бўлган,
Зулм қилган амалдорсан
Асли ўзинг бирга турган.
Подшо сенга ўрин берган,
Чиқим-солиқдан тиш қилган...
Бизга бу ишлар ор эмас,
Сендай эшон даркор эмас (74-бет).

Мухторхон эшоннинг барча панд-насиҳатлари инобатга ўтмагач, у қайтиб кетади. Қўзғолончилар Тупроққўрғонга қараб юрадилар ва уни ўраб оладилар. Қўрғондаги йигирма-ўттиз солдатнинг аҳволи танг бўлиб қолади. Шунда Жиззах ҳокими, пристави халқни тўхтатмоқчи бўлади, аммо ғазаб отига минган халқ уларни калтаклаб ўлдиради. Бу хабар тезда Самарқанд ҳокимига етиб боради. У икки юз солдат билан поездда Жиззахга етиб келади. Шаҳардаги аҳволни кўриб, Самарқанд ҳокими Тошкентга — генерал губернаторга телеграмма юборади. Шу пайт Даҳбитада ҳам қўзғолон кўтарилиб, халқ мингбошини уриб ўлдирганлиги ҳақида маълумот келади. Ҳоким икки юз солдатни Тупроққўрғон ҳимояси учун қолдириб, ўзи поездда Самарқандга жўнайди. Орадан бир кун ўтгач, Тошкентдан Жиззахга қуролланган подшо кўшинлари кела бошлайди. Подшо кўшинлари Жиззах, Фориш, Зомин ва унинг атрофларидаги қишлоқларда юриб жазо чораларини кўрадилар. Улар эркак зотини отиб, уйларига ўт қўйиб, мол-ҳолини ўлжа олиб, тирик қўлга тушганларини Сибирь ва бошқа чекка ўлкаларга сургун қиладилар. Айниқса, қўзғолонга бошчилик қилганларга нисбатан қаттиқ жазо чоралари кўрилади. Жумладан, Чибор қишлоғидан чиққан Мавлон халқнинг кўзи олдида қийма-қийма қилиб чопиб ташланади. Халқнинг кўпчилиги уй-жойини ташлаб, тоғу тошга қочиб кетади. Мингбошилар, бой ва бошқа амалдорлар подшо кўшинларига қўзғолончилар қочиб яширинган жойларни кўрсатиб юрадилар.

Хуллас, жуда қисқа муддатда подшо кўшинлари

Жиззах ва унинг теварагини вайрон қилиб, кўп одамни отиб, ўлдириб тинчийди.

Халқ мардикорга одам юбормаса бўлмаслигини тushунди. Шунда мингбоши вазиятдан фойдаланиб, ҳар бир кишидан мардикорликка бормаслик учун 600 сўм пул тўлаши лозимлигини айтади. Бой, амалдорлар учун бу пул ҳеч нарса эмас, аммо меҳнаткаш фуқаро учун бу имконсиз нарса эди. Халқ яна норози бўла бошлайди. Шунда чек ташлашга келишилади. Бунга кўра чек кимга тушса, индамай кетиши лозим. Бой-бадавлат кишилар халқ йиғиладиган гузарлар, чойхона ва масжидларда камбағал кишиларни сотиб олиш пайида бўладилар. Улар фарзандлари чекка тушиб қолганда, уларнинг ўрнига камбағал фарзандларини ёллаб мардикорликка юбормоқчи бўладилар. Улар мардикорликка кетган меҳнаткашларнинг хонадонига 600 сўмдан пул беришга, то улар қайтиб келгунларича оила аъзоларини боқиб туришга ваъда берадилар.

Ниҳоят чек ташланади. Чекка тушиб қолган бой болалари пул эвазига рўйхатдан тушириб қолдирилади. Мардикорга фақат камбағал фуқаронинг болалари тушади. Мингбоши бой ва амалдорларга мардикорга борувчилар учун қалин кийим-бош ғамлашни топширади. Болалари қолганидан хурсанд бўлган бой ва амалдорлар пул-молни аямай ҳамма нарсани тахт қилиб қўяди.

Куз ҳам келиб қолади. Чекка тушган барча кишиларни Самарқандда табобат назоратидан ўтказадилар. Мардикорликка борадиганлар ваъда қилинган пулни талаб қилишади. Аммо амалдорлар кийим-кечак, озиқ-овқатга қилинган ҳаражатлар 600 сўмдан ошиб кетди деб баҳона кўрсатишади. Халқ яна алданганлигини биллиб қолади ва ноилложликдан ғазаб билан мардикорликка жўнайди. Уларнинг кўнглида бой-амалдорлардан қасос олиш истаги тугилади. Подшога ҳар бир мардиюрини бир неча марта пуллаган қози, мингбошилар яна пул, мукофот ишлаб олиш мақсадида мардикорларни кузатиб боришга отланади.

Мардикорлар тушган эшелонлар Қозон, Самара орқали Пензага, Москвага, кўплари Сибирь ва бошқа ерларга тарқатиб юбориларди. Уларнинг кўплари шамоллаб, қўл-оёқларини совуққа олдириб ўлиб кетади. Мардикорлар оғир аҳволда, тушкун кайфиятда қолади. Шунда рус ишчилари билан мулоқотда бўлган, Россиядаги инқилобий ҳаракатдан, урушнинг боришидан хабардор кишилар уларнинг кўнглини кўтариб, большевиклар партияси подшо ҳукуматини йўқотиб, меҳнат-

кашлар ҳокимиятини ўрнатиши ҳақида хабар тарқатиб юрадilar.

Хуллас, дoston Февраль инқилоби арафасидаги ва-зият, мамлакатдаги аҳвол, мардикорликка олинган кўп-гина кишиларнинг исёнкорона руҳга эга бўлганлигини ифодалаш билан якунланади.

Достоннинг қисқача мазмунидан кўриниб турибдики, у ўзбек халқ эпосида ҳам мазмун, ҳам тузилиши билан бутунлай янги ҳодиса. Бу янгилик энг аввало асар сюжети-нинг кенг ижтимоий-сиёсий воқеаларни ягона оқимда ялписига акс эттиришида кўзга чалинади. Чунки асарда алоҳида олинган қаҳрамон ва у билан боғлиқ воқеалар тасвирланган. Достондаги асосий қаҳрамон бу — меҳнаткаш халқ. Шу жиҳатдан қаралса, «Жиззах кўзғолони» ўзбек халқ эпосидаги дoston-эпоеяни ташкил этади.

Достоннинг янги типдаги асарлиги халқ бошига тушган оғир жабр-зулмнинг, стихияли кўзғолоннинг фожиа-ли бостирилишини конкрет кўрсатилишида, унда идеал ғалаба, идеал ҳаёт акс этмаганлигида ҳам намоён бўлади. Достон тарихий асар бўлганлиги учун унда заррача ҳам бадний тўқима, ҳаёлий тасвир учрамайди. Асар сюжети-нинг ҳар бир халқаси бевосита реал ҳаёт-ий воқеаларга шартланган. Шу биле асардаги топонимлар, этнонимлар, шахслар номи конкрет тари-хийдир. Достон инқилоб арафасидаги Туркистон халқ-ларининг оғир эксплуатация туфайли исёнкор руҳга эга бўлганлигини, бу руҳнинг ҳукмрон синф томонидан шафқатсиз бостирилиши, шу тариқа бутун мамлакатда аста-секинлик билан инқилобий кўтарилиш вужудга ке-лаётганлигини реалистик тарзда кўрсатиши билан кат-та ғоявий-эстетик аҳамият касб этади.

Реал тарихий воқеа-ҳодисалар ва инқилобий шахс-лар фаол-ияти «Жиззах кўзғолони» дostonининг ғоявий-эстетик асосинигина эмас, мазкур дostonнинг поэтик шаклини ҳам белгилайди. Унда реалистик тасвир усули ва тарихийлик шу қадар кучлики, аксарият ўринларда, уларда баён қилинаётган тарихий воқеаларнинг содир бўлган ўрни, шу воқеалар билан бевосита алоқадор тарихий шахс, унинг характеридаги у ёки бу қирралар ўқувчи кўз олдида яққол гавдаланади. Жиззах музофотига қарашли географик жой номлари — Сангзор, Тош-лоқ, Ўсман, Янгиқўрғон (Ғаллаорол), Пишогор, Равот, Қудуқчи, Бошқўриқ, Оқбулоқ, Қўшбармоқ, Чибор, шу-нингдек, Жиззах шаҳри атрофидаги қишлоқлардан Сой-ли, Ёйилма, Желлиқули, Куябош, Шариллоқ, Хайрибод,

Бешқувур, Қилли каби жойларда «мардикор олиш» ғармонига қарши кўтарилган халқ ҳаракати шу даврда Ўрта Осиёнинг бошқа жойларида ҳам бошланган қўзғолонлар билан қўшилиб кетади.

Жиззах уездидаги қўзғолон, бошқа жойлардаги каби, халқ ҳаракати сифатида ривожлангани 1916 йилдаги расмий ҳужжатларда ҳам эътироф этилган. Масалан, чор ҳукумати томонидан қўзғолончиларни жазолаш учун тузилган фавқулодда суд айбномаларининг бирида, Жиззах уезди Ём волостидаги қўзғолон халқ ҳаракати эканлиги эътироф этилган. Мана шу айбномада баён қилинганидек, 12—13 июль кунлари Жиззах уезди ёки волости аҳолиси қўзғалиб, отлиқ ва яёв тўда-тўда бўлиб, мустамлака маъмурлари, волость бошқарувчиси ва оқсоқолларига қарши шиддатли ҳужум бошлаганлар. Қирқ қишлоғида Қарим Орзиқулов бошлиқ оломон элликбошилардан Норча ва Қулбекларни ўлдиришади. Қўзғолончиларнинг Турдибек Худойназаров бошчилигидаги 500 кишилик яна бир гуруҳи Чуқуртоқ қишлоқ оқсоқоли Мулла Маҳкамбой Мулла Рўзиқуловни тошбўрон қилиб ўлдиради. Зомин пристави Соболев қуролли соқчилари ва таржимони билан Ём волостига келиб қўзғолон ташаббускорларидан етмиш кишини, шу жумладан Қарим Орзиқулов билан Турдибек Худойназаров ва бошқаларни кўриб, талвасага тушиб, ўзлари қочишади. Қўзғолончилар уларнинг изидан тушиб, волость бошқарувчиси Мулла Фозиловни қўлга олишади ва ўлдиришади. Қолганлар эса оломонга қарата ўқ узиб, қочиб улгуришади⁶⁵.

Халқ ҳаракатлари Жиззах уездига қарашли бошқа волостларда ҳам бўлиб ўтади. Бу тарихий воқеалар ҳам «Жиззах қўзғолони» достонида ўз аксини топган.

Мазкур достонда ҳикоя қилинган муайян воқеа-ҳодисалар ривождаги ғоявий таъкид ўта характерли. Анъанавий достонларда халқнинг идеал подшо салтанати ҳақидаги орзусини эпик ҳикоя қилинса, бу асарда халқнинг чор самодержавнесига нисбатан инқилобий муносабатини тасвирлаш етакчилик қилади. Халқ подшони ағдариб, яна янги подшо сайламоқчи эмас, балки подшо салтанатини бутунлай таг-томири билан қўпориб ташламоқчи, бироқ стихияли равишда қўзғолонга отланган халқнинг бир ожизлиги бор, бу ҳам бўлса унга биргина Жиззах каттасини ўлдиришнинг ўзи кифоя. Қўзғолончилар тили билан айтганда, «Жиззахга йнги-

⁶⁵ Қаранг: Турсунов Ҳ. Қайд этилган асар. 17—20-бетлар.

либ бориш, Тупроққўрғонни ўртага олиш, подшонинг ёрдамчиси бўлган одамни нобуд қилишдир»:

Бундай зулми кўрганча,
Кунда бир ўлиб юрганча,
Подшога қарши бўлайик,
Подшо ёрдамчисини топиб,
Урра деб от қўяйик,
Е олайик, е ўлайик.
Сира қайтмаишлар ҳалойиқ!
Меҳнаткашсан, зулм ўтди,
Суяклар ўртаниб кетди.
Қаттиқ зулм ўтгандан сўнг,
Шунча халқ қўзғолон қипти.
Шундай сўзлар бор элатда,
Жиззахда бор душман катта,
Жиззах каттасини ўлдирмак —
Келган одам шу мақсадда (70-бет).

Турли шаҳар, қишлоқлардан ёпирилиб келган оломон юрт қузғунларига қарши саккиз кун қонли жанг олиб бориб, Жиззах қўрғонини қуршаб олади. Саросимага тушган чор ҳукумати қўзғолончиларга қарши жазо отрядини ташлайди. Баъзи расмий ҳужжатларда қайд этилишича, 14 июлда Тошкентдан полковник Владислав бошлиқ бир рота, сапёрлар взводи, 4 тўпли батареядан иборат жазо отряди жўнатилади. 13—14 июлда Самарканддан махсус рота, 90 кишилик ҳарбий бошлиқлар ротаси, Оренбург казаклар сотияси юборилади. Мустамлакачи маъмурлар бу кучларни кам ҳисоблаб, 16 июлда Тошкентдан Жиззахга полковник Иванов бошлиқ 12 рота, 6 тўп, 3 та казак сотиялари, сапёрлар ротасидан иборат бош жазо отрядини отлантиради.

Жазо отрядлари Жиззах қўзғолонини шафқатсизлик билан бостиришади. Меҳнаткаш омма фожиали аҳволда қолди. Ҳарбий қисмлар Эски Жиззахга ўт қўйиб, ер билан яқсон қилишди. Юзлаб жиззахлик ёшу қари отиб, чониб, ўлдирилди. Бошпанасиз қолган Эски шаҳар аҳолиси қишлоқма-қишлоқ саргардон бўлди. Ҳарбий қисмлар қишлоқларга ҳам ёпилиб, кўплаб камбағал деҳқон, батракларни дорга осдилар ёки отиб ўлдирдилар⁶⁶.

Баъзи оғзаки маълумотларга қараганда, чор ҳукумати томонидан юборилган махсус жазо отряди аҳолининг мол-мулкни талон-тарож қилади, туёқли молларни эса ҳайдаб олиб кетади. Қишиларни шаҳардан Қили ва Учтена чўлларига бадарга қилишади. Янги шаҳар-

⁶⁶ Турсунов Ҳ. Уша асар, 20—21-бетлар.

дан ташқари бутун Жиззахга ўт қўйишади, уйлар, рас-
талар, каппонлар, дўконлар куйиб кул бўлади. «Июль
сйининг жазирама кунлари бўлганлиги учун бийдай
даштда (Учтепа дашти кўзда тутилаяпти — У. Ж.) ҳеч
вақо йўқ. Айниқса, сувнинг камчилиги одамларни қий-
нади. Уша пайтларда дард-алам билан айтилган, халқ-
нинг ўша кунлардаги оғир аҳволини ўз кўзим билан
кўрганлигимданми, халқ томонидан яратилган қўшиқ-
ларнинг қуйидаги мисралари ҳеч эсимдан чиқмайди, —
деб эслайди ўша қўзғолон қатнашчиларидан бири жиз-
захлик Аҳмаджон ака Имомназаров биз билан бўлган
суҳбатда.. Мана шу киши айтиб берган қўшиқдан
айрим намуналар:

Учтепанинг чўллари,
Бунча ҳам узоқ экан,
Ичай деса суви йўқ,
Ери тош, яйдоқ экан.
Саллот қургур ҳайдади,
Бева қолган жувонни,
Бир кун тутар зодини
Фарзандларининг уволн...

Фозил шоир сўзи билан айтганда, подшоликдан «элу
халқни отсин, ҳаммани бўзлатсин, қаршин келган ҳа-
лойиқни яксон қилиб кетсин» (81-бет) — деган буйруқ
келади. Фармондаги кўрсатма ва талаблар тўлиқ амал-
га оширилади. Буни 1928 йилда «Маориф ва ўқитувчи»
журналида босилган қуйидаги маълумотлар ҳам тўла
тасдиқлайди: «...Бутун қишлоқлар куйдирилиб, минг-
ларча кишилар ўлдирилади. Еш болаларни сўнгик,
штик ва найзалар учига санчиб, ўтда куйдиришади...
Мазкур воқеадан аввал Жиззах халқи 270 минг киши
эди, воқеадан сўнг бу ерда 120 минг киши қолганлиги
маълум бўлди».

Жиззахнинг аёвсиз ёндирилишида, қиргин-барот
тўқнашувдан сўнг камбағалларни Россия ичкарисига
жўнатишда маҳаллий бойлар ва амалдорларнинг хиз-
мати катта эканлиги, улар ўз жонлари ва мол-мулк ол-
дида Ватандан ҳам, меҳнаткаш фуқародан ҳам кечиб
юборадиган хоин эканликлари «Жиззах қўзғолони» дос-
тонида қамраб олинган воқеаларда ўта ўринли талқин
қилинади. Халқ бахшиси тарихий дoston сюжетиға кон-
крет тарихий фактларни ва шахсан ўз кўзи билан кўр-
ган муайян тарихий воқеаларни асос қилиб олади, улар-
ни ҳаққоний эпик ҳикоя қилиб беради. Шундан сўнг,
мардикорларнинг сарсон-саргардонликлари кенг ва ат-
рофлича баён этилади. Айниқса, уларнинг ўз оила ва
12)

дўст-ёрлари билан хайрлашиб, Самарқандга жўнаб кетишлари анча таъсирли берилган. Жиззах юртидан банди ва асирларга ўхшаб жўнатилган мардикорлар шoirнинг таъбири билан айтганда, «қон тўкилиб ётган ерларга етиб боради».

Достонда мардикорларнинг фронт орқасидаги оғир, қора ишларга маҳкум этилишлари ҳам ўз бадний ифодасини топган: «...Мардикорларнинг бир нечаси йўл очиб, бир нечаси ер қазиб, окоп тайёрлайди, ўрмонда ёғоч кесади. Кун совуқ, қор курайди. Қор кетиб, бу ерда ёз бўлади, деб кўнгилга сира келмайди, кийгиз этик, иўстини бори кун кўраётир, сағал усти юпунироғини совуқ ураётир, қалин қорда қаттиқ ишлаб терласа, совуқда шундай қотиб йиқилаётир. Совуқ озроқ ўтгани тузалиб кетаётир, совуқ тоза ўтгани ўлиб, бир нечасининг оёқ-қўли чўлоқ бўлиб қолаётир. Шундай азобни борганлар кўраётир. Бу ишлар мардикорларга жуда ботган, ҳаммаси саросимада, сарсон...» (102—103-бетлар).

Бир томондан, бундай азоб-укубатлар ва жабру жафолар, иккинчи томондан, революцион кайфиятдаги рус ишчилари ҳамда солдатларининг таъсири натижасида мардикорларда кучли норозилик туйғулари пайдо бўлади. Улар энди ҳамма фалокатларнинг манбаи ва бош сабабчисини чуқур англай бошлайдилар. Николай Золимдан кучли қасос олиб, уни тожу тахтидан жудо қилишга маҳкам бел боғлайдилар. Ана шу инқилобий кайфиятти шoir мардикорлар томонидан айтилган монологлар воситасида ёритади. Бу улардаги инқилобий сўнгининг ўсиш сабабларини талқин этишда шoirга жуда қўл келади:

Қулоқ сол сўйлаган тилга,
Оқпошшони ўлдирмайин
Биз чиқмаймиз озод йўлга.
Золимлардан ўчини олиб (104-бет).

Золимнинг додини бермай,
Бошига калтак урмай,
Шу тахтидан жудо қилмай,
Сира қайтмам Туркистонга! (106-бет).

Жиззах қўзғолонига доир тарихий материаллар билан бу достондаги воқеаларнинг бадний тадқиқи ва сюжет йўналишини солиштирсак, достоннинг тарихий позицияда турган ҳолда яратилганининг шохиди бўламиз. Достоннинг энг муҳим хислатларидан бири халқ ҳаракатининг моҳиятини асосан тўғри ифодалай олганлигидадир.

«Жиззах қўзғолони» достонидаги етакчи қаҳрамон бу эзилган халқ образидир. Бинобарин, биз бу асарни дoston-эпoнeя деб аташни лoзим тoпaмиз. Албaттa, тaсвир oбъeкти бўлмиш тарихий вoқeаларни ҳaққoний aкce эттириш тaқoзoси билaн Фoзил шoир хaлқ дoстoн-чилигидаги aнъaнaвийликдaн фapқли ўлaрoқ ўз aсaридa мeҳнaткaш хaлқни eтaкчи oбpaз қилиб oлгaн. Мeҳнaткaш хaлқни кyрaшгa чopлaгaн, уни илҳoмлaнтиргaн дeҳқoн вa кoсиблaрдaн cангзopлик Қyрбoнoй Уринбoев, хoлиялик Тoир чўлoқ, бoшқўриқлик Қўшoқ пoлвoн, Чинбop, жиззaxлик Мaвлoн, Aвлиё қишлoғидaн Хaсaн кaби хaлқ вaкиллaри oбpaзи ҳaм бopки, улaр aсaрдa эпизoдик тaсвирлaнaдилaр.

Ҳoзирги нyрoний кeксaлaрнинг мaълyмoт бeришичa, бу қўзғoлoндa жиззaxликлaрдaн Урдyш Мyқимoв, Мyсaбeк Тўрaбeкoв, Дaмин кyлoл, Aбдyлла Oчилoв, Қoрaбoй Қoбилoв, Эшoнқyд Хoшимoв, Эpнaзaр Пирмaтoв, Мaшaрип Хyсaнoв, Устa Рaҳмoн Oлимбoев кaби ўнлaб гишилaр фaол қaтнaшгaнлaр вa юксaк қaҳрaмoнлик нaмyнaлaрини кўрсaтгaнлaр. Бу инқилобий шaхслaрнинг aкcapияти дoстoндa ҳaм тилгa oлинaди.

Тaдқиқoтчи Т. Фoзибoевнинг ҳaқли эътиpoф этишичa, Тoйирчўлoқ, Мaвлoн, Қўшoқ вa Қyрбoнбoйлaр 1916 йил миллий-oзoдлик қўзғoлoнини бoшлaб бeргaн вa унгa рaҳбapлик қилгaн тарихий шaхслaрнинг oбpaзлaридaн ибopaт⁶⁷.

Дoстoндa мингбoши, пристaв, Сaмaрқaнд ҳoкими кaби ҳyкмoн cинф вaкиллaри ҳaм бopки, улaр хaлқни тoбeликкa, пoдшo буйрyғини сўзcиз бaжapишгa чopлoвчи aмaлдopлaр oбpaзидир. Улардaн айримлaри хaлқ гaзaбигa yчpaб, ҳaлoк бўлaди (Мaсaлaн, Жиззax мингбoшиси), aммo кўплaри пoдшo aскарлaри ёрдaмидa xaлқдaн қoнли ўч oлaдилaр.

Aсaрдaги Мyхтopхoн эшoн диний тaъcир кўрсaтиш oрқaли мeҳнaткaш хaлқни бoй вa aмaлдopлaргa, пoдшoлик тyзyмгa тoбe этишгa хизмaт қилувчи pyҳoнийлaрнинг yмyмлaшмa oбpaзини тaшкил этaди. У ўзининг oбрў-эътибopидaн фoйдaлaниб, хaлқ тўлқинини бoстиришгa yринaди, aммo aдoлaтcиз фapмoндaн гaзaблaнгaн мeҳнaткaшлaр унинг нaсиҳaтлaрини инoбaтгa oлмaйди. Албaттa, бу дaврдa бapчa pyҳoнийлaр ҳaм бир хил йўл тyтмaгaнлaр. Айрим дин aҳллaри хaлқ гaлaёнини миллий низoгa aйлaнтириш oрқaли ўзлaрининг

⁶⁷ Фoзибoев Т. Фoзил Пўлдош ўғлининг coвет дaвридaги ижoди. Тoшкeнт, 1955. 77—78-бeтлaр.

мустақил бекликларини ташкил этишмоқчи бўлишди. Назирхўжа эшон, унинг ҳаммаслаги Абдурахмон жевачи кабилар худди шу йўл билан боришиб, ноҳақ қон тўкилишига сабабчи бўлганлар. Т. Ғозибоев бу нарсa «Жиззах қўзғолони» достонида акс эттирилмаганлигини Фозил шоирнинг сиёсий онгининг ривожланмаганлиги билан изоҳлайди ва дostonдаги муҳим камчиликлардан бири деб баҳолайди⁶⁸. Албатта, бу эътирозда жон бор. Бироқ бу ҳаракатнинг кутилмаганда бошланиши ва бахшининг асосий мақсади қўзғолоннинг бошланиши, кечиши ва бостирилишини акс эттиришдан иборат бўлганлиги сабабли тарихий воқеанинг бошқа мураккаб томонларини акс эттиришга етарлича аҳамият бермаган.

Унинг учун Жиззах қўзғолонининг вужудга келиш сабаблари, кечиш тарзи ва шафқатсиз бостирилишини тасвирлаш муҳим эди. Шу жиҳатдан қаралса, Фозил шоир ўз мақсадига тўла эришган.

Достон наср ва назмнинг нисбати, уларнинг баёнидаги вазифалари жиҳатидан ҳам диққатга сазовор. Энг аввало, шуни айтиш керакки, «Жиззах қўзғолони» дostonида насрий ва шеърий парчаларнинг нисбати жуда ҳам мутаносиб бўлиб, улар асар воқеалари баёнида тенг иштирок этадилар. Демак, Фозил шоир маҳорати-га хос хусусият — достон ижросида наср ва назм нисбатига аҳамият бериш, уларга кучли ғоявий-бадний вазифа юклаш мазкур асарда ҳам кўзга ташланади.

Достон батафсил шеърий муқаддима билан бошланади. Унда жаҳон урушининг бориши, Россиянинг иқтисодий, сиёсий ҳаётидаги таназзул, меҳнаткаш халқнинг бу урушдан норозилик кайфияти тасвирлари берилди. Бу нарсa достон титловчи ёки ўқувчисини воқелик кечган вақт ҳамда тарихий шароит билан таништиради. Ана шундан сўнг у бевосита асар воқеалари баёнига кенг йўл очиб берувчи қисқача насрий бошлама келтиради. Бунда ҳам Фозил шоир ўзбек халқ достончилигидаги барқарор анъанага амал қилган ҳолда мусажжаъ усулига мурожаат этади. Бу усул эса воқеалар, вазият ҳақидаги маълумотни оҳангдор, равон қилишга ёрдам беради. Масалан; «Уруш бошидаги, подшонинг қошидаги амалдорлар кўрди: урушда одам етишмай бораётир, бари мамлакатдан олган одами ўлиб, озайиб қолаётир, кундан-кун одам камчилик қилаётир» (61-бет).

⁶⁸ Ғозибоев Т. Кўрсатилган асар, 81-бет.

Келтирилган парчада мутавозий, мутавозин сажъ турлари қўлланилган ва улар насрий баёндаги оҳангдорликни кўтаришда, баёнга равонлик бағишлашда, айниқса насрдаги ритмни изчиллаштиришда катта роль ўйнаган.

Фозил шоир дostonдаги насрий парчаларнинг аксариятида, айниқса персонажларнинг хатти-ҳаракати, руҳий ҳолати ва кечинмаларини баён этишда сажъ санъатига жуда ўринли мурожаат этган. Бу нарса бахшининг янги воқеликни тасвирловчи реалистик dostonда анъаназий dostonчилик услубидан ўринли фойдалана олмаганлигини кўрсатади. Масалан, халққа подшонинг адолатсизлиги, жабр-зулми ниҳоятда ўтганлиги, омманинг сабр косаси тўлиб-тошганлиги ва мана шунинг оқибатида бутун Туркистонда исёнкорона бир руҳ вужудга келганлигини акс эттиришда мусажжаъ усулига Фозил шоир жуда ҳам моҳирона мурожаат этганлиги куйидаги парчада тўла исботланади: «Ўнгу сўл одамга тўлди, ҳамма ёқни одам ўраб олди. Подшонинг зулми ўтган, халққа жуда ботган, халқ куйганидан ўлимига рози бўлиб, шу ишни қилиб ётган» (70-бет).

Сажъланган сўзларнинг асосан ҳаракат ва ҳолатни ифодаловчи феъл туркумига мансуб сўзлардан иборатлиги ҳам юқоридаги фикримизни тўла тасдиқлайди.

Хуллас, dostonдаги насрий парчалар шеърий парчалардаги мазмунни такрорловчи изоҳ характерида бўлмай, улар асар воқеаларини, қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракати ва руҳий ҳолатини ифодалашда катта ғоявий-эстетик вазифа ўтовчи материал ҳисобланади.

Dostonдаги шеърий парчалар ҳам алоҳида диққатга сазовор. Бу нарса dostonда асосан 11 ва 8 ҳижоли бармоқ шеърий типларнинг халқ dostonчилиги анъаналарига тўла амал қилган ҳолда қўлланганлигида кўзга ташланади. Масалан, персонажларнинг кечинмалари, ички монологлари кабилар эпик анъанага мувофиқ ўн бир ҳижоли бармоқ орқали ифодаланган:

Йигилганда не кунларни солармиз,
Бешқувурнинг қўргонини олармиз,
Уруш қил, қўргонни босиб олган сўнг
Ҳамма бирдай яроқли бўп қолармиз,
Сўнгра биз ҳам тузук бўлиб қолармиз.
Бир овоза кетсин осмон-фалакка,
Жиззах бориб уруш қилсак, албатта (65-бет).

Dostonда саккиз ҳижоли қисқа шеър типига кўп мурожаат қилинган. Бу нарса doston мавзуи, тасвирлан-

ган воқеаларнинг кўпроқ хатти-ҳаракат билан боғлиқлиги орқали изоҳланади. Чунки қўзғолонинг кўтарилиши, кечиш тарзи, шафқатсиз бостирилиши — барча-барчаси хатти-ҳаракатдан иборат. Шунинг учун ҳам саккиз ҳижоли шеър типини асарда кўп истифода этилган:

Одам келиб ўнгу сўлдан,
Бир қайтмас юрган йўлдан,
Илгариде юрган одам —
Мавлон барига бош бўлган (67—68-бетлар).

Шеърний парчаларнинг банд тузилишига келганда шуни айтиш керакки, дostonда халқ шеърини учун хос бўлган тўртлик, олтилик, саккизлик бандлардан тортиб, умуман бандсиз тузилишга эга бўлган эпик халқ шеър типигача қўлланилган. Бу нарса бахшнинг воқелик тасвири ҳамда персонажлар ҳаракати, ҳолати ва кечинмаларини ифодалашига кенг имкониятлар берган. Бинобарин, dostonдаги банд тузилишининг (строфиканинг) ранг-баранглиги шеърний парчаларнинг қусури эмас, балки эпик зарурият талабидир. Шу нуқтаи назардан қаралса, шеърний қисмлардаги қофиялар характери қофияланиш шакллари ҳам турли-туманлигини кўриш мумкин. Биргина шеърний парчанинг ўзида бир ўринда маснавий шаклидаги қофияланиш шаклини кўрсак, бир ўринда ўрама ёки кесиншма қофияланиш шакллари кўриш мумкин.

Масалан, қуйидаги мисраларда маснавий, яъни жуфт қофияланиш мавжуд:

Урушга ўзини чоқлади толиб,
Ўроқ қалтагини қўлига олиб (65-бет).

Шу шеърний парчанинг ўзида ўрама қофияланиш шакли ҳам мавжуд:

Ханжар урмай багрин қонга тўлдирди,
Оқпошнинг ёрдамчиси, деди-да
Сангзордаги тоғ бегини ўлдирди (66-бет).

Қуйидаги мисралар эса сандирғасига қофияланиш орқали бирлаштирилган:

Қари-қартанг кўрса ақли шошиб,
Бир нечалар юрар йўлдан адашиб,
Келиб қолди Бошқўриққа ёнашиб (66-бет).

Шеърний парчалардаги қофияланиш шакллари турличалиги эпик халқ шеърига хос хусусиятлардан бў-

либ, бундай эркин қофияланиш усули ҳам эпик баён имкониятларини бойитиш учун қўлланилган.

Достон шеърий қисмларидаги қофиялар характери ҳам бир хил эмас. Жумладан, жуда кўп қофиялар тўлиқ характерга эга бўлса, кўплари оч қофия ва ҳаттоки қатор ўринларда огзаки эпик поэзияга хос функционал қофия шаклларига эга. Масалан, қуйидаги мисралар тўлиқ қофия орқали бирлашган бўлиб, қофияланувчи сўзларнинг вази жиҳатдан тенглиги ва тўла оҳангдорлиги шеърий парчаларга кучли эвфония ва равонлик бағишлаган:

Неча сўзини тинсол айтганман сенга,
Эр йингитлар, йўлдош бўлавер менга (67-бет)

Қуйидаги мисралар эса оч қофия орқали уюшган бўлиб, улардаги оҳангдорлик у қадар кучли эмас:

Отлангин майдонга, энди турмагин
Мард бўлсанг, ўзининг номард қилмагин (67-бет).

Қуйидаги мисралар эса эпик халқ шеърига хос функционал қофия орқали, яъни сўздаги шакл ясовчи грамматик қўшимчаларнинг такрори орқали қофияланган. Аслида бундай грамматик қўшимчалар қадимги эпик шеър учун хос бўлиб, Фозил шоир мазкур достонида қофиянинг ана шу қадимий шаклига жуда кўп ўринда мурожаат этган:

Хар не деганини меҳнаткаш берди,
Охирида юртни ҳам безор қилди (67-бет).

Классик Шарқ шеъриятидаги қофия назарияси жиҳатидан қаралса, юқоридаги мисраларда қофия йўқ. Аммо эпик халқ шеъриятида грамматик қўшимчаларнинг такрори ҳам муайян оҳангдошлик ва равонлик туғдиргани сабабли функционал қофия саналаверади. Фозил шоир мазкур асарида ана шу анъанага содиқ қолади.

Фозил шоир шеърий парчаларда ўзи ифодаламақчи бўлган фикрни ёхуд тасвирламақчи бўлган объектни тўлақонли акс эттириш мақсадида барқарор услубий мисралардан ҳам унумли фойдаланади. Бунда у халқ дostonчилиги анъанасида кенг қўлланилган анъанавий барқарор мисраларга мурожаат этади. Бундай мисралар шеърий парчада янги ифода ёки тасвир учун ҳам мазмуний, ҳам ритмик қолиплик вазифасини ўтаган ва ижодкордаги шеърий бадиҳа учун замин ҳозирлаган. Масалан:

Ушбу дамдир, ўзга дамни дам дема,
Эсонликда давлатининг кам дема (63-бет).

Душман кўрса билмаганин билдирди,
Ханжар урмай бағрин қонга тўлдирди (66-бет).

Еки:

Қийғир деган қуш учади қояда,
Ҳамманинг алами бўлган энёда (67-бет).

Оҳ урганда кўздан оққан ёш энди,
Эсон бўлса нелар кўрар бош энди (96-бет).

Юқориди келтирилган барқарор услубий масралар асосан анъанавий халқ эпосига хос бўлиб, Фозил шоир янги тарихий воқеалар тасвирида ўзининг бой фольклор хазинасидаги зикр қилинганга ўхшаш воситасидан моҳирона фойдаланган. Муҳими шундаки, у анъанавий поэтик воситани янги воқелик тасвирига мувофиқлаштира олган, уни замон хизматига бўйсундирган.

Достон шеърини парчалардаги ритмик изчиллик масралардаги ҳижолаҳ миқдорининг қатъий тенглигига асосланган. Халқ достонлари шеърини анъанаси учун изосиллабизм (тенгҳижолилик) хос бўлиб, Фозил шоир мазкур достонда ана шу анъанага тўла амал қилган.

«Жиззах қўзғолони» достонини ўзининг тили билан ҳам аҳамиятга моликдир. Асарининг биргина лексик қатламга разм солишнинг ўзи бунини тасдиқлайди. Чунки достон лексикасида адабий тил нормасига мос келувчи сўзлар билан бир қаторда тиш (ташқари), бўлагойса (бўла қолса), сонг (солинг), энди (тушди), ўтрикчи (ёлғончи), ман (билан), ҳеччи (ҳеч нарса), дарағи (дарахти) каби шевага хос сўзлар ҳам кўп қўлланилган. Улар асар тилининг табиийлигини, ширадорлигини оширишда катта аҳамият касб этадилар.

Маълумки, инқилоб арафасида Туркистон ҳаётида пайдо бўлган янги тушунчалар билан боғлиқ ҳолда кўплаб янги сўзлар ҳам кириб келдики, улар баъзан айнан, баъзан тилимизнинг товуш тузилишига мослаштирилган ҳолда ўзлаштириб олинди. Масалан: губерна—губир, рабочи—рабочий, саллот—солдат, рус пролетариати, большевиклар партияси, край, полиция, пристав, телеграмма, эшелон, поезд каби сўзлар шулар жумласидандир.

Жиззах воқеалари билан боғлиқ ҳолда асарда жуда кўп топонимлар, этнонимлар, антропонимлар учрайдики, улар, бир томондан, қўзғолоннинг тарқалиш миқёсини, иккинчи томондан, аср бошидаги ойконимлар ҳақида, элат номлари ҳақида ишонарли маълумот бериши билан аҳамиятли.

Достон прозасининг синтактик хусусиятларига диққат қилинса, икки хил ҳолатни кўриш мумкин. Биринчиси — табиий, тартибли жумла қурилиши. Масалан, қуйидаги гапда нормал грамматик тартиб сақланган, яъни олдин эга, кейин кесим келган: «Унгу сўл одамга тўлди, ҳамма ёқни одам ўраб олди» (70-бет).

Айрим уюшиқли гапларда сажъ қўллаш мақсадида биринчи гапдаги кесим қандай шаклда бўлса, кейинги гапларда ҳам ана шу шаклга солинган. Масалан, «Подшонинг зулми ўтган, халққа жуда ботган, халқ куйганидан ўлимига рози бўлиб, шу ишни қилиб ётган» (70-бет).

Бундай ҳолат халқ эпосининг насрий қисмлари учун хос бўлиб сажъланган сўзларнинг бир хил грамматик шаклда бўлиши, айниқса юқоридагидек ўтган замон сифатдоши шаклида бўлиши тасвирланаётган воқеаларнинг давомийлигини таъкидлаш билан бир қаторда тингловчи кўзи олдида воқеаларининг кечиш тарзини яққол чизиб бериш учун хизмат қилган.

Хулоса қилиб айтганда, «Жиззах қўзғолони» достони ўзбек халқ бахшисининг совет давридаги гоаявий-эстетик жиҳатдан бақувват ижод намунаси саналади. Бундай гоаявий-эстетик баркамоллик эса ижодкорнинг ўзи билган, кўрган тарихий воқеаларни ишонарли қилиб тасвирлаганлиги, энг муҳими, достондаги тасвирнинг реал тарихий воқелик доирасидан чиқиб кетмаганлигидир.

«Жиззах қўзғолони» достонида чоризм билан халқнинг исёнкор кучлари ўртасидаги қарама-қаршиликни кўрсатиш асосий ижодий ният эди. Аммо ўша даврда эрк учун қўзғолонга омманинг сиёсий ҳамда ташкилий тайёргарлиги чоризмнинг ҳарбий-феодал системасига нисбатан заиф бўлганлиги учун бу курашда унинг вақтинча мағлубияти табиий эди.

Фозил шоир ўз достонида ана шу тарихий ҳақиқатни ишончли ёритиш йўлидан борди. Демак, «Жиззах қўзғолони» ўзбек халқининг инқилобга келишдаги мураккаб йўли, бу йўлдаги миллий-озодлик ҳаракатлари бадий акс эттирилган тарихий достонлардан бири сифатида фолькларимизнинг бойлигига айланиб қолди.

«МАРДИҚОР» ДОСТОНИ

Маълумки, ижодкор ўзи яшаётган жамият ҳаётидаги катта-кичик воқеалардан таъсирланади, уларни ўз бадий истёдоди доирасида акс эттиради. Халқ шоири

Муҳаммадқул Жонмурод ўгли Пўлкан ҳам 1916 йил миллий-озодлик қўзғолонининг фаол иштирокчиси сифатида дастлаб «Дўмбирам» термасини яратди. Унда подшо ҳукуматининг чекка ўлка халқларидан қора ишлар учун мардикорликка одам олиш ҳақидаги 25 июнда чиқарган фармонига меҳнаткаш халқнинг норозилик туйғулари куйланади. Бироқ Пўлкан шоир учун бундай улкан сиёсий ҳодиса терма жанри доирасига сиғмай қолди. Шундан сўнг у ўзининг машҳур «Мардикор» достонини яратди.

Достон 1926 йилда Самарқандда Мустафоқул Тавфиқов томонидан, шу йили яна Ҳоди Зарифов томонидан, 1936 йилда эса асар М. Афзалов томонидан ёзиб олинган. Ҳар учала нусха ҳам ҳозирга қадар сақланиб қолган⁶⁹. Достондан айрим намуналар эса турли тўплам ва хрестоматияларда chop этилган⁷⁰, аммо асар ҳанузгача тўла эълон қилинган эмас.

«Мардикор» достони ўз мавзун ва характери билан Фозил шоирнинг «Жиззах қўзғолони» достонига яқин туради. Айтиш мумкинки, «Мардикор» достони Фозил шоир достонининг давомига ўхшаб кетади. Чунки Пўлкан шоир ҳам достонни мардикорликка қарши кўтарилган қўзғолон тасвиридан бошлайди. «Жиззах қўзғолони»да эса асосан ана шу қўзғолоннинг кечиши, шафқатсиз бостирилиши ва қисқача мардикорларнинг совуқ ўлкаларга олиб кетилиши воқеалари тасвирланган. «Мардикор»да эса қўзғолоннинг кечиши ва бостирилиши Фозил шоирдагидек батафсил тасвирланмайди. Унда асосан мардикорларнинг узоқ юртлардаги аҳволи, уларнинг рус пролетариати билан танишишлари, онгида революцион ўзгаришлар юз берганлиги ва ниҳоят Февраль инқилобидан кейин озод бўлганликлари тасвирланади. Достонда акс эттирилган тарихий воқелик

⁶⁹ ЎзССР ФА А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти, фольклор архиви. Инв. № 12, 124, 188.

⁷⁰ Зарифов Ҳоди. Халқ шоири Муҳаммадқул Жонмурод ўгли Пўлкан. Маориф ва ўқитувчи. 1927. 7—8-сонлар//63—65-бетлар; Ражабий Ш. «Мардикор» достонидан ажратилган парчалар тўғрисида//Ўзбек совет фольклоридан намуналар. Тошкент. 1935. 72—73-бетлар; Муҳаммадқул Жонмурод ўгли Пўлкан (ҳаёти ва ижоди ҳақида қисқача маълумотлар)//Ўзбек фольклоридан ўқув материаллари. Тошкент, 1950. 137—138-бетлар; Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос. М., 1947. С. 470—472; Афзалов М. Муҳаммадқул Жонмурод ўгли Пўлкан//Ўзбек совет фольклоридан намуналар. Тошкент, 1954. 161—170-бетлар; Қобулинезов Ж. «Мардикор» достони ҳақида//Совет даври ўзбек халқ поэтик ижоди. 1-китоб. Тошкент, 1959. 50—62-бетлар.

Туркистондан марказий Россиягача бўлган катта географик майдонни қамраб олади.

Тарихий маълумотлардан маълумки, 1916 йилда Пўлкан шоир ҳам бошқа камбағал деҳқонлар қатори ўз қишлоғидаги маҳаллий халқ ҳукмдори, катта ер эгаси бўлмиш Бўрибой фарзандлари ўрнига мардикорликка сафарбар қилинади. У Россия ўрмонларида кечган воқеаларини, мардикорлиқнинг аянчли ҳаётини, можароларини ўз кўзи билан кўрган. У «сафар» чоғларидаёқ мардикорларнинг дарду аламларига шерик бўлиб, бир қатор қўшиқ ва термалар тўқиб, куйлаб юрган. Сўнгра кўрида таъкидлаганимиздек, «Мардикор» номли тарихий достонини яратган. Шу боис шоирнинг шахсан ўзи иштирок этганлиги туфайли достондаги барча воқеалар, образлар ва уларнинг хатти-ҳаракати жуда ишонарли чиққан.

«Мардикор» достонидаги ютуқлардан бири маҳаллий амалдорлар ва руҳонийлар ҳокимият учун курашга, газавот уюштиришга, халқ қудратидан фойдаланиб Туркистон ўлкасини рус подшоларидан ажратиб олишга интилишларини жонли образлар орқали тасвирлашда кўзга ташланади. Маҳаллий амалдорларнинг энг катта мақсади халқ манфаати эмас, балки ўз мавқеаларини, мозий тож-тахтларини мустаҳкамлаб олиш эди. Агар халқ уларнинг ташвиқотига учганда, берилган қурбонларга нисбатан юз чандон кўпроқ қурбон берилар ва подшо ҳукуматининг исканжасига янада қаттиқроқ тушиб қолар эди. Бироқ ақлли, тadbиркор кишиларнинг таъсирида халқ юқоридаги каби қутқуларга эргашмади, натижада, фожиалар бир оз камроқ бўлди.

Достоннинг ўзига хослиги яна шундаки, унинг бош қаҳрамони бахшнинг ўзи ҳисобланади. Бинобарин, бахши образи минглаб мардикорлар образини умумлаштириши, уларнинг ёт ўлкаларда чеккан азоб-укубатларини ишонарли ифодалаши билан алоҳида аҳамият касб этади. Минг марта эшитгандан бир марта кўрган яхши деганларидек, мардикорларнинг оғир ҳаётини ўз бошидан кечириш, ўз кўзи билан кўриш бахшига асардаги ҳар бир тафсилотни, ҳар бир воқеани ишонарли тасвирлаш имконини берган.

Достоннинг ёрқин саҳифалари ҳақида сўз борар экан, ўзбек халқ эпосида биринчи бўлиб доҳий В. И. Ленин образининг мазкур асарда яратилганлигини айтиш керак бўлади. Демак, ўзбек халқ ленинномаси Эргаш Жуманбулбул ўғлининг «Ўртоқ Ленин» асаридан эмас, балки Пўлкан шоирнинг «Мардикор» достонидан бош-

ланган десак, хато бўлмайди. Албатта, Ленин образи асарда ярим хаёлий, ярим реалистик характерга эга бўлса ҳам, бироқ доҳийнинг пролетариат билан бирлиги, жамиятнинг социалистик инқилоб йўли билан ўзгартиришга раҳбарлик қилиши ҳаққоний кўрсатилган.

Достондаги муҳим образлардан бири қўзғолон кўтарган халқ ҳисобланади. Халқ — улкан дарё. Унинг тўлқинига ҳеч нарса дош беролмайди. Шунга қарамай достонда халқ ғалаёни подшо қўшинлари томонидан бостирилади. Натижада, жуда кўп кишилар мардикорликка юборилади. Бунинг сабабларидан бири ҳам омманинг қуролли қўзғолон кўтариш тажрибасига эга эмаслиги, унинг исёни эса стихияли ҳаракатдан иборат эканлигидадир. Шу туфайли улкан шиддат билан бошланган ҳаракат жуда тезлик билан бостирилди. Иккинчи сабаб шундаки, халқ номидан майдонга чиққан жуда кўп маҳаллий амалдорлар, руҳонийлар омма ҳаракатини ўзларининг манфаатларига бўйсундиришга интилдилар ва бу билан оммани асосий кураш йўлидан чалғитдилар. Шунга қарамай, асардаги халқ образи, унинг хатти-ҳаракати ва руҳиятидаги соддалик, шиддаткорлик ва мураккаблик достонда тўғри очилган.

Фозил Пўлдош ўғли реал воқеалар моҳияти ва тарихий шахслар фаолияти мантиқидан келиб чиқиб оригинал бадний усуллар қўллаган, анъанавий достончиликдаги эпик клишеларни реалистик тасвирга хизмат қилдира олган. Пўлкан шоир эса бу ўринда оқсайди, оқибатда айрим ҳолларда реал воқеалар эпик усулларда бадний ифодасини топмай қолади. Шунга қарамай, шоир баъзи тарихий воқеаларни — мардикор олиш тўғрисида олий фармон чиққандан сўнг амалдорларнинг қутуриб кетгани, дўқ-пўнисаларнинг авжга чиққанини аниқ кўрсата олган:

Қулогингга айтганим кирдим,
Одамнинг дарров тайёр айланглар.
Сизлар учун саргайгандай юзим бор,
Ватанимда карашмам бор, нозим бор.
Ҳар беш уйга бир одамдан тўдаланг,
Фуқаролар, Сизга айтар арзим бор.

Аммо шунда ҳам амалдор нутқини анъанавий достонлардаги «Сизлар учун саргайгандай юзим бор, Ватанимда карашмам бор, нозим бор» каби қайта-қайта қўлланиб келинган тайёр мисралар ёрдамидагина беради. Тайёр, анъанавий ифода усуллари билан бундай фойдаланиш шоирнинг ўзи шохид бўлган воқеа-ҳодиса-

ларни бадий тадқиқ этишга, уларнинг ижтимоий мо-
хиятини ёритиб беришга монелик қилади.

Мулла Ҳайдар элчи образи воситасида тасвирлан-
ган эпизодлар ҳам шоирга маълум воқеалардир. Олий
фармондан сўнг ҳалойиқ орасида гала-говур кўтарила-
ди. Дамин кулол, Солиҳ оқсоқол, Тошпўлат, Раҳмон,
Қорабой, Қобил, Эргаш мўкидўзлар бошчилигида неча
минг кулол, темирчи, тўқувчи, нонвой, косиблар зулм-
истибдодга қарши курашга чиқади⁷¹. Достонда мана
шу воқеалар, айниқса, Жиззах шаҳрида рўй берган қўз-
голонни бостириш учун подшолик томонидан юборилган
жазо отрядларининг ваҳшийликлари, қисқа бўлса-да,
ўз ифодасини топган.

Гулдираб катта тўпларни отди,
Жиззах шаҳри одамларни бўзлатди.

Ўз ҳуқуқини талаб қилиб чиққан халқнинг кўтари-
лиши чор ҳукуматининг махсус жазо отряди томонидан
ёвузларча бостирилди. Ана шу тарихий факт Фозил
шоирнинг «Жиззах қўзголони», Пўлкан шоирнинг
«Мардикор» достонида ҳам ўз ифодасини топган. Бу
эса ҳар иккала шоирнинг Жиззах қўзголони воқеалари-
дан бевосита воқиф бўлганликларини яна бир бор да-
лиллайди.

Бундан ташқари, ҳар иккала асарда ҳам мардикор-
ликка боришдаги сарсон-саргардонликлар кенг ва ат-
рофлича ҳикоя қилинади, айниқса, уларнинг ўз онлала-
ри, дўст-ёрлари билан хайрлашиш эпизодлари жуда
таъсирли берилган. «Мардикор» достонида халқнинг бо-
шига тушган бу кулфатлар, ўз фарзанди ва туғишган-
ларини бегона, узоқ юртларга аламли бир дард билан
кузатиш, ота-оналарнинг қалбидаги беадад бир армон
ўта таъсирчан, ўқувчи тасаввурига ларза соладиган
даражада ишонарли чиққан:

Вой болам, деб йиглаб чиқди уйдан,
Вой болам, деб нечовларнинг отаси,
Куйганидан гапни гапга улайди,
Вой болам, деб нечовларнинг онаси.

Вой болам, деб майиблардай йиғлайди,
Сира йўқдир айрилганнинг давоси.
Мардикорнинг билмагани билдирди,
Қамчиминан бадалларин тилдирди.

⁷¹ Қаранг: Ўринхўжаев М. Унутилмас кунлар. Тошкент,
1961; 52-бет; Умаров С. Тарих ва достон. Тошкент, 1984. 41-бет.

Акс эттирилаётган воқеаларнинг моҳияти ва мазмун эътиборига кўра «Мардикор» дostonи автобиографик асарга яқин туради. Бу ҳақда машҳур фольклоршунослар В. М. Жирмунский ва Ҳ. Т. Зарифовлар қуйидагиларни таъкидлаган эдилар: «Пўлкан шоир дostonда ўзининг Туркистондан Россиягача, у ердан ватанигача бўлган сафарини, ҳаётнинг оғирлигини, машаққатли меҳнатини қисқача ифодалайди»⁷². Бу фикрнинг қанчалик тўғрилигига ишонч ҳосил қилиш учун Пўлкан шоирнинг ҳаётидаги битта фактга мурожаат қилайлик. Конкрет тарихий манбалардан аёнки, Пўлкан шоирни тугилиб ўсган қишлоғи Катағондаги катта ер эгаси, маҳаллий ҳукмдор Бўрибой ёллаб, фронт орқасидаги ишларни бажариш учун Россияга юборади. Шоир ўз бошидан кечирган, «сафар» давомида олган таассуротлари, кўрган-кечирганлари асосида «Мардикор» дostonи ва «Дўмбирам» термасини яратади. Бу асарлардан айрим парчаларни Россияда, мардикорлар орасида куйлаб юради. Шоир ўзининг мардикорлик сафарида Россиянинг қатор шаҳарларида бўлганини «Дўмбирам» термасида қуйидагича қайд этади:

Москва, Нижний, Қозон, Нўғайни кезиб,
Шаҳарни қидириб юрган дўмбирам.

Бунда ташқари, у Пенза шаҳрида мардикорлик хизматини ўтаган. Дostonда юқоридаги «сафар» хотиралари қисқача тилга олинса-да, шоирнинг Пензадаги фаолиятига бирмунча кенгроқ ўрин берилган. Дostonда тасвирланишича, Пўлкан шоир Пенза шаҳар муҳити билан яқиндан таниш бўлган. Бу маҳаллий бошлиқлардан бирининг мардикорлар ҳақида ўз гумашталарига берган йўл-йўриқлари ифодаланган қуйидаги сатрларда ўз аксини топган.

Хизматкорлар, тезроқ, чопиб юринглар,
Пензанинг шаҳрини тезроқ кўринглар,
Туркистондан келган меҳмон бор эмиш,
Шу меҳмондан бориб хабар олинглар. (183-бет.).

Дostonда акс эттирилган воқеаларнинг мантиқи ва ривожда мардикорлик вақтидаги муайян тарихий давр, муҳит, кундалик ҳаётнинг аччиқ ва фожиали кўринишлари кенг бадний тасвирланади. Революцион рус ишчиларининг мардикор йигитларига ғамхўрлиги, улар

⁷² Жирмунский В. М., Зарифов Ҳ. Т. Қайд этилган китоб. 471-бет.

Ўртасидаги дўстликнинг кучайиб бориши ва унинг ижтимоий—синфий моҳияти ҳаққоний кўрсатилади. Достонда В. И. Лениннинг Октябрь инқилобини амалга оширишдаги ташкилотчилиги, барча мазлум халқларнинг йўлбошчиси, эркин ва бахтиёр ҳаётнинг сабабчиси эканлиги таърифлаб ўтилади. Пўлкан шоир достонда, оддий хабар тарзида бўлса ҳам, доҳийни туркистонлик мардикор йигитларни озодликка олиб чиққан ҳимоячи сифатида гавдалантиради. Бу қизил аскарларнинг бошлиғи — военкомнинг мардикорларга қарата айтган муурожаатномасида акс этган:

Николайни тилла тахтдан туширди,
Элингизга кетар бўлдинг меҳмонлар, ура, ура!
Яхши одамсан сен фуқаро элинга,
Ленин ўртоқ раҳм айлади ҳолинга,

Николайни бизлар банди қилиб олди,
Эсон-омон ҳаммаг кетдинг элинга, ура, ура!
Петербург, Харьковда бўлди аломат,
Николай подшога бўлди қиёмат,

Совсем ҳаммагнинг айладик озод.
Ҳаммаг қайтинг, уйларингга саломат.
Ленин ўртоқ қилиб сизларга шафқат,
Туркистон ва Росий эл бўлар обод, ура, ура!

Фронт орқасидаги оғир ишларда, зулм исканжасида эзилиб келган ўзбек мардикорлари бу хушхабарни юракдан қабул этишади. Бу ҳолат уларнинг доҳий Ленинга, большевиклар партиясига, умуман, улуғ рус халқига айтган миннатдорчилик сўзларида ўз аксини топган. Пўлкан шоир инқилоб туфайли ўз юртига эсон-омон қайтаётган ўзбек мардикорларининг рус халқи фарзандларига қарата айтган дил сўзларини достоннинг руҳига сингдириб юборади:

Омон бўлинг, яна қайтиб кўргунча,
Жоппо ёвалиқ товаришлар хўш энди,
Эшитмадик асло ёмон сўзингни
Омон бўлинг яна қайтиб кўргунча.

Ўзбек йигитларининг хайрлашуви акс этган мисраларда рус халқи вакилларига нисбатан ишлатилган биргина «Товаришлар» сўзининг ишлатилиши улар срасидаги инқилобий муносабатларнинг моҳиятини, ўзбек мардикорлари онгининг ўсганлигини ёритишда Пўлкан шоирга жуда қўл келган.

Пўлкан шоир достонга олиб кирган воқеаларнинг реаллигига шубҳа йўқ. Аммо, гап шундаки, шоир реал

персонажлар фаолиятини аке эттириш донрасида қолиб кетиб, уларни умумлаштирмагани сабабли, биринчидан, аввало асар архитектоникасида изчиллик етишмайди, у бир қарашда йўл хотираси жанрига хос асардек таасурот қолдиради. Иккинчидан, экспозициядаёқ катта ижтимоий муаммо қўйилганидан дарак берувчи салмоқдор воқелик финалда содда, у долзарб маъно юкланмай қолганлигидан сюжетга унинг мантикий бир қисми сифатида қоришиб кетмай, андармон бўлиб қолган. Айниқса, шоир Февраль буржуа ва Октябрь революцияси билан боғлиқ тарихий фактларни яхши ўрганмагани, дохий Лениннинг бетакрор шахс сифатидаги серқирра фаолиятини тегин билиб олмагани сабабли революцион воқеалар тасвирида ва, айниқса, дохий образини беришда оқсаб қолади⁷³. Масалан, «Николайди судраб олиб тахтидан», «Губернаторларни чопиб ташлади», «Кўчаларда тинмай бедов жилдирди», «Томоша айланг Ленин ўртоқ ишнини, кўчада сулатти душман бошини» каби анъанавий дostonлардаги эпик қаҳрамонларга хос хислатларини ҳеч ўзгаришсиз Ленинга татбиқ қилиш, образни кучайтиришга мутлақ хизмат қилмаган.

Дostonдаги насрий парчалар нисбати шеърий парчаларга қараганда озроқ. Қолаверса, дoston насри у қадар равои, бадий жиҳатдан жуда юксак эмас. Бунинг сабаблари шундаки, биринчидан, дoston яратилганлигидан то ёзиб олингунга қадар бадий сайқаллаиш жараёнини ўз бошидан кечирмади. Иккинчидан, кўп умрини анъанавий дostonларни ижро этиш билан ўтказган бахши учун реал воқелик қай даражада фавқулодда бўлса, уни тасвирлаш принциплари ва усуллари ҳам шу қадар фавқулоддадир. Шу боис бўлса керак асар бадийяти бир оз оқсайди.

Дostonда саккиз ва ўн бир ҳижоли шеър типлари учрайди, булардан ўн бир ҳижоли бармоқ кўпроқ қўлланилган. Барча шеърий парчалар тўртлик банд тузилиши ва эпик халқ шеърияти учун хос бўлган бандсиз тузилишига эга. Тўртлик шаклидаги банд тузилишида биринчи, иккинчи ва тўртинчи мисралар қофияланган. Бундай қофияланиш шакли эса туркий халқлар қадимги шеърияти учун хос бўлиб, бахши ана шу анъанани изчил давом эттирган. Масалан:

Петербургни қип-қизил қон айлади,
Солдат битган танда жонини қийнади.

⁷³ Умаров С. Эслатилган асар. 43-бет.

Қон тўкишиб Николай одами билан
Балли сарвоз, Николайни бойлади (180-бет).

Айрим тўртлик бандлар эса маснавийга ўхшаш
жуфт қофияланган Масалан:

Ориқ отлар чуқур ерда сурунди,
Бу гапларнинг тарадуди бурунди.
Манглайингдан энди шўринг ариди,
Петербургда кўп одамлар қирилди (180-бет).

Муайян банд тузилишига эга бўлмаган шеърний пар-
чалар эса турли-туман қофияланиш системасига эга
бўлиб, бундай характер эпик баён эркинлиги учун кенг
имкониятлар берган.

Достон тили жуда кўп диалектал сўзлар билан бир
қаторда янги-янги тушунчаларни англатувчи Харьков,
Петербург, Москва, Россия каби реал жой номлари,
«совсем», «губернатор», «солдат», «аэроплан» каби сўз-
ларни қамраб олган. Улар достон воқеалари кечган
давр, макон руҳини бериш, тасвирнинг реалистик қуд-
ратини оширишга катта имкониятлар берган.

Хуллас, Пўлкан шоирнинг «Мардикор» достони
1916 йил мардикор олиш воқеаси билан боглиқ тари-
хий воқеаларни, ўзбек меҳнат аҳлининг Россиядаги ре-
ал ҳаёти, дунёқараши ва орзу-интилишларини, энг му-
ҳими, рус ери ва халқи, ҳар иккала халқнинг ўзаро
муносабати ва дўстлигига доир конкрет ҳаётий факт-
ларни ўзида мужассам этганлиги билан алоҳида аҳа-
миятга эга.

* * *

Инқилоб арафасидаги Ўрта Осиё халқлари ҳаётини,
бу ўлкада вужудга келган инқилобий руҳ ва унинг
ғалаба қозонишини кўрсатиши билан «Маматкарим
полвон», «Жиззах қўзғолони» ва «Мардикор» каби дос-
тонлар ўзбек халқ эпоси ривожига янги босқични бош-
лаб берди. Бу босқич энг аввало барча асарларнинг
конкрет муаллифларга эгаллиги билан ажралиб туради.
Бироқ авторли асар бу ўринда индивидуал ижод маъ-
носини англатмаслиги лозим. Гарчи воқеалар ранг-ба-
ранглиги кишини ром этса ҳам, бироқ уларда воқелик-
ни соф индивидуал кўз билан кўриш, идрок этиш санъ-
ати мазкур давр асарларида учрамайди. Чунки халқ
бахшиларининг эстетик олами, воқеликни бадий акс
эттириш тажрибаси коллектив ижод эстетикаси доира-
сида эди.

Мазкур давр халқ эпоси кенг омманинг бадий ижодли сифатида йирик тарихий воқеаларини акс эттириб, тарихий қаҳрамонларни танлаш ва бадий умумлаштириш асосида ҳаққоний акс эттиришга эришди. Янги типдаги эпос воқеаларининг ички моҳиятини олган ҳолда биринчи планга даврининг синфий зиддиятларини чиқарди. Тарихий эпоснинг етакчи хусусияти янги давр халқ ижодкорлари томонидан давом эттирилди ва бойитилди. Ўзбек эпосида реалистик тамойил пайдо бўлди ва у ҳозиржавоб асарлар яратишнинг заминига айланди.

Октябрь инқилоби даври воқеаларини акс эттирувчи дostonлар

Октябрь инқилоби фақат Россиядагина эмас, балки Урта Осиё ва Қозоғистон сарҳадларида ҳам халқнинг уйғонишига сабаб бўлди. Бу инқилобни дастлаб ҳар хил тушунтириш ва қабул қилиш ҳам юз берди. Бировлар уни қучоқ очиб қабул қилган бўлса, бировлар унга тиш-тирноғи билан қарши чиқди. Меҳнаткаш халқ эса асарлар давомида тинмай кураш олиб борган эзгу мақсадига фақат шу инқилоб туфайлигина эришажаклигини тушуниб етди ва уни кўксини қалқон қилиб ҳимоя қилди.

Халқ идеалини, унинг олижаноб гояларини тараннум этиб келган бахшлар эса инқилобни биринчи кунлариданоқ ўзларининг қайноқ меҳри, жўшқин илҳомлари билан куйладилар. Улар бу долғали даврининг ҳар бир воқеасини, ҳар бир лаҳзасини ҳаққоний акс эттирувчи қўшиқлар, термалар ижод этдилар. Бироқ улкан тарихий воқеаликни янада тўлароқ акс эттириш халқ шоирларининг етакчи ижодий мақсадларига айланди. Шундан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, бевосита инқилоб воқеаларини акс эттирувчи дostonлар ҳам яратилган бўлиши мумкин, бироқ уларнинг кўпи ўз вақтида ёзиб олинмаганлиги сабабли сақланиб қолмаган. Дарҳақиқат, халқ ҳаётида жиддий бурилиш ясаган бундай улкан тарихий воқеанинг халқ эпосида ўз ифодасини топмаслиги мумкин эмас.

Мана шу фикр бизни халқ бахшларининг инқилоб мавзусидаги йирик эпик меросини синчиклаб ўрганишга етаклайди. Афсуски, мазкур мавзуга алоқадор биргина дoston, у ҳам бўлса, тўлиқ бўлмаган бир шаклда бизгача етиб келганлигининг гувоҳи бўлдик. Бу Холёр Абдукарим ўғлидан ёзиб олинган «Амир қочди» дostonи-

дан иборат эди. Мазкур дoston турли тўплам ва хрестоматияларда жуда қисқа берилган. Бироқ ана шу парча билан танишган ҳар бир китобхон унинг йирик бир асарининг умумий планидан иборат эканлигини сезиши қийин эмас. Дарҳақиқат, дostonнинг бошламаси, вазият ва бошқа ҳолатлар билан таништирувчи қисм бутунлай тушириб қолдирилган. Дoston Қизил аскарларнинг Бухорони камал қилиб олиш манзарасидан бошланган. Кейин Олимхоннинг қочиши, Бухоронинг Шўро ҳукмати ихтиёрига ўтиши, босмачилик ҳаракатининг бошланиши, бу ҳаракатнинг бартараф этилиши ва халқ ҳокимиятининг ғалаба қозониши билан дoston якунланади. Бироқ буларнинг бари улкан бир эпик асарининг умумий режасидан иборатдек туюлади. Чунки воқеаларнинг ўта умумлашма баёни, фабулатик тасвири мазкур парчани ҳақиқатан ҳам йирик эпик асарининг муҳтасар баёни деб хулоса чиқаришга олиб келади.

Фикримизнинг далили сифатида айрим ҳолатларга мурожаат этамиз. Агар «Амир қочди» йирик тарихий дoston бўлмаганида эди, унда Олимхон ва унинг онаси образи, уларнинг мулоқоти, Дониёр ва унинг хиёнаткорона ҳаракатларини тасвирловчи эпизодлар бўлмаган бўларди. Чунки асарнинг ижодий режасига юқорида айтилган эпизодларнинг киритилиши ҳеч бир мантиққа тўғри келмайдди. Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, Холёр Абдукарим ўғли Бухоро инқилоби ҳақида йирик бир тарихий дoston яратган, аммо у ё тўлалигича ёзиб олинмаган, ё ёзиб олинган бўлса ҳам давр, сиёсий вазиятлар билан боғлиқ ҳолда қисқартириб чоп этилган. У ҳолда мазкур асар кейинчалик Холёр бахшидан нега тўлиқ ёзиб олинмаган, деган савол туғилиши мумкин. Ушбу саволга эса қуйидагича жавоб қайтариш лозим.

Холёр Абдукарим ўғлининг 20-йилларнинг охири, ундан кейинги даврлардаги ҳаёти ва фаолияти ҳақида ҳеч ким аниқ бир маълумот бера олмайди. Қўнгина кексаларнинг хабар беришича, бахши қатоғон даврининг қурбони бўлган. Шунинг учун дoston фақат юқоридаги ҳажм ва шаклда нашр этилиб келинади. Бироқ мавжуд ана шу шаклига қараб ҳам дostonнинг ғоявий-бадний хусусиятлари ҳақида муайян тасаввурга эга бўлиш мумкин.

Асарда амирликнинг энг сўнгги таянчи Бухородан амир Олимхоннинг қочиши, Шўро ҳокимиятининг ғалаба қозониши акс эттирилган.

Дostonда амир Олимхон образи катта ўрин эгаллайди, аммо бу образнинг бирор ўринда ҳам батафсил тас-

вирини учрата олмаймиз. Шунга қарамай унинг золимлиги, бузуқнафелиги каби хислатлари жуда ўринли таърифланган. Олимхон, бир томондан, халқ нафратига, иккинчи томондан, Қизил аскарларнинг ҳужумига бардош беролмай Афғонистонга қочишга мажбур бўлади. Бинобарин, дostonда Олимхон образи ўз хуқатвори, ҳукмдорлик салоҳиятининг пастлиги билан бутунлай инқирозга юз тутган шахс сифатида тасвирланган.

Дostonдаги сбразлардан яна бири Олимхоннинг онаси бўлиб, у ўз фарзандига меҳрибонлиги, ўғлининг омади кетганлигидан дилхасталиги билан оддий ўзбек аёлларидан фарқланмайди. Шунинг учун у тож-тахт, шон-шавкатидан кечиб, ўз жонини қутқариб қолиш умидида қочишга юз тутган ўғлининг отини тўхтатиб, жиловидан ушлаб қаёққа йўл тутганлигини сўрайди. Олимхон эса вазиятни тушунтириб яна ўз йўлида давом этади. Албатта, бу мулоқотсиз ҳам воқеалар ривожидан етавериши мумкин эди. Аммо Холёр бахши ўзбек халқ анъанавий дostonлари анъаналаридан келиб чиқиб, она-бола ўртасидаги мулоқотни киритади. Бу анъана эса ўз навбатида тингловчига аминнинг ўз тилидан мағлубиятни таи олишга, сафарининг мақсадини очиқ баён этишга имкон берган. Қолаверса, бу савол-жавоб аминнинг ўз жонини қутқариш йўлида онла, ота-она, ёр-дўстларининг юз-хотирига бормаслигини фош этиш учун хизмат қилган. Аминнинг бечора онаси образи эса барчада илиқ меҳр қозонади. Чунки у дostonда ўз фарзандига меҳрибон она сифатида тасвирланган. Онанинг кўзига фарзандининг гуноҳи, барча қусрлари кўринмаганидек, Олимхоннинг онаси учун ҳам фарзанди тўлатўкис эди. Шунинг учун ҳам у ўз ўғлига амир сифатида эмас, ёрдамга муҳтож фарзанд сифатида муносабатда бўлади. Бу нарса асардаги онага нисбатан тингловчининг меҳр-муҳаббатини кучайтирган, холос.

Бу ўринда шунинг ҳам айтиб ўтиш керакки, дostonдаги амир Олимхоннинг онаси образи тарихий шахсдан кўра бадний тўқима образдир. Чунки, биринчидан, аминнинг хорижга қочиши пайтида ўз онаси билан мулоқот қилганлиги ҳақидаги тарихий фактни тасдиқлайдиган ҳеч бир далил йўқ. Иккинчидан, унинг онаси бўлган тақдирда ҳам, улар ўртасидаги савол-жавоб бўлганлигини ҳеч ким кўрмаган. Мана шу мулоҳазалардан келиб чиқиб, тўла ишонч билан айтиш мумкинки, Олимхон ва онаси ўртасидаги мулоқот ўзбек халқ эпосининг анъаналари асосида асар сюжетида киритилган эпик

мотив бўлиб, у тарихий ҳақиқатдан кўра бахшнинг хаёли — бадий тўқима эпизод ҳисобланади.

Дониёр амир ҳузурида хизмат қилган, лаганбардорлик билан умр ўтказган хиёнаткор амалдорлар образининг намунасидир. У амирнинг ҳукми қилич тигини кесган пайтда содиқ хизматкорлик қилади, аммо амирлик емирилиб, ҳукмдор хорижга қочгач, дарҳол Шўролар томонига ўтиб олади. Бир қанча Қизил аскарларга бош бўлиб олиб, Бойсунга келади ва Шўро ҳукуматини тиклаш баҳонасида меҳнаткашлардан ўч олади. Унинг бу фаолияти фош бўлиб қолгач, босмачилар томонига ўтиб кетади. Бироқ Дониёрнинг бундай хиёнаткорона ҳаракати қасоссиз қолмайди. У Кўлоб атрофида қўлга тушиб, ҳақиқат ҳукми билан қатл этилади.

Дониёр Ўрта Осиёда инқилоб йилларида бутун умрини сохта садоқат, фирибгарлик билан ўтказиб келган кишиларнинг умумлашган образидан иборат. Халқнинг эса бундай шахслар учун ўз ҳукми, ўз муносабати бор. Дониёр ана шу адолатли ҳукм билан жазоланган.

Достондаги меҳнаткаш халқ, унинг орзу-истаклари йўлида курашаётган Қизил аскарлар образи ўзларининг хатти-ҳаракати, маънавий қиёфалари билан инқилоб йиллари даврига хос тарихий руҳни бутун ҳақиқати билан акс эттиради. Шу боис достон билан танишган ҳар бир шахс меҳнаткаш халқ, Қизил аскарлар образига илқ бир меҳр билан муносабатда бўлади.

Достонда насрий парчалар инҳоятда кам бўлиб, улар кўпроқ хабар бериш, шеърий парчаларга изоҳ бериш каби вазифаларни ўтайди. Достондаги насрий парчаларда бадий-тасвирий воситалар жуда кам қўлланилган. Шунинг учун ҳам аксарият насрий парчалар жуда оддий, қуруқ баён шаклига эга.

Шеърий қисмлар асарда етакчи ўрин эгаллайди. Мавжуд шеърий парчалар етти, саккиз, ўн бир ҳижоли бармоқ вазнидан ташкил топган. Одатдагидек, етти, саккиз ҳижоли вазнлар хатти-ҳаракат ва ҳолатни ифодаловчи ўринларда қўлланилган бўлса, ўн бир ҳижоли қисмлар, ҳис-ҳаяжон, персонажлар монологли ва диалоглари ифодасида қўлланилган.

Достондаги шеърий парчалар ҳақида сўз кетар экан, айрим ўринларда шеърий вазнларнинг бузилиш ҳолатига ҳам дуч келамиз. Масалан, Олимхон Бухородан қочган бир пайтда меҳнаткашларнинг қувончини ифодаловчи шеърий парчада етти, саккиз ва ўн бир ҳижоли шеърий вазнларнинг аралаш қўлланилишини кўрамиз:

Ҳукуматим келади	— 7
Бизларга раҳбар бўлади	— 8
Биздайчакин камбағалини	— 8
Ўглидан яхши кўради.	— 8
Неча-неча яхшиликка тугилдик	— 11
Золим бойлар қўлларидан қўтулдиқ ⁷⁴	— 11

Бир шеърини парчанинг ўзидан уч хил вазнининг қўлланилиши шеър ритмикасидаги изчилликни бузган. Лекин бу бузилиш шеърни ўқишда сезилса ҳам, бироқ у дўмбира жўрлигида ижро этилса, ҳеч сезилмайди. Эпик халқ шеърларида бундай сакталиқ шеър ритмикасида ноизчилликни юзага келтирса ҳам, фикрни эркин баён этишга кенг имкониятлар берган. Умуман олганда, «Амир қочди» достонида шеърини ритм изчиллигига жиддий эътибор берилмаган.

Достон тили асосан адабий тил нормаларига тўғри келса ҳам, бироқ унда шевага хос сўзлар кўп қўлланилган. Масалан, «тийган» (теккан), «байдоқ» (байроқ), «тайлади» (ташлади), «биздайчакин» (бизга ўхшаган) ва ҳ. к. Бу хилдаги шева сўзлари бахши томонидан атайлаб эмас, табиий қўлланилган. Чунки у жонли ижро жараёнида сўз танлашда шевага хос лексика доирасидан чиқиб кетмайди, аксинча, шева лексикасига таянган ҳолда иш кўради.

Хуллас, Холёр Абдукарим ўглидан ёзиб олинган «Амир қочди» достони Бухоро инқилоби ҳақидаги ягона асар бўлиб, унинг тўлиқ матни бизгача етиб келмаган. Мавжуд асар эса бу инқилобнинг кечини тарзи, миқёси ҳақида бадний маълумот бериши билан қимматли.

«ОЧИЛ ДОВ» ДОСТОНИ

Ўрта Осиёда инқилоб ғалабаси катта бир даврни ўз ичига олади. Инқилоб, граждонлар уруши кейинчалик босмачилиқ ҳаракати бу инқилобнинг узоқ вақт давом этишига олиб келди. Шунинг учун ҳам граждонлар уруши ва босмачилиқ ҳаракати билан боғлиқ воқеаларни акс эттирган барча достонларни биз бевосита инқилоб даври воқеаларини тасвирловчи тарихий достонлар сирасига киритишни лозим топдик. Дарҳақиқат, бу катта давр халқ ҳокимияти учун, халқ озодлиги учун курашнинг ўзидан иборат эди.

⁷⁴ Амир қочди//Дастагул. Ўзбек халқ ижоди. Кўп томлик. Тошкент, 1965. 115-бет.

Босмачилик ҳаракатининг бутун даҳшатини ўз бошидан кечирган халқ бахшилари ушбу ҳаракатнинг кечиш тарзи, миқёси ва моҳиятини ҳаққоний акс эттирувчи асарлар яратдилар. Уларнинг бундай асарлари эса ана шу давр ҳақида бадний маълумот берувчи нодир манбалар ҳисобланади. Атоқли халқ шоири Ғозил Йўлдош ўғли яратган «Очил дов» достони 20-йиллардаги босмачилик ҳаракатининг қатор лавҳаларини акс эттирувчи тарихий асардир.

Достон Ғозил шоирнинг ўзидан Ҳоди Зариф томонидан 1928 йил февраль ва 1936 йил апрель—май ойларида икки марта ёзиб олинган. Бинобарин, достон нашри учун ана шу икки матиннинг энг мукаммал танлаб олинган.

Достон тарихий даврга тавсиф беришдан, яъни Октябрь инқилоби бўлиб, Шўролар ҳукумати тузилган бир пайтда Самарқанднинг кун чиқаридан, қўштамғали найман уругидан Очил Жўрабой ўғли деган қўрбошининг чиққанлигидан хабар бериш билан бошланади. Асардаги баъдан шу нарса маълум бўладики, бу ҳаракат Шўролар ҳукуматига кирган ёки уларнинг тарафидан турган кишиларнинг мол-мулкни талаш, ўзларини ўлдиришдан иборат бўлган. Бахшининг тасвирлашича, босмачилар меҳнаткаш халқни қийратиб, бойлар, мингбошилариинг мол-мулкига тегишмаган. Ҳақиқатан ҳам Очил босмачи дастлаб беш-ўнта йиғити билан ҳаракат бошлаган бўлса, кейинчалик Шўро ҳукуматининг душманлари унга ҳам йиғитлар, ҳам от-улов, ҳам қурол-яроқ билан қўмаклашдилар. Тасвирлашишича, у ўз ҳамқишлоғи Ерқорани ёрдамчи қилиб олади. Унинг биринчи катта толони Татар қишлоғидаги Каримқул чўтирининг тўйхонасини босишдан бошланади. Очил ўзини ГПУнинг одами деб танитади ва тўйга келган одамларнинг кийим-бош, пул ҳамда тақинчоқларини олиб, узоқ-яқиндан келган меҳмонларнинг йиғирмата отига босиб олиб кетади. Ҳеч ким уларнинг кимлигини билмайди.

Очилнинг ўзини Шўролар ҳокимиятининг одами деб танитиши ва халқни талаш янги халқ ҳокимиятига нисбатан эл-юртнинг ғазаб, нафратини қўзғатиш, унинг мустаҳкамланишига йўл қўймасликдан иборат фитна эди. Шунинг учун ҳам тез орада Мулла Рустамга ўхшаган шахслар Очил билан тил топишиб, соддадил йиғитларни унинг ихтиёрига юборишади. Натижада, унинг одамлари қирқ-элликка етади.

Очилнинг навбатдаги босқинчилиги Жомбой бозори йўлида рўй беради. Шундан сўнг Очилнинг овозаси кенг

тарқалади. Унинг доврўғи Анвар пошшога ҳам етиб боради. Анвар пошшо ўз маслаҳатчиларини Очилдовга юборади ва унга беклик унвонини беради. Бир томондан мансаб жиҳатидан кўтарилиш, қолаверса, Шўро ҳукуматининг хориждаги душманларидан ёрдам олиш Очилга катта мадад беради. Энди у Шўро ҳукуматининг органларига жойлашиб олиб, ўқ-дори, кийим-кечак билан таъминлаб турган Қори Қомил каби шахслар ёрдамида ўз фаолиятини янада кенгайтириб юборади.

Улар энди Яканшиқ бозорини босиб, катта ўлжаларни қўлга киритадилар. Мана шу бозорда Очилнинг беклик унвонини олганлиги, Анвар пошшо билан яқиндан алоқада иш олиб бораётганлиги, унинг кураши ҳокимиятни қўлга киритиб йўқолиб бораётган мусулмончиликни тиклашдан иборатлиги, шунинг учун йиғилган жамоа Очилни ҳам моддий, ҳам маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш лозимлиги эълон қилинади. Мана шу вазиятда халқнинг руҳий аҳволи, унинг Очилга нисбатан бўлган муносабатидаги ҳар хилликни Фозил шоир жуда ҳам аниқ ва ҳаққоний тасвирлаб беради: «Бу сўзин эшитиб турган одамлардан бир хили, бир нечадан ҳеч нима кетгани йўқ, «шундай бўлсин», деяётир. Пули, моли кетганлар, тилининг учи билан айтмаса ҳам, ичи идраб, «бор нарсадан айрилдик», деб билдирмай, бир-бирига қараб: «Шундай қилиб бек бўлсанг, ўлганинг яхши» деб гапириниб ётир»⁷⁵.

Охир оқибат Очилнинг доврўғи шу даражада кетдики, унга самарқандлик Баҳром босмачи, мингиялик Мирза полвон билан Абдуқодир, Чўт қишлоғидан Хўжамқул, Элатан қишлоғидан Алим чўлоқ, Ўртабўз қишлоғидан Сарибой, Гадейбой каби босмачилар келиб, Очилга салом бериб, ўз йигитлари билан унинг ихтиёрига ўтадилар. Очил уларнинг бирига бек, бошқа бирига юзбоши каби унвонларни бериб, ўз сафларини кенгайтириш ҳақида кўрсатмалар бериб жўнатади.

Очил юз нафар йигитлари билан Чўянтепа бозорини босади. Мана шу босмачиликда Фозил шоир ҳам бозорга тушган экан. У ҳам қўрқиб, сувсиз бир ҳовузга беркинб олади, аммо бек йигитлари уни танишади. Уларни ҳовуздан чиқариб, ёнларидаги пулларини, миниб келган отларини тортиб оладилар. Фозил шоирнинг гувоҳлик беришича, тортиб олинган аксарият отлар фақат

⁷⁵ Очил дов//Дастагуд. Ўзбек халқ ижоди. Тошкент, 1965. 150-бет.

меҳнаткаш одамларники бўлиб, бой ва амалдорларнинг отлари дахлсиз қолади.

Чўянтепа бозори таланаётган пайтда ўн чоқли қизил аскар милтиқ отиб келиб қолади. Юз чоқли босмачилар қўрқиб ўзларини халқ ичига уради, Очил эса томга босилган шолни похол ичига беркиниб олади. Мана шу пайтда Алим чўлоқ ва Махсим қўрбошилар ўз йигитлари билан келишиб қолишади. Қизил аскарлар сон жиҳатидан кам бўлганликлари сабабли чекинишади. Очил йигитлари билан уларни Килдангача таъқиб этиб боришади.

Қизил аскарларга хабар берган Килданлик Қулмат деган йигитни Очил бозорга ҳайдатиб бориб отиб ташлайди. Унинг кекса онаси йиғлаб-сиқтаб ўғлини дафи этади. Очил эса тушган ўлжаларни йигитларига бўлиб бериб, зиёфат еб ётаверади. Уни Чимқўрғон бойлари зиёфатга чақиради. У йигитлари билан боради. Шу кунни Ғазрадан йигирма бешта қизил аскар милтиқ бўшатиб Чимқўрғонга бостириб келади. Очил бошлиқ босмачилар қизил аскарларнинг ғайратига дош беролмай, орқага қараб қочадилар.

Бу тасвирда ҳеч қандай муболаға йўқ. Дарҳақиқат, умр бўйи меҳнатдан бўшамаган, алданган солдадил йигитлар жанг қилишни қаёқдан билишсин. Бунинг устига махсус жанговар тайёргарлик кўрган аскарларга қаршилик кўрсатиш уларга йўл бўлсин. Шунинг учун ҳам Очил йигитлари чекинади.

Очил Ибодила, Қозоқ исмли йигитларини Ғазрага қизил аскарлардан хабар олишга юборади. Ғазрада уларни Жўра мингбоши кутиб олиб, зиёфат қилиб, қизил аскарларнинг Самарқандга кетишганини айтади. Очил ўз йигитларини йигиб, қўрқоқликлари учун танбеҳ беради. Анвар пошшонинг маслаҳатчилари Очилнинг барча йигитларига йўл-йўриқлар кўрсатади. Уларнинг барчаси Полвонариққа жўнайдилар. У ерда Холбўта туркманининг ҳовлисига қўнадилар.. Бу ерда ҳам бир кеча тунаб, совға-саломлар олиб Бурқут қишлоғига ўтади. Унга Шўро ҳукуматининг ичиди юриб, ўқ-дори, қурол-яроқ билан ёрдам бериб юрган рус кишилари қўшиладилар. Шундан сўнг, Очил қўшинлари билан Қўйтошга боради. У ерда бошқа қўрбошилар ҳам келиб унга қўшиладилар.

Очил барча қўшинлари бир минг икки юзга етганини кўради ва Анвар пошшонинг одамлари, қочиб келган рус офицерлари раҳнамолигида уларга ҳарбий машқлар ўргаттиради. Шундай қилиб, улар Қўйтошда йигир-

ма кунга яқин турадилар. Шу атрофдаги одамлар уларни от еми, озиқ-овқат билан таъминлаб турганликлари учун Очилдан безор бўлиб қолишади.

Маълум машқларни ўргатишгач, Очил ўз йигитларини одамлари билан жой-жойларига тарқатади. Ўзи ҳам олти юз аскар билан бир кеча Урайда тунаб, Мулла Турсунни ўзи билан олиб, Ўсमतга қараб жўнайди.

Ўсमतда Очил Дўстбек бойнинг хонадонига қўнади. Мана шу пайтларда қизил аскарлар ўн-ўн беш кишидан иборат бўлиб олиб, босмачиларни қишлоқма-қишлоқ қидириб юрар эди. Босмачиларнинг одамлари эса уларни босмачи йўқ томонга бошқариб юборар эди. Мулла Турсун ана шундай қизил аскарлар гуруҳига хужум қилади, аммо ўн аскарнинг милтиқ отишига чидай олмай, ортига қочади. Унинг чопари Очилга хабар беради. Олти юз аскар билан Очил ўн аскарга қарши жанг бошлайди. Вазиятнинг оғирлигини билган қизил аскарлар қочиб қутулади.

Очилбек Ўсमतга қайтиб, яна Дўстбек бойнинг ҳовлисига қўнади. У бу ернинг бой одамларини, ҳушаволигини кўриб, Ўсматнинг бойлари билан қариндош бўлгани келиб қолади. Унга Қаршибойнинг қизи, Қулжонбойнинг бева келинини раво кўрадилар. Шундай қилиб, Очил Ўсमतда уйланиб олади. Кейин Хўжамазгилга боради. Бу ерда қирққа яқин қизил аскарлар билан Очил қўшинлари ўртасида жанг бўлади. Бу жангда Очил ва унинг лашкари қочиб қутулади.

Кечқурун Очил лашкари Мўғол билан Сариқипчоққа қайтиб келади. Икки кунда бу қишлоқ аҳолиси уларнинг солиғидан безор бўлиб қолади. Шунда Қилданининг номдор бойи Мамарайим Очил ва унинг одамларини меҳмонга таклиф қилади. Очил йигитлари билан Мамарайимнинг хонадонига қўнади. Шу кун Фозил шоир ҳам Узунбулоқ қишлоғида дoston айтаётган экан. Бирдан босмачи келиб, қишлоқни талайди, шоирнинг байтали билан қўшиб ҳисоблаганда тўққиз байталга талланган нарсаларни юклаб кўздан ғойиб бўлади.

Очилни меҳмон қилиш навбати Ғазаматга етади. Жомбойда қолган саккиз нафар қизил аскарга босмачилар Елғизогочга қараб от солади. Бироқ сон жиҳатидан ортиқ босмачилар ўровига тушиб қолишдан қўрқиб, қизил аскарлар қочиб қутуладилар. Ғазамат қизил аскарларга хабар етказган Мулла Муродни отиб ўлдиради.

Очил энди Самарқанд атрофларини айланиб келиш-

га қарор қилади. Сазағонга қўнган Очил эл-халққа оғир солиқлар солади. Шу пайт катта Махсим Челақда қизил аскар борлигидан хабар беради. Очил ўз лашкарлари билан Соғиш деган жойга етиб борганда, қизил аскарларга дуч келади. Бу жангда ҳам босмачилар қочиб жон сақлаб қолади. Очил Чолбўйин қишлоғига қўниб, бу ердаги аҳолидан ҳам катта солиқ олади ва Полвонариқдаги Абди оқсоқолнинг ҳовлисида тунайди. Шундан сўнг Очил Чангал қишлоғида тунаб, у ердан ҳам солиқ олиб, яна Ўсмаатга қайтиб келади. Бу ерда бир неча кун туриб қолади.

Мулла Турсун элликта қизил аскар Ўсмаатга от қўйиб келаётганини айтади. Очил ҳам саккиз юз лашкари билан жангга киришади. Қизил аскарлар ғайрат қилиб, Очилнинг қўшинига катта талофот етказиб, сўнгра ортга қайтади. Очил аҳволининг тағлигини билиб, қизил аскарлар кўпайишиб келаётганини кўриб, шарманда бўлиб қолмайин деб, ўз маконини ўзгартиради. У Қалқишлоқдаги Зулпанбойнинг ҳовлисига қўнади. Унинг лашкарларига Зулпанбой, Раҳматбой, Исмаатбой, Муллаполвон яхши хизмат қиладилар.

Қизил аскарлар ҳам қайтиб, командирлари маслаҳатлашиб, яхши қуролланиб Ўсмаатга етиб келишади. Бу ерда босмачиларни топишга эришолмайдилар. Шунда босмачилардан азоб кўрган бир киши уларни Очилнинг қароргоҳига бошлаб боради. Босмачилар энди ош сузмоқчи бўлиб турганларида бирдан қизил аскарлар ҳужум бошлайди. Очил ва унинг лашкари саросимага тушиб ҳар томонга қочади.

Аҳволнинг оғирлигини билиб Эрмат полвон ўз йиғитлари билан қизил аскарларга таслим бўлади. Бу воқеадан сўнг бошқа қўрбошилар ҳам Самарқанд, Сабалоқ, Жиззах, Оқтепа, Янгикўргонга бориб ҳукуматга таслим бўла бошлайдилар. Очил эса олтиншга яқин одами билан Зарафшондан ўтиб, Қутчи қишлоғига қўнади.

Самарқандда Баҳром ўз йиғитлари билан қизил қўшинга таслим бўлади ва Регистонда йиғилган халқ олдида ўз ҳаракатиининг нотўғрилигини айтиб, эл-юртдан кечирим сўрайди. Бундан газабланган Очил Баҳромни алдаб Баҳрин қишлоғига чақиртиради ва уни жияни билан биргаликда отиб ташлайди.

Мана шундан сўнг Очил Мирзаполвон билан бирга юзта йиғити билан гоҳ у қишлоқда, гоҳ бу қишлоқда қочиб юради. Ургутда ҳам Очилнинг дарагини топиша олмайди. Шунда уни Валихон эшон биледи деган гап

чиқиб қолади. Қизил аскарлар эшонни яёв тоққа қараб ҳайдайди. Тоғда Очил аскарлари билан беркиниб ётганини кўришади.

Қизил аскарлар билан Очил йигитлари ўртасида қаттиқ жанг бўлади. Бу жангда Очил ўқ еб йиқилади. Уни Мирзаполвон отга ўнгариб Қоратепадаги эшоннинг ҳовлисига олиб келади. Очил беклики Мирзаполвонга топшириб, ярим кечада жон беради. Унинг ўлигини ҳам ҳукумат топиб олмасин деб эшон чорбоғнинг этагига кўмиб, устидан қўш ҳайдаб шудгор қилиб юборади. Шундан сўнг, Мирзаполвон йигирма-ўттиз одам билан қишлоқма-қишлоқ қочиб юради. У бир кун йигирмата йигити билан Шуллакли қишлоғидаги Мулла Алимқулнинг ҳовлисига келиб қўнади. Кундузи зиёфатни еб, меҳмонхонада тунайдилар. Мулла Алимқул яширин Самарқандга тушиб, милицияга хабар беради ва уйига қайтиб келиб ёта беради. Йигирма нафар милиция хизматчилари келиб, Мирза ва ўнта йигитини отиб ташлайди, таслим бўлган ўнтасини Самарқандга олиб кетишади.

Мулла Алимқулнинг ишидан хабар топган Абдуқодир бир кеча келиб, Алимқулни ўлдиради. Бироқ Қутчи қишлоғида қизил аскарларга дуч келиб, ўзи ҳам ҳалок бўлади.

Мана шу тариқа Очилбек бошлаган Самарқанд ва Жиззах атрофидаги босмачилик ҳаракати батамом тормор бўлади.

Достон мазмунининг баёнидан шу нарса маълум бўладики, асар изчил композицион шаклга эга эмас, унда бошдан-охир Очил ва унинг лашкари томонидан Самарқанд, Жиззах атрофларидаги қишлоқларда олиб борилган босқинчиликлар ҳикоя қилинади. Бу босқинчиликлар Фозил шоир томонидан тўқилган бўлмай, балки ҳақиқатан ҳам бўлиб ўтган тарихий воқеалардан иборат. Айримларида эса бахшнинг ўзи ҳам иштирок этганлиги достон сюжетининг бутунлай реал воқеалар асосига қурилганлигини тасдиқлайди.

Достон ўзининг эпик макон ва эпик замон характеристикаси билан ҳам диққатга сазовор. Сюжетнинг реал тарихий воқеаларга асосланиши уни, анъанавий халқ эпосидан фарқли ўлароқ реал хронотоп асосида ташкил этилишига олиб келган. Шунинг учун ҳам «Очил дов» достонидаги эпик макон ва замон реал макон ва замоннинг айнан ўзидан иборат, деб хулоса қилиш мумкин. Бундай ҳодиса эса халқ эпосининг тас-

вир принциплари совет даврида бутунлай реалистик характер касб этганлигидан далолат беради.

«Очил дов» дostonи юртимизда кечган босмачилик ҳаракатининг тарихий моҳиятини, унинг оқибати ва инқирозига асос бўлган ижтимоий-сиёсий воқеаларни реалистик принциплар асосида кўрсатиши билан аҳамиятлидир. Чунки кейинги пайтларда босмачилик ҳаракатини миллий-озодлик ҳаракати, миллий мустақиллик учун олиб борилган кураш эди, каби фикрлар ҳам пайдо бўла бошлади. Балки бу ҳаракатнинг айрим жойлардаги бошланиши юқорида айтилгандек моҳиятга эга бўлгандир, аммо, умуман олганда, бу ҳаракат миллий-озодлик ҳаракати эди дейишга асос йўқ. Чунки дostonдаги реал топонимика, реал тарихий шахслар, реал воқеаларнинг кечиш тарзи Очилбек раҳбарлик қилган қўшнларнинг босмачилик ҳаракатини миллий-озодлик ҳаракати дейиш ҳаёт ҳақиқатига зид бўлар эди. Биз дostonдаги шахслар ва воқеаларни бадий тўқима дея олмаймиз. Чунки Фозил шоир ҳар бир қишлоқ ва шаҳарнинг, ҳар бир шахснинг этник мансубиятига — барча-барчасини аниқ тасвирлаб боради. Бу нарса дostonни ҳужжатли тарихий дoston даражасига чиқариб қўяди. Дostonдаги бир воқеанинг ўзи бу фикримизни тасдиқлайди.

Маълумки, халқ бахшилари қишлоқма-қишлоқ йиғин, маъракаларда дostonлар, термалар куйлаб халққа хизмат қилиб юрганлар. Фозил шоир каби йирик истеъдод эгалари эса ҳар доим катта эътиборда бўлган. Мана шундай сафарлардан бирида Фозил шоир Ўзунбулоқ қишлоғига бориб, Муҳаммадқул деган шахснинг меҳмонхонасида дoston айтиб ўтирганда Очил йиғирма чоқли босмачилар билан келиб, ўтирганларни талаб, бор нарсаларини олиб кетишади. Мана шу таловда ҳаттоки Фозил шоир миниб келган байтални ҳам олиб кетишди. Пиёда қолган шоир эса бошқа йўловчиларнинг отуловларига мингшиб, ўз қишлоғига етиб келади. Ушбу ҳаётий-фожиавий тасвир ҳам бу ҳаракатнинг эл-халқ бошига тушган мусибатлигини кўрсатиб турибди.

Дostonда босмачилар ҳаракатига ҳар томонлама ёрдам бериб турган Анвар пошшо ҳукумати, шу ҳукуматга қарашли, аммо Шўролар ичига суқулиб кириб олган хиёнаткор рус офицерлари, Мулла Турсун каби сотқин шахслар, вазиятдан фойдаланиб ўз бойлигини орттириш пайида бўлган бойлар, амалдорлар ва эшонларнинг хатти-ҳаракатлари жуда ҳам ишонarli кўрсатилган. Атоқли ўзбек фольклоршуноси Ҳ. Т. Зарифов-

нинг сўзлари билан айтганда, «Очил дов» дostonи ўзбек фольклорида социалистик революциянинг ўзига хос ойнаси сифатида жуда катта аҳамиятга эгадир. Реал воқеалар асосида, реал фактлар билан ишланган бу дoston Гражданлар уруши даврини ўрганиш учун муҳим адабий манбалардан бири бўлиб хизмат қила олади⁷⁶.

«Очил дов» биз учун бадиий асар сифатида қимматлидир. Чунки дostonдаги барча тарихий воқеалар бадиий днд билан танланган ва тарихий ҳақиқатга зарар етказмаган ҳолда бир мантиқий илга тизилгандир. Бу воқеалар марказида эса тарихий шахс Очилбек образи туради. У ўзини миллий-озодлик ҳаракатининг ташкилотчиси, миллат, дин учун курашувчиларнинг раҳнамоси деб даъво қилса ҳам, бироқ аслида бундай улуғвор кураш учун унда аниқ бир дастур, аниқ бир ҳаракат йўқ эди. Оддий ўғриллик, босқинчиликдан бошланган бу ҳаракат Советлар ҳокимиятининг ички ва ташқи душманлари томонидан қўллаб-қувватланиши ҳамда унга беқлик инвошининг берилиши билан кенг миқёс касб эди. Бироқ шуида ҳам Очил қишлоқларга солиқ солиш, зўравонлик билан улардан от-улов, ем-хашак, кийим-кечак олишдан нарига ўтмади. Бу эса қўл учида кун кўриб келаётган меҳнаткаш халқнинг катта порозилигига сабаб бўлди. Шу бoнс бу ҳаракат инқирозга учради ва Очил босмачи фoжиали ҳалок бўлди.

Энди айрим илмий мақолаларда дostonга нисбатан айтилган танқидий бир фикр хусусида тўхталиб ўтишни лoзим топамиз. Проф. Ҳ. Т. Зарифов юқорида кўрсатиб ўтганимиз мақоласида дostonда қизил аскарлар айрим командирларининг кўрсатган қаҳрамонликлари индивидуаллаштирилган тарзда кўрсатилмаган деб айтади⁷⁷. Албатта, индивидуаллаштирилган ҳолда айрим қизил командир ёки аскарларнинг қаҳрамонликлари тасвирланса, дostonнинг ғоявий-бадиий қиммати яна ортар эди. Аммо Фозил шоирнинг қизил аскарлар фаолияти билан яқиндан таниш бўлмаганлиги бундай тасвирии дoston сюжетига олиб киришга монелик қилган. Дostonда бахши яхши билган воқеаларгина киритилган, ҳолос. Фозил шоир томонидан сунъий тўқилган эпизодларнинг дostonга киритилиши асарининг тарихийлик аҳамиятини пасайтирар эди. Бинобарин, бизнинг наза-

⁷⁶ Ҳоди Зариф. Фозил шоир — машҳур дostonчи//Фозил шоир. Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар. 3-китоб. Тошкент, 1973. 23-бет.

⁷⁷ Ҳоди Зариф. Кўрсатилган мақола. 5-ша саҳифа.

римизда, асардаги воқеаларга умумлаштирилган ҳолда ёндашиш, тасвирда бахшнинг ўта ҳолисона муносабатда бўлиши дostonда тарихийлигини, реализминини ишончли чиқишига олиб келган.

Дoston шаклан анъанавий ўзбек халқ эпосидан фарқланмайди. Чунки бутун баён наср ва назмнинг муайян нисбатларда алмашиниб келиши орқали олиб борилган.

Дoston насрий парчаларида сажъ санъатидан ўринли фойдаланилган. Қўлланилган сажълар баёнга равлонлик, оҳангдорлик бағишлашдан ташқари тасвирнинг аниқлигига ҳам ёрдам берган. Масалан, Очил йигитларининг Мўғол қишлоғинини талаш эпизодига, кесимларнинг ҳозирги замон давом феъли ёки ҳозирги-келаси замон шаклларида сажъланган ҳаракатни тингловчи кўзи олдида юз бераётгандек тасвирланиши босмачилар қилаётган зўравонлик ва бедодликка қарши нафрат туйғуларини тўғдиради: «Элнинг топган нарсасини беълчов еб лашкар ётир. Бир нечалар уй-уйига хабар қилиб от еми, овқат солаётир. Кўп одам билдирмайди, ҳарларди ичида, айта олмайди... Булар унча-мунчага кўнмайди, қулоқ солмайди, ўз билганидан қолмайди, бировнинг тилини олмайди» (192-бет).

Асарда жуда кўп насрий парчаларда фикрнинг аниқ, лўнда ва образли чиқишини таъминлаш мақсадида халқ мақоллари ишлатилган. Бундай мақоллар эса тасвирнинг табиий ҳамда жонли чиқишига сабаб бўлган. Масалан, маҳаллий бой ва руҳонийлар, Очил ва унинг маслаҳатчилари афандилар айтган гапларнинг бир-бирига мос тушишини бахши «Кўр-кўрни қоронғида танийди», Очил йигитларининг оз сонли қизил аскарлардан қочиши ва бекининг турк афандилари олдида уялиб қолиши «Уят ўлимдан қаттиқ», халқнинг босмачилар ҳаракатининг моҳиятидан норозилик кайфияти «Қатта карвон қаердан кўчса, кичик карвон ҳам шу йўлдан кўчади» каби мақоллар орқали ифодаланган. Бундай тасвирлар дostonда анчагина учрайди ва насрий парчалардаги ифодаларга образлилик бағишлаган.

Дostonдаги шеърий парчаларнинг аксарияти хатти-ҳаракат ва қисман персонажларнинг бир-бирларига мурожаатларида қўлланилган. Шу биле шеърий қисмлар вазни 8—11 ҳижоли бармоқ вазнидадир.

Дostonдаги шеърий парчаларда анъанавий барқарор шеърий мисралар жуда ўринли қўлланилган. Бундай мисралар шеърий парчаларга ритмик қўлипплик вазифасини ўташдан ташқари тасвир объектининг руҳий ҳолати, вазиятнинг реал қиёфасини белгилаб беришга

ҳам кўмаклашган. Масалан, оз сонли қизил аскарларнинг босмачилар галасига дадил ва шиддат билан ташлаишини бахши анъанавий эпосга хос барқарор шеърӣ ифодалар орқали берадики, натижада анъанавий тасвир воситаси ялли воқелик тасвири учун ҳам хизмат қилади. Бошқача айтганда, анъана новаторлик касб этади:

Арқираган эрдай бўл,
Хар қайсенен шердай бўл,
Бешотарин бўшатди,
Унтаси ҳам бирдай бўл (162-бет).

Ёки Очилга садоқат билан хизмат қилган, мингбоши бўлиб донг таратган Мулла Рустамнинг ҳалок бўлганлиги ҳақидаги хабар ҳам анъанавий барқарор мисралар орқали баён этилган:

Хазон чалиб, богда гуллар сўлгандир,
Шум фалак бошига савдо солгандир,
Ажэл етиб паймонсен тўлгандир,
Ўи беш кундир Мулла Рустам ўлгандир (177-бет).

Шунингдек, дostonда «Отга солар арпа билан ийрини, қорда юрган карвон солар чийирини», «Қаторда тиркалган лўкча, нор дейди», «Ўтар дунё ўтарини ўйлагини», «Жафо тиги букуи жондан ўтгандир», «Яхши одам кўнар тангри ишига, азамат бош берар диннинг йўлига» каби жуда кўп барқарор анъанавий мисралар дostonда ўринли қўлланилганки, улар янги воқелик, янги вазиятлар тасвирини таъсирли ифодалашга хизмат қилган.

Қолаверса, дostonда анъанавий халқ дostonларига хос айрим шеърӣ усуллар ҳам қўлланилганки, булар тасвири кучайтириш, уни бўрттиришга хизмат қилган. Масалан, эллик нафар қизил аскарнинг Самарқанддан чиқиб, босмачиларни қидириши ана шундай таъкидли усулда тасвирланган:

...Самарқанддан от тортиб,
Шундайини қистаб кетиб,
Борди Алғаяга етиб,
Кизил аскар жўнади,
Жўнади, аскар жўнади...

Очилни излаб топмоқчи,
«Зўр»ни ушлаб отмоқчи,
Жазосини бериб қайтмоқчи,
Жўнади, аскар жўнади,
Қизил аскар жўнади... (210-бет).

Бу хилдаги шеърӣй тасвирлар ҳаракатни таъкидлаш, унга кўтаринкилик бағишлаш билан тингловчи руҳия-тига ҳам тантанаворлик бағишлайди.

Достон шеърӣй парчаларидаги қофиялар асосан ик-ки хил характерга эга. Биринчиси — «ўтди, ютди; то-пишди, чопишди; ошини, ёшини; интизор, ихтиёр, каби тўлиқ қофиялардан иборат бўлса, иккинчиси, «ётибди-ётибди; иш бўлди-иш бўлди» каби оддий сўз такрор-ларидан ташкил топган ва улар эпик халқ шеърда қо-фия назифасини ўтайдилар.

«Очил дов» достонида адабий тил нормаларига тў-ла мос келувчи кўпгина сўзлар билан бир қаторда соф шевага хос «уёниб», «қайтиб» (қандай қилиб), «ўнга (ўзга)», «шупутди (супуртирди)» каби сўзлар ҳам кенг қўлланилганки, бу нарса бахши тилининг табиийлиги билан изоҳланади. Шун билан бир қаторда достонда «налог», «пулемёт», «комиссар», «командир», «мили-ция», «саллот (солдат)», «большевик», «офицер», ГПУ каби янги даврга хос тушунчаларни ифодаловчи сўзлар ҳам ишлатилган. Фозил шоир тасвир зарурати билан янги сўзлардан ўришди фойдаланган.

Шундай қилиб, «Очил дов» достони янги давр ўзбек халқ эпосининг тасвир принципларида, структураси ва шаклий жиҳатларида юз берган ўзгаришларни, энг ав-вало, бу ўзгаришларнинг реал воқелик билан шартлан-ган ҳолда юзага чиққанлигини намойиш этувчи бадний обидадир.

* * *

Улуғ Октябрь инқилоби даврида ҳам халқ шоирлари ўз асарларининг тематик доираларини кенгайтириб бордилар. Улар халқ эпосининг мангу барҳаёт намуна-лари бўлмиш «Алпомиш», «Рустамхон», «Кунтуғмиш», «Равшан» каби анъанавий достонлар билан бир қатор-да янги тарихий воқеликни бутун мураккаблиги билан акс эттирувчи реалистик асарлар яратдилар. Холёр Аб-дукарим ўғлининг «Амир қочди», Фозил шоирнинг «Очилдов» каби достонлари ана шулар жумласидандир.

Бу асарлар халқ эпоси ривождаги янги босқич бў-либ, улар биринчидан асрий эпик анъаналар асосида янги воқеликни акс эттирувчи муаллифли достонлар саналадилар. Иккинчидан, бу достонларда бадний тў-қима воқеаларга кўра кўпроқ реал тарихий воқеалар Ўрта Осиёда инқилоб ва аксилинқилобий воқеаларнинг моҳиятини реал макон, замон ва кишилар тақдирида

кўрсатиши билан характерланидилар. Бинобарин, реалистик тарихий эпос намуналарида қўлланилган тасвир восита ҳамда усуллари, анъанавий услубий унсурларнинг бутунлай янги воқелик тасвирига хизмат қилдирилганлиги халқ эпоси табиатида юз берган новаторликни намойиш этиши билан диққатга сазовор. Демак, инқилоб даври ўзбек халқ эпосида ижод ва ижро, анъана ва янгиланиш тўла давом этган.

Инқилобдан кейинги тиклаш даври ўзбек халқ дostonлари

Инқилоб сиёсий ҳодиса сифатида янги ҳаёт пойдеворини қурди. Юқорида Октябрь инқилоби ва граждaнлар уруши йиллари халқ оғзаки ижодининг ёрқин маҳсули бўлмиш қатор дostonларни кўриб ўтдик. Халқ дostonчилиги ўтмиш фольклорининг энг ҳаётий анъаналари асосида янги замон тематикаси ҳисобига бойиди. Тарихий дostonчилик янгича тасвирда юзага келди. Замоनावийлик, давр ҳаётига ҳамқадамлик халқ эпоси руҳига сингиб борди.

Мамлакатда оғир саноатни ривожлантириш, қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш ҳаракати ва маданий революция 20—30-йиллар ўзбек халқ оғзаки ижодида етакчи мавзуга айланди. Халқ бахшилари асосан қишлоқларда яшаганликлари, оғир саноат барпо этилаётган шаҳарлар ҳаётидан узоқ бўлмиш уларга индустриалаштириш мавзунда йирик эпик асарлар яратишда монелик қилди. Натижада, улар айрим термалар, қўшиқлар яратиш билан чегараландилар. Бироқ қишлоқ жамoаларини ташкил этиш, қишлоқда кооперативлар тузишга қарши турган кучлар билан кураш каби мавзулар ўзбек совет халқ эпосининг, айниқса тарихий эпосининг янги-янги асарлар билан бойишига сабаб бўлди. Фозил шоир, Эргаш Жуманбулбул ўгли, Пўлкан шоир, Ислом шоир, Абдулла шоир каби улкан халқ бахшилар қишлоқ ҳаёти, у ерда юз бераётган ўзгаришлар билан жуда яқиндан таниш эдилар ва бу ўзгаришларда бевосита ўзлари ҳам иштирок этдилар.

Биргина Пўлкан шоирдан ёзиб олинган «Ҳасан батрак» ва «Қомсомолка Ойтўти» каби дostonлари бу фикримизнинг далилидир. Муҳим жиҳати шундаки, бу икки дoston ҳам тарихий воқeалар асосида яратилган бўлиб, уларнинг иштирокчилари реал ҳаётий шахслардан иборат эдилар. Бинобарин, дostonлар сюжет конфликтни реал ижтимоий воқeалар билан шартланган бўлиб, улар-

да бадий тўқиманинг иштироки чеклангандир. Мана шу фактнинг ўзи 20—30-йиллар оғзаки эпосининг воқелик билан ниҳоятда яқинлашиб, чатишиб кетганлигини кўрсатади.

Коллективлаштириш даври ўзбек халқ тарихий дostonлари шаклан бойлмагани ҳолда мавзу жиҳатидан жуда ҳам илгарилаб кетди. Бу давр тарихий эпоси тадқиқига бағишланган илмий ишларнинг ютуқларига таянган ҳолда уларнинг умумий ҳолати ва адабиётда тутган ўрни ҳақида қуйида батафсилроқ фикр юритилади.

«ҲАСАН БАТРАК» ДОСТОНИ

Достон 1927 йилда яратилган ва унда жумҳуриятимиз қишлоқларида бўлиб ўтган ер-сув ислоҳоти, ана шу тарихий воқеалар асносида меҳнаткаш бир йигитнинг севги тарихи ёритилган.

Маълумки, ер-сувни бир гуруҳ бойлар, муштумзўрлар қўлидан тортиб олиб, оддий меҳнаткашларга бўлиб бериш осонлик билан амалга оширилмади. Бу сиёсий воқеа қанчадан-қанча қаршиликларни енгини, фожиалар эвазига рўй берди. Жуда кўплаб янги ҳукумат раҳбарлари, партия ва давлат арбоблари қишлоқма-қишлоқ юриб ер-сув ислоҳотининг моҳияти, унинг тарихий аҳамиятини эл-юртга тушунтирдилар. Тадқиқотчиларнинг кўрсатишларича, биринчи ўзбек президенти Пўлдош Охунбобоев бу ишда жуда катта жонбозлик кўрсатиб, қишлоқ меҳнаткашлари билан учрашиб ислоҳотнинг иқтисодий ривожланишдаги ролини тушунтириш бора-сида улкан фаолият кўрсатган. Шундай бир пайтда Пўлкан шоир ҳам Охунбобоев билан бир неча марта суҳбатларда бўлган. Демак, «Ҳасан батрак» достонининг муваффақиятида шу мулоқотларнинг таъсири сезиларли бўлган⁷⁸.

Достон Совет ҳокимияти барпо бўлганидан кейин ҳам чекка қишлоқларда бой ва амалдорлар узоқ вақт ўз ерларида камбағаллардан қарол, чўпон-чўлиқ сифатида фойдаланиб юрганлиги ҳақида маълумот берувчи тарихий экспозиция билан бошланади. Достоннинг марказий қаҳрамони Ҳасандир. Тасвирланишича, Ҳасан кайғи Айвазбойнинг чўпони сифатида хизмат қилади. Унинг отаси ҳам шу бой қўлида умр бўйи тер тўкиб,

⁷⁸ Афзалов М. Пўлкан//Пўлкан шоир. Тошкент, 1976. 26—27-бетлар; Қобулнийёзов Ж. Ўзбек совет фольклорининг ривожланиш йўллари. Тошкент, 1969. 180—191-бетлар.

бири икки бўлмаган. Ота вафот этгач, ўгли Ҳасан унинг ўрнини эгаллайди. Айвазбой учун эса бунинг аҳамияти ҳам йўқ эди. Чунки Ҳасан унинг уй ишларидаги тартиб, далада мол-қўйиғача бўлган барча хизматини ўрнига қўйиб бажарарди.

Айвазбой «яхши хизмат қилсанг, сени ўйлантириб кўяман» деб катта ваъдалар бериб юради. Бойнинг Бойқиз деган қизи бўлиб, унинг лақаби Ойқиз эди. Ҳасан уни кўз тағига олиб қўйган эди.

Қўнлардан бир кун Ҳасан мол-қўйларга қараб юрган бир пайтда Бойқиз яйловга бориб қолади. Шунда Ҳасан ўз қўнглини Ойқизга айтиб, унга ўйланиш нияти борлигини билдиради. Дастлаб Ҳасаннинг гапига Бойқизнинг жаҳли чиқади. Бироқ Ҳасан давр энди камбағал-батракларга келганлигини, Бойқизни эса отаси бир бойга қўндошлар устига узатажаклигини, шунча ҳаётининг мазмунсиз ўтишини айтгач, бир ўйлаб кўрай, деб қиз ўйига қайтади.

Қўшни қишлоқда Жонали чўнтоқ деган катта бир бой бўлиб, унинг Мاستон, Бўстон исмли икки хотини бор эди. У хотинларига истаганча бойлик бериб, ҳар иккисини Бойқизнинг уйига совчилikka юборади. Айвазбой ва унинг хотини катта бойлик эвазига Бойқизни Жонали чўнтоққа беришга рози бўлишади. Бойқизнинг акаси эса синглисини қари бойга беришга қўймайди. Бироқ Айвазбой уларнинг қаршилигига қарамай, қишлоқ шўросининг раисларини зиёфат қилиб қўлга олиб, ўз ниятини амалга оширишга киришади.

Айвазбой билан раис ўртасидаги гапларни Бойқиз билиб олади ва йиғлайди. Бой қизи ва хотинини қаттиқ қалтаклайди. Шу пайтда Ҳасан Мамарайим фирқанинг уйида бойларнинг мол-мулкни тартиб олиш ҳақида маслаҳатлашиб ўтирган эди. Бойқиз отаси ва онасининг ухлаб қолишини кутиб ётади. Улар ухлаб қолишгач, аста Ҳасаннинг олдига бориб, унга турмушга чиқажаклигини, бунинг учун улар районга женотделга боришлари зарурлигини айтади. Улар тунда районга жўнашади, сўраб-суриштириб женотделнинг уйига боришади, уни барча гандан хабардор қилишади. Женотдел уларни никоҳдан ўтказиб, қўлларига қоғоз қилиб беради. Райком махсус комиссия тўплаб, Ҳасан ва Бойқизни ўз қишлоқларига юборади. Улар келиб, бойлардан оғир зулм кўрган деҳқонлар, хизматкорларни атрофларига йиғиб, ўн-ўн беш кун текширишади. Раис ва унинг саркотибларини милиция районга олиб кетади. Айвазбойнинг мол-мулкни хизматкорларга бўлиб беришади.

Бойнинг меҳмонхонаси Ҳасанга тегади. У ана шу ерда Бойқиз билан бирга яшайди.

Бутун ер-суви, мол-мулки қўлдан кетган Айвазбой, Жонали чўнтоқ каби бойлар йиғилишиб, Ҳасан ҳамда Мамарайим фирқани ўлдиришга қарор қиладилар ва бунга одам ёллайдилар. Уч киши Ҳасанни ўлдирмоқчи бўлиб қоронғида унинг уйига боради. Бироқ уларни ит талайди. Ҳамма ташқарига чиқади. Қотиллардан икkitаси қочиб қутулади, бирининг сонидан ит тишлайди ва у қўлга тушади. Шу пайтда Мамарайим фирқанинг уйига ҳам икки киши борган эди. Улардан бирини Мамарайим отиб ўлдиради, бири қочиб қутулади. Ит тишлаган қотилдан улар бари нарсани сўраб билиб оладилар. Айвазбой ва Жонали чўнтоқ қамоққа жўнатилади. Шундан сўнг маслаҳатда бўлган барча бойлар ҳам қамоққа олинади. Уларнинг барча мол-дунёси камбағалларга бўлиб берилади. Мамарайим фирқа қишлоқ шўросига раис, Ҳасан батрак эса батраклар артелига бош бўлади. Шундай қилиб қишлоқда шўролар ҳокимияти галаба қозонади.

Достонда ўзбек меҳнаткашларининг ер-сувга, энг муҳими, эркин ва фаровон ҳаётга эришиш йўлидаги курашлари реал лавҳаларда акс эттирилган. Дарҳақиқат, Ўлкан шоир достон бошланмасида кўрсатиб ўтганидек, Ўзбекистоннинг узоқ чекка қишлоқларида меҳнаткаш омма билан бой-патриархал табақа ўртасидаги кураш 20-йилларнинг иккинчи ярмида ҳам шафқатсиз давом этди. Чунки деҳқонларнинг хўжаликни бошқаришда етарлича иштирок этмасликлари, қолаверса халқ вакили сифатида қўйилган айрим қишлоқ раҳбарларининг маҳаллий бойлар билан тил топишиб иш кўришлари оддий меҳнаткаш фуқарони яна мулкдорларга тобе қилиб қўйган эди. Меҳнаткашлар орасидан чиққан ҳақ-ҳуқуқини талаб этувчи айрим батраклар эса қишлоқ зодагонлари томонидан ё сотиб олинар, ёки террор йўли билан йўқ қилинар эди. «Ҳасан батрак» достони ана шундай реал конфликт асосига қурилган бўлиб, бу конфликтнинг бир қутбини Ҳасан, Ойқиз, Мамарайим фирқа ва оддий фуқаро ташкил этса, иккинчи қутбини Айвазбой, Жонали чўнтоқ каби бой-феодаллар ҳамда уларга сотилган қишлоқ шўроларининг раислари ташкил этади.

Достон реал конфликт, 20-йиллар воқелиги учун типик бўлган воқеалар заминига қурилганлиги сабабли ўзбек халқ тарихий эпосида алоҳида ўрин эгаллайди. Асарнинг муваффақиятли чиқиши яна шу нарса билан

хам боғлиқ эдики, барча персонажлар реал прототипларга эга. Тадқиқотчиларнинг хабар беришича, улардан айримлари, масалан, Ҳасан ва Мамарайимлар 70-йилларда ҳам Самарқанд вилоятининг Хатирчи районида бахтли ҳаёт кечирганлар⁷⁹.

Бевосита ижодкорлар учун таниш бўлган воқелик, тарихий шахсларнинг хатти-ҳаракати, энг муҳими, тарихий воқеликнинг аниқлиги дostonдаги реализмни таъмин этган. Бошқача қилиб айтганда, у тарих ҳақиқатини бадний ҳақиқатга айлантиришга кенг имконият берган.

Dostonдаги реализм энг аввало, қуйидагиларда кўзга ташланади. Биринчидан, dostonда ўз прототипига эга бўлган характерлар яратилган. Демак, мазкур асардаги айрим персонажлар анъанавий dostonлардагидек, барқарор ҳолатда эмас, балки доимий ўсиш ва ривожланишда тасвирланган. Масалан, оддий батрак Ҳасан образини олинг. У дастлаб Айвазбойга мутеъ бир хизматкор бўлса, кейинчалик тарихий воқелик таъсирида эски тузумнинг ашаддий душманига, янги тузум учун фидойи курашчига айланади. Асар бошида Бойқизга ҳавас билангина қараган Ҳасан асар давомида ўз бахти, севгиси ва ҳуқуқи учун курашувчи, қишлоқ меҳнаткашларининг раҳбарига айланади.

Бундай хусусият Бойқиз образига ҳам тааллуқли. Doston бошида у отаси Айвазбойнинг мол-давлатини кўпайтириш учун итилувчи, ўз бахти учун курашга журъат эта олмайдиган итoаткор қиз сифатида тасвирланган бўлса, кейинчалик у севгиси, бахти ва келажак учун жасорат билан курашувчига айланади. Бу йўлда унинг Ҳасанга бўлган қайноқ севгиси, отаси каби қишлоқ бойларининг инсофсизлигини чуқур англаб етиши катта ёрдам беради. Шу боис ҳам Бойқиз характерининг яратилиши, унинг босқичма-босқич ўсиб бориши, шахсий бахти учун курашининг ижтимоий-сиёсий кураш тусини олиши doston мухлисларини тўла ишонтиради.

Мамарайим фирқа асардаги етакчи ижобий образлардан бири. У ўзининг фаол курашчанлиги, шижоати ва тадбиркорлиги билан алоҳида ажралиб туради. Кўпгина тадқиқотчиларнинг эътирозларига кўра, Мамарайим фирқа образининг индивидуал хислатлари асарда тўла акс этмаган⁸⁰. Бу — тўғри. Аммо шуни ҳам на-

⁷⁹ Пўлканов А. Замонавий dostonларда прототип ва бадний образ//Пўлкан шoir. Тошкент, 1976. 47-бет.

⁸⁰ Қобулиниёзов Ж. Ўзбек совет фольклорининг ривожланиш йўллари. Тошкент, 1969. 187—188-бетлар; Пўлканов А.

зарда тутиш лозимки, мазкур образнинг ўта умумий тарзда тасвирланиши бахшининг ижодий принциплари билан боғлиқ эди. Анъанавий халқ эпосидаги бадний тасвир принципларига кўра, бир пайтнинг ўзида икки маконда ҳаракат қилувчи икки қаҳрамон тасвирланиши мумкин эмас. Бир асарда ягона қаҳрамон ҳоким бўлиб, эпик макон ва замон фақат у билан боғлиқ ҳолда тасвирланиши лозим. Шундай экан, дostonдаги бош қаҳрамон Ҳасан ва у билан боғлиқ ҳолда Бойқиз бўлиб, фақат шу икки образнинг характери тўла тасвирланиши лозим. Пўлкан ана шу принципга амал қилган. Шунга қарамай. Мамарайим асар воқеаларининг ривожига, муваффақиятли якунига сезиларли таъсир кўрсатган.

Асарда Айвазбой, Жонали чўнтоқ каби бойларнинг образлари ҳам реалистик тасвирланган бўлиб, улар меҳнаткашларни қўлдай ишлатиш, ўз манфаатларига зид бўлган барча тўсиқларни шафқатсизлик билан йўқ қилишга тайёр шахслардир. Шунинг учун ҳам улар Ҳасан, Мамарайим каби қишлоқ активларини йўқ қилишга қатъий бел боғлайдилар, аммо ўзларининг ёвуз мақсадларига эриша олмай маҳв этиладилар.

Дostonдаги қизиқарли чиққан образлардан яна бири қишлоқ шўросининг сотқин раиси бўлиб, асарда унинг исми, ташқи қиёфаси аниқ тасвирланмайдиган. Шунга қарамай унинг хатти-ҳаракатлари кишида нафрат қўзғатади. Бу образ ҳам ўзининг реалистик қудрати билан ажралиб туради. Чунки 20-йиллар воқелиги учун бундай шахслар жуда ҳам хос эди. Мафкура, интилиш ва манфаат нуқтаи назаридан улар бутунлай емирилиб борзётган синф томонида турсалар ҳам, бироқ кун кўриш, ташинда тургунча, ичнда туриб яширин кураш олиб борувчи бу хилдаги шахслар 20—30-йиллар тарихий воқелиги учун характерли эди. Пўлкан шоир бундай шахсларнинг умумлаштирилган образини ярата олган.

«Ҳасан батрак» дostonида наср йўли назмга нисбатан устунроқ мавқега эга. Бунга сабаб баёнда назмга фақат персонажларнинг мулоқотлари, монологларидагина мурожаат этилганлигидадир. Анъанавий дostonларда персонажларнинг хатти-ҳаракатлари, сафар ва жанг тасвирлари кўпроқ шеърний шаклда берилганлиги сабабли наср ва назм нисбатида назм бир оз устунроқ

Замонавий дostonларда прототип ва бадний образ//Пўлкан шоир.
47-бет.

мавқе эгаллар эди. Замонавий дostonларда, хусусан «Ҳасан батрак»да хатти-ҳаракат, сафар тасвирлари насрий йўл билан баён этилганлиги сабабли ўзаро нисбатда наср устун бўлиб қолган.

Барча насрий парчаларда, айниқса ҳаракат, персонажларнинг руҳий ҳолатларини ифодалашда бахши мусажжаъ санъатига мурожаат этади. Масалан, отасининг раис билан келишиб қизини Жоналибойга беришга қарор қилганлигини билган Бойқизнинг тушқун руҳий ҳолати сажъ воситасида жуда таъсирчан ифодаланган: «Ойқизнинг кўнгли *бузилиб*, юрак-бағри *эзилиб*, кўзидан ёши *тизилиб*, уйга кириб йиғлаб ёта берди»⁸¹.

Бундай сажъли тасвирлар дostonда талайгинадир.

Дostonдаги шеърӣ парчаларда тўла тенгҳижолилик ҳукмрон бўлиб, бутун асар давомида фақат ўн бир ва саккиз ҳижоли бармоқ вази қўлланган. Бу икки вази нисбатига келганда шунини айтиш лозимки, умуман, дoston миқёсида йиғирмата шеърӣ парчанинг олтитаси саккиз ҳижоли бармоққа мансуб бўлса, ўн тўрттаси ўн бир ҳижоли вазидадир. Асарда саккиз ҳижоли шеърӣ парчалар эса мазкур дostonда фақат персонажларнинг монологларини ифодалашда қўлланилган, холос.

Пўлкан шеърӣ вази учун ритмик қолип яратиш ва психологик параллелизм қўллаш мақсадида ўрни билан «Ғам сарғайтсин ёмонларнинг юзини», «Мерганлар отади қўллардан ғозди», «Ушбу дамдан ўзга дамини дам дема, эсонликда давлат учун ғам ема» каби барқарор услубий ифодаларни ҳам қўллайдики, улар шеърӣ мисраларга оҳангдорлик бағишлашга хизмат қилдирилган.

Дostonда «нинга» (инна) «кенглар» (келинглар), «бўйма» (бўлмасми), «тияман» (тегаман), «қайтайин» (қандай қилайин) каби шевага хос сўзлар билан бир қаторда «милиция», «женотдел» «комиссия», «артел» каби янги тушунчаларни англатувчи иборалар ҳам қўлланилган. Бу хилдаги янги сўзлар давр руҳини акс эттиришни баробарида асардаги реализмни кучайтиришга ҳам хизмат қилади.

Хуллас, «Ҳасан батрак» дostonи Пўлкан шоир ижодидагина эмас, балки ўзбек халқ тарихий дostonлари ривожига алоҳида босқични ташкил этиши билан катта гоёвий-бадний аҳамият касб этади.

⁸¹ Ҳасан батрак//Дастагул. Тошкент, 1965. 232-бет.

«КОМСОМОЛКА ОЙТУТИ» ДОСТОНИ

30-йилларга келиб ўзбек халқ тарихий дostonлари миқдор ва сифат ўзгаришларига учради. Аниқроқ қилиб айтганда, тарихий мавзуларда янги дostonлар ижод этиш миқдоран камайди, ammo оз бўлса-да, яратилган тарихий дostonлар сифат жиҳатидан бир мунча мукаммаллашди. Бу мукаммаллашиш яратилган дostonларнинг асосан йирик тарихий мавзуларда бўлишида, асар қазҳрамонларининг реал тарихий прототипларга асосланиши билан бирга уларни умумлаштириш орқали типиклаштиришга эришишда, тарихий ҳақиқат билан баъдий ҳақиқат мезони мутаносиблаштиришда кўзга ташланади. «Комсомолка Ойтўти» дostonи бунинг ёрқин далили бўла олади.

Маълумки, 30-йилларга келиб қишлоқларимизда шўрлар ҳокимияти тўла галаба қозониб, коллектив хўжалик юритиш муваффақиятли давом этди. Бундай улкан тарихий жараёнда эркаклар билан бир қаторда хотин-қизларнинг кўплаб пешқадам вакиллари ҳам иштирак этишди. Улар қишлоқ фирқа қўмиталари, комсомол ташкилотлари сафига ўта бошладилар. Бу нарсаси янги тузум душманлари, энг муҳими, янги давр сиёсатига қарши турган кишиларга ёқмас эди. Хотин-қизлар ўртасида оммавий тус олган бундай фаоллашишнинг олдини олиш, уни тўхтатиб қўйиш мақсадида айрим шахслар дўқ-луписа, калтаклаш, ҳақоратлаш, ўлдириш каби йўллардан фойдаландилар. Ойтўти ҳам юқорида айтилган террор қурбонларидан бири бўлиб, унинг адабиётдаги образини яратиш бу Пўлкан шоирнинг давр воқеалари билан яқиндан таниш бўлганлиги, давр курашларида чиниққан фидойи ёшларимиз ҳаётининг характерли саҳифаларини танлаб ола билиши маҳорати билан боғлиқдир. Демак, бахши билган тарихий шахс ҳаётининг фожиаи манзараси ушбу дostonнинг юзага келишига сабаб бўлган.

Дарҳақиқат, дostonда ҳикоя қилинишича, дастлаб колхозга кирмаган якка хўжалик, муштумзўр Эрмат жамоа қурилиши галаба қозонгач, астагина суқилиб кириб олади. У уч боласи билан хотинидан ажралиб, ёш Ойтўтига уйланади.

Хотин-қизларнинг паранжи ташлаб илм-фанга, маърифатга интилишларини кўриб Ойтўтининг ҳаваси келади ва район марказидаги йиғилишлардан бирида иштирак этиб, ўзи ҳам комсомол сафига киришга аҳд қи-

лади. Кунларнинг бирида бу мақсадини у эркалиниб эри Эрматга айтади.

Эрмат дастлаб жуда босиқлик билан Ойтўтини бу йўлдан қайтармоқчи бўлади. Чунки у Норқўзи ва Бойвалига ўхшаган бойлар, руҳонийларнинг колхозга кирган кишиларнинг мол-мулки, хотини ўртада бўлади қабилдаги тескари ташвиқотларига тўла ишонар эди. Шу боис Ойтўтининг ҳар бир хатти-ҳаракати, ҳар бир сўзи унга шубҳали бўлиб кўринади.

Эрмат Ойтўтининг мақсади қатъийлигини кўриб, агар ўз билганича иш кўрса, ўлдиражаклигини айтади. Бироқ Ойтўти мақсадларидан қайтмайди. Эрмат жаҳл билан уни бир тарсаки уради. Ойтўтига бу алам қилиб, тўғри қишлоқ советининг раисига бориб арз қилади. Раис Эрматни чақиртириб, унга дашном беради. Эрмат тил учидан раисдан кечирим сўрайди ва уйига келиб, хотинига қарши қўлига пичоқ олади. Ойтўти қўшинининг ҳовлисига қочиб қутулади. Шундан сўнг у эридан кўр-қўй район марказидаги дугоналарининг ёнига қочиб кетади. У ерда бир кеча тунаб, эртаси қишлоққа қайтади. Қишлоққа кираверишдаги катта ариқ бўйида уни Эрмат тутиб олади ва бир неча марта пичоқ уради, Ойтўти қонга бўялиб жон беради. Унинг дод-фарёдига одамлар йиғилади, кўплашиб Эрматни тутиб олишади. Боймат ва бошқа колхозчилар уни дўппослай кетишади. Шунда ўртага Вали исмли комсомол йиғит тушиб, буни суд қиламиз деб қутқариб қолади.

Райондан врачлар, милиция ходимлари, комсомол активлари етиб келишади. Ойтўтининг онаси, опа-сингиллари беадад мотамда қолишади. Эрматни милиционерлар олиб кетишади. Эртасига бутун халқ Ойтўтини дафи этишади. Қабр устида Қурбон кампир, Хайри исмли комсомол қиз нутқ сўзлаб, бошқа ёшларни ҳам комсомолга даъват этадилар. Орадан уч кун ўтгач, Эрмат ва унинг ҳаммаслакларини одил суд қаттиқ жазога ҳукм этади.

Кўриниб турибдики, Ойтўти янгиликка интилиш, комсомол сафига кириш ва жамиятнинг актив аъзоси бўлиб яшаш йўлида ҳалок бўлди. Дарҳақиқат, Пўлкан шонр Эрмат ва Ойтўти ўртасидаги конфликт орқали 30-йиллар Ўзбекистон шароитида хотин-қизлар озодлиги учун курашининг мураккаб қирраларини очиб берган. Ҳозирга қадар ўзбек фольклоршунослигида мазкур достон ҳақида ёзилган мақолаларда Ойтўти давр қаҳра-

мони, Эрмат ёвуз ниятли, қотил сифатида баҳоланади⁸². Албатта, бундай қарашлар тўғри, лекин дoston сюжети реал тарихий воқеаларга асосланганлигини, ундаги персонажлар эса конкрет тарихий шахслардан иборатлиги назарда тутилса, юқоридаги баҳслар хусусида ҳам айрим мулоҳазалар билдиришга тўғри келади.

Маълумки, ҳар бир тарихий шахс, унинг маънавий қиёфаси, хатти-ҳаракати бевосита муайян давр билан шартланган бўлади. Бинобарин, ҳар бир шахс ўз давридан олдин кета олмайди. Агар у олдин кета олса, бу унинг учун кўпинча фожиа билан якунланади. Мана шу нуқтаи назардан Ойтўти ва Эрмат образларига ёндашиш дoston ҳақида объектив хулосаларга келишга имкон беради.

Ойтўти — илгор фикрли, давр талабини тўғри англаган ташаббускор шахс. Шунинг учун у ўз тенгдошлари билан район марказидаги йиғилишларда иштирок этиб, комсомол сафларига киришга аҳд қилади. Буларнинг барчаси яхши. Аммо у ўзининг мустақил оиланинг аъзоси эканлигини, ҳар бир ишни турмуш ўртоғи билан маслаҳатлашиб қилиши лозим. Дostonда тасвирланишича, Ойтўти эри билан маслаҳатлашмай комсомолга киради. Бу эндигина колхозга кирган, оғи ҳали бутунлай эскилик сарқитларидан тозаланмаган Эрмат учун ғаттиқ ҳақорат бўлиб туюлади. Дарҳақиқат, 20—30-йиллардаги тарихий шароит учун фавқулодда бир ҳол эди. Ҳаттоки, ҳозирги шароитда ҳам ҳар бир ибратли ўзбек оиласида катта-кичик барча масалалар эрхотинининг ўзаро келишиши, маслаҳати орқали ҳал этилади. Демак, Ойтўти ўз даври талаб ва эҳтиёжларидан анча олдин кетиб қолган. Шунинг учун ҳам унинг ҳаёти фожиа билан тугайди.

Эрмат ич-ичидан янги турмушни, шўрлар ҳокимиятини ёмон кўрадиган, аммо давр даъватига аста-секин бўйсуниб, тақдирга тая бериб яшаётган шахс. Шунинг учун у яқка хўжаликдан чиқиб, коллектив хўжаликка кирган. Унинг оғи ҳали янги гоялар билан бойлмаган, ўрни келса бойлар ва янги турмуш душманларининг панд-насихатлари оғида устун келадиган бир шароитда яшайди. Мана шундай бир пайтда хотини Ойтўтининг сўроқсиз районга мажлисга бориши ва комсомолга

⁸² Қобулниёзов Ж. Ўзбек совет фольклорининг ривожланиш йўллари. Тошкент, 1969. 344—347-бетлар; Пўлканов А. Замонавий дostonларда прототип ва бадний образ//Пўлканов шoir. Тошкент, 1976. 43—50-бетлар; Эргашев А. «Комсомолка Ойтўти» дostonи ҳақида//Кўрсатилган тўплам. 51—56-бетлар.

ўтиши Эрматни қаттиқ газабга олиб келади. Ҳар икковининг ўжарлиги эса Эрматни қотилликка олиб келади. Борди-ю, Ойтўти бир оз шошилмай, эрига тушунириб иш кўрганда эди, балки фожеага дуч келмаган бўларди.

Бу ўринда бир нарсага алоҳида аҳамият бериш лозим. Нега энди Ойтўти, гўзал ва гайратли пешқадам кўз уч боласи билан хотинидан ажралган Эрматга турмушга чиқди. Ахир Эрмат уни мажбурийлик билан олгани йўқ-ку! Демак, Ойтўтининг ҳам унга кўнгли бор экан-да? Агар кўнгли бўлса, нега энди комсомолга ўтишдан олдин эри билан маслаҳатлашмади? Бу саволларга дostonдан жавоб топиш қийин. Бизнингча, дoston 30-йилларнинг иккинчи ярмида ёзиб олинганлиги, бу даврда шахсга сизиниш ва қатағоннинг авжига чиққанлиги бахшига Ойтўти ҳамда Эрмат характериға хос ҳислатларни асословчи далилларни келтиришга, қаҳрамонлар ҳатти-ҳаракатининг ҳар бир нуқтасини фақат социал-сиёсий жиҳатдангина эмас, балки психологик жиҳатдан ҳам асослашга имкон бермаган бўлиши мумкин.

Шу муносабат билан хотин-қизларнинг юзини очиш, уларни жамоат ишларига жалб этиш билан боғлиқ «Хужум» ҳаракати ҳақида бир огиз тўхталиб ўтишга тўғри келади. Шубҳасиз, бу улкан тарихий ҳаракат бўлди. Лекин Урта Осиё халқлари, айниқса ўзбек хотин-қизлари учун бу ҳаракат жуда қимматга тушди. Агар хотин-қизларнинг озодлиги фақат юз очиш билан амалга ошадиган бўлса, нега ҳозирги шаронтида ҳам паранжи-чачвон билмаган хотин-қизларимиз тўла озодликка, эркинликка эга эмас? Қолаверса, очилиш бу эркинликка эришиш дегани эмас-ку?! Тўла маънодаги эркинлик бу — онгдаги эркинлик. Мана шу нарса бўлмас экан, онлада ҳам, жамиятда ҳам аёл эркинликка эриша олмайди. Шунинг ҳам алоҳида қайд этиш лозимки, 20—30-йиллар ўзбек қишлоқлари шаронти учун аёлларнинг очилиши ўта шомма-шошарлик билан, зўравонлик билан ёнасига, яъни кампания тарзида амалга оширилдики, бунинг эвазига жуда кўп истеъдодли, гайратли хотин-қизларимиз бекорга қурбон бўлдилар. Агар шу ҳаракат аста-секинлик, тушуниб етиш орқали амалга ошганда эди, аҳвол бутунилай бошқача бўлар эди. «Комсомолка Ойтўти» дostonида хотин-қизлар озодлиги ҳаракати қишлоқларда маҳаллий шарт-шаронти, тарихий вазиятни ҳисобга олмай бошланганлиги реал акс этган.

Ойтути ўз мақсадида изчил экан, нега дастлаб ўзининг интилишларига қарши турган Эрматдан ажралиб, сўнг комсомолга ўтмади? Ахир у эридан ажралиши мумкин эди-ку?! Агар у даврда ҳам хотин кишининг ўз ихтиёри билан эридан ажралиши мумкин бўлмаса, у ҳолда Ойтути Эрматнинг тушуниб етишини кутиши ва вақтинча бўлса ҳам, эрининг истагига қарши бормаслиги лозим эди. Бу билан биз Эрматнинг ёвуз қилмишини оқламоқчи эмасмиз. У ҳар қандай шароитда ҳам қотилликка бормаслиги лозим эди. Бироқ унинг онги, бутун вужуди исёнкор хотинидан қонли ўч олиш билан банд эди. Шунинг учун ҳам у Ойтутига пичоқ санчди. Начора, Эрмат ҳам социал-сиёсий, ҳам руҳий жиҳатдан ўз даврининг кишиси. У ҳам замонасидан илгарилаб кета олмайди. Демак, Пўлкан шоир бевосита гувоҳи бўлган Ойтути билан боғлиқ қонли воқеани объектив тасвирлар экан, образлар мантиқини, уларнинг хатти-ҳаракати ва онгини улар яшаган тарихий даврга мос ҳолда белгилашга эришган. Мана шунинг учун дoston, унинг персонажлари ҳамда уларнинг хатти-ҳаракатлари бугунги кун нуқтаи назаридан кўплаб саволлар туғилишига сабаб бўлмоқда. Бироқ булардан қатъи назар, дoston 30-йиллар ўзбек халқ тарихида кечган коллективлаштириш, хотин-қизлар озодлиги каби тарихий ҳаракатни бутун мураккабликлари билан ақс эттирган асар сифатида катта маърифий аҳамиятлар касб этади.

Дoston анъанавий эпосларга хос шаклда — наср ва назмнинг алмашиниб келиши тарзида яратилган. Улар ўртасидаги нисбат асосан мутаносиб бўлиб, насрий парчалар содда тузилишга эга, ўрни билан персонажларининг ҳаракат ва ҳолатлари тасвирида сажъ санъати қўлланилган, дostonдаги барча шеърий қисмлар тўртлик шаклидаги банд тузилишга эга. Бинобарин, аксарият шеърий бандлар биринчи, иккинчи ва тўрттинчи мисраларда қофияланган. Улар ўн бир ва саккиз ҳикولي бармоқ системасига мансуб.

Дoston тили раvon, унда адабий тил нормаларига жавоб берадиган сўзлар билан бир қаторда, диалектизмлар, янги тушунчаларни англатувчи «колхоз», «район», «комсомол», «билет-книжка», «милиция», «доктор», «суд» каби кўплаб сўзлар қўлланилганки, улар асар яратилган даврга хос кишилар руҳиятини, муҳитини ақс эттиришда маълум ғоявий-бадний вазифаларни адо этадилар.

Худюса қилиб айтганда, Пўлкан шоир яратган «Комсомолка Ойтути» дostonи 20-йилларнинг охири, 30-йил-

лар воқеаларини реалистик тарзда акс эттирувчи асар сифатида ўзбек халқ эпоси ривожига муносиб ўрин тутди.

* * *

Инқилобдан кейинги даврда мамлакатни индустриллаштириш, қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш, маданий инқилоб ва хотин-қизлар озодлиги учун кураш каби йирик тарихий воқеалар амалга оширилди. Ҳамisha халқ ҳаёти билан тақдирини, ижодини боғлаб борган халқ шоирлари ана шу улкан тарихий воқеаларни акс эттирувчи асарлар яратдилар. Масалан, индустриллаштириш мавзуси билан боғлиқ Фозил шоир, Эргаш шоир, Ислон шоирнинг кўплаб тарихий қўшиқлари, термалари яратилди, аммо бирорта ҳам халқ бахшиси бу мавзуда йирик эпик асар ижод этмади. Бунинг сабаби шундаки, халқ эпосининг бундай янги ривожланиш босқичида бирорта ҳам бахши шаҳарлардаги йирик завод-фабрикалар, ГЭСлар, кончилар ҳаёти билан яхши таниш эмас эдилар. Улар эндигина вужудга келаётган инчилар синфи ва уларнинг меҳнат жараёни, ўй-кечинмаларини билмас эдилар. Мана шунинг учун ҳам бу мавзу замонавий ўзбек тарихий дostonларида бадний тадқиқ этилмай қолди.

Қолган мавзулар эса эпосда озми-кўпми акс этди. Юқорида кўриб ўтилган Пўлкан шоирнинг «Ҳасан батрак», «Комсомолка Ойгўти» дostonларида анчагина тарихий воқеалар тасвирланган. Бу давр ўзбек халқ тарихий эпосини тадқиқ этиш шунинг кўрсатадики, тасвирланган воқеалар, персонажлар ва уларнинг қисмати тўла реалистик тарзда акс этган. Албатта тарихийлик қолипларига оғинмай амал қилиш ва бадний тўқимага ўрин бермаслик бу дostonлар бадиятида салбий из қолдирган. Шунга қарамай, улар 20—30-йиллар ўзбек халқининг, заҳматкаш ўзбек деҳқонининг бадний солномаси дейиш мумкин.

Бу дostonларининг қаҳрамонлари конкрет тарихий шахслар бўлиб, уларнинг қисматлари тарихда қандай ҳал этилган бўлса дostonларда ҳам шундай тасвирланган. Бу давр тарихий дostonларидаги реализм шу даражада кучли эдики, ҳатто ўз тарихида умуман фожиавийлик нималигини билмаган халқ эпосида қаҳрамон қисмати фожиавий тарзда ҳал этилган. Демак, эпосга фожиавийлиكنинг кириб келиши унинг реализмининг, ҳаётга яқинлигини кўрсатувчи мезон ҳисоблана-

ди. Бу мезон эса тарихий эпоснинг ривожланиши билан боғлиқ ҳолда доим ўзгариб боради.

Улуғ Ватан уруши даври ўзбек тарихий дostonлари

Улуғ Ватан уруши йиллари ҳаётда кескин воқеалар даври бўлди. Бутун мамлакат Ватан мудофаасига отланди. Бутун дунёга хавф солиб турган фашизмга қарши халқ қўзғалди. Халқ бахшилари эса асрлар мобайлида тараним этиб келган Алломиш, Рустам, Гўрўгли каби анъанавий баҳодирларни куйлаш билан бир қаторда «Армиям», «Жангчи ўғлимга», «Қуролланинг», «Эр йигитлар, майдонга!» каби оташин ватанпарварликни тарғиб этувчи термалар ижод этиб, барчани ёвуз душманга қарши отлантирди.

Улуғ Ватан уруши мавзуй бахшилар репертуарида, айниқса йирик эпик жанрларда тўлақонли акс этмади. Бунинг ўзига хос сабаблари бор. Биринчидан, уруш мавзуйи реалистик планда бадий акс эттириш учун халқ бахшиларининг ўзлари озми-кўпми замонавий уруш характери билан таниш бўлишлари, тасвирландиган ҳар бир эпизодни ишонарли деталлар асосида тасвирлаб беришлари лозим эди. Мана шу нарса уруш даврида яшаган ва ижод қилган бахшиларда йўқ эди.

Иккинчидан, уруш мавзуйида асар яратиш бирмунча катта муҳлат талаб этар ва ҳаётний, жонли материал талаб этар эди. Ўзгалардан эшитилган фронт хотиралари, эсдаликлари бадий асар яратиш учун старли эмасди. Қолаверса, Фозил шоир, Ислom шоир, Абдулла шоир, Мамадрайим бахш каби ижодкорлар урушдан кейинги тинч қурилиш йилларида анча кексайиб қолган эдилар. Шунинг учун ҳам кўпгина бахшилар уруш мавзуйида термалар, тарихий қўшиқлар ижод этган бўлсалар ҳам, бироқ дostonлар жуда кам бўлди. Ушбу мавзуда дoston ижод этган Ислom Назар ўғли ўзбек халқ тарихий дostonлари ривожига катта ҳисса қўшди. Унинг «Нарпай қаҳрамонлари» дostonи шу боисдан ҳам ўзбек халқ эпосининг кейинги давр ривожини белгилаб берувчи асар ҳисобланади.

«НАРПАЙ ҚАҲРАМОНЛАРИ»

Дostonда Очил Абдиев ҳамда унинг дўстларининг Ватан учун жангларда кўрсатган қаҳрамонликлари, урушдан кейин меҳнатда кўрсатган жасоратлари тасвирланади.

Достон Очилнинг отаси Абдининг оғир ҳаётини, босмачилар калтагидан ўлиб, ўғлининг етим қолишини баён этишдан бошланади.

Очил онаси Урингул ва унинг иккинчи турмуш ўртоғи Ҳамро билан иноқ яшайди, колхозда ишлайди. У ўн саккиз ёшга кирганда уруш бошланади. Уни армия сафига чақирадилар. Олти ой Самарқандда ҳарбий тайёргарлик кўргандан сўнг Очил фронтга кетади.

Достонда Очилнинг жуда кўп шаҳар ва қишлоқларда олиб борилган жангларда иштирок этиши, бир неча бор ярадор бўлиши, қаҳрамонликлар кўрсатиб, душманни енгиб ўз юртига қайтиб келиши воқеалари батафсилроқ тасвирланган. Унинг тўпчи бўлиб хизмат қилиши, кўплаб душманларга қирон солиши, дўстлари Саидов, Пўлатов, Михаил Ивановлар билан дадил жанг қилиши жуда мароқли аке эттирилган.

Очил фронтдан қайтгандан кейин ҳам тиниб-тинчимасдан қуролдон дўстлари Калом, Эргаш ва Ражабаллар билан мамлакат хўжалигини, колхоз ва совхозлар ҳаётини яхшилаш ишида ҳалол ва фаоллик билан иштирок этади. Уларнинг бу хизматлари учун ҳукуматимиз тўртталасини ҳам Социалистик Меҳнат Қаҳрамони унвони билан тақдирлади. У Ойша исмли меҳнатсевар қизга уйланади ва бахтли умр кечиради.

Кўриниб турибдики, достон қаҳрамонлари реал тарихий шахслардан иборат бўлиб, улар ўз фаолиятлари билан ўзбек меҳнаткашларининг Октябрь инқилобидан то 50-йилларгача бўлган даврда босиб ўтган йўлини аке эттиради.

Достонда жуда кўп ютуқлардан ташқари айрим нуқсонлар ҳам учрайди. Биринчиси асарда партия, совет ҳукуматининг ғамхўрлиги, раҳнамолиги ҳалдан ортиқ бўрттириб берилган. Бу нарса уруш йиллари ва ундан кейинги даврлардаги шахсга сизиниш туфайли мажбуран киритилган тафсилотлардан иборат эди. Бунда халқ бахшиси Ислон шоирнинг айби йўқ. Бу — даврининг, тузумнинг айби эди.

Иккинчиси Ислон шоирнинг бевосита уруш шароити, жанг манзилларини кўрмаганлиги оқибатида юзага келган тасвирий нуқсонлардан иборат. Масалан, тўпчи Очилнинг пиёдалар ва танкка қарши отадиган тўпни самолётга қарата отиши ва уни қулатиши эпизоди, жангчиларнинг замонавий жангда ҳам анъанавий эпос баҳодирларига ўхшаб ҳаракат қилишлари ёки қоронги кечада ҳам дурбиндан қараш каби ҳаракатлар тасвири бундан далолат беради.

Учинчиси психологик ҳолатлар тасвирида анъанавий эпосга хос тасвирлар, ифодалардан фойдаланиш. Масалан, Абдининг босмачиларга қарши қатъий гапириши ва уларнинг газабланиш ҳолатлари дostonда анъанавий dostonларга хос ифодаланган: «Шундай деганда, босмачиларнинг қаҳри келиб, илондай заҳри келиб, баъзилари отидан ташлаб, қамчисини қўлига ушлаб, қўлини қўлочлаб, ҳам қамчисини ўриндан ушлаб кўп уриб сулайтириб ташлади»⁸³.

Тўртинчиси dostonдаги насрий парчаларда ҳаддан ортиқ меъёрда сажъ қўлланилган. Албатта, сажъ равонлик, оҳангдорлик бағишлайди, аммо унинг меъёрдан ортиқча қўлланилиши матига сунъийлик бағишлайди. Масалан, жангда душманларнинг кўп талофот кўриши сажъ орқали шундай тасвирланган: «Қуиларнинг бети *тутулиб*, қочгани кета олмай *қутулиб*, қоча олмагани *тутулиб*, баъзиси қолди *йиқилиб*, бети тупроққа *тиқилиб*»⁸⁴.

Doston прозаси ортиқча сажъли жимжимадорликка эга бўлиб, бу хусусият халқ прозасидаги табиийликни бузган.

Dostonдаги шеърӣ парчалар турлича банд тузилишга эга бўлиб, уларда жуфт, ўрама, кесинишма қофияланиш шакллари қўлланилган.

Doston тилида станция, пулемет, самолёт, бомба, гитлерчи, разведкачи, командир, фашист, госпитал, носилка, прожектор, окоп, дивизия, зенит, санитар, орден, газета, звено, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони каби жуда кўп ҳарбий ишга оид, шунингдек турмушга кириб келган янги тушунчаларни ифодаловчи сўзлар қўлланилган. Улар dostonдаги вазиятни, шарт-шароитни, шунингдек, маҳаллий, миллий колоритни беришда, тасвирнинг ишонарли чиқишида аҳамиятлидир.

Хулоса қилиб айтганда, Ислom шоир Назар ўғайдан ёзиб олинган «Нарпай қаҳрамонлари» dostonи Ўлуғ Ватан уруши мавзунда яратилган яккаю-ягона тарихий doston бўлиб, у ўзининг гоъвий-баданий хусусиятлари билан замонавий dostonлар сирасида алоҳида ўрин эгаллайди.

* * *

Тарихий doston ўзбек халқ эпоси сирасида мазмун ва структура жиҳатидан мустақил ўрин эгалловчи ало-

⁸³ Нарпай қаҳрамонлари//Ўзбек халқ шоирларининг совет давридаги ижоди. Тошкент, 1958. 221-бет.

⁸⁴ Ўша асар. 231-бет.

ҳида типни ташкил этади. Эпоснинг бу типига онд материалларни ўрганиш шуни кўрсатадики, айрим тадқиқотчилар кўрсатганларидек тарихий дoston кейинги ҳодиса бўлмай, балки мустақил ғоявий-эстетик система сифатида анча қадимий даврларда вужудга келиб, узоқ тараққиёт босқичларини босиб ўтган.

Ўзбек халқ тарихий дostonлари тарихийлик принциплари нуқтаи назаридан қуйидагича типларга бўлинад:

1. **Уруғ ва қабилачилик тузуми даври воқеаларини акс эттирувчи тарихий дostonлар.** Бу хилдаги дostonларда конкрет туркий қабилалар, улар ўртасидаги иизо ва урушлар ҳикоя қилинган. Уларда ягона баҳодирлар образи мавжуд бўлмаса ҳам, бироқ қабила бошлиқлари эпоснинг қаҳрамони вазифасини адо этадилар.

2. **Бирмунча эпиклаштирилган ўзбек тарихий дostonлари.** Бу типдаги тарихий дostonларга Эргаш Жуманбулбул ўғлидан мазмуни ёзиб олинган «Ойсулув» дostonи мансубдир. Тарихий дostonнинг бу намунаси давлатчилик қарор топгандан сўнг вужудга келган бўлиб, унда Урта Осиёда яшаган қадимги массагетларнинг Эрон босқинчиларига қарши олиб борган курашлари ўз ифодасини топган. Дoston мазмунининг реал тарихий воқеаларга мос келиши қадимги юнон тарихчилари томонидан Урта Осиёдаги халқлар ҳақидаги маълумотларга мазмунан уйғун келиши билан тасдиқланади.

3. **Реал тарихий шахслар ва воқеалар ярим тарихий ҳамда ярим эпик планда акс этган тарихий дostonлар.** Бу типга Муҳаммадқул Жонмурод ўғли Пўлкандан ёзиб олинган «Шайбонийхон», Қодир Раҳим ўғлидан ёзиб олинган «Ойчинор», Фозил Нўлдош ўғлидан ёзиб олинган «Тўлғоний», шунингдек, «Тулумбий», «Музаффархон» каби дostonлар мансуб.

Бу хилдаги дostonлар реал тарихий шахслар ва воқеаларни акс эттиришга қарашилган бўлсалар ҳам, бироқ ана шу шахсларнинг тарих саҳнасида тушиб қолиши ёки воқеаларнинг қутбий томонга ўзгариши халқ Сахшларини тарихий воқеалар билан соф эпик воқеаларни уйғулаштиришга мажбур қилган. Шунга қарамай бу дostonларда тарихий воқеаларнинг моҳияти, шахсларнинг тарихий фаолиятлари тўғри акс этган.

4. **Асримизнинг ўрталарига қадар юз берган тарихий воқеаларни реалистик планда акс эттирувчи тарихий дostonлар.** Буларда 1916 йилдаги миллий-озодлик ҳаракати, Октябрь инқилоби, Гражданлар уруши, мада-

ний инқилоб, қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш, Улуғ Ватан уруши каби йирик тарихий воқеалар акс эттирилган.

Тарихий дostonларнинг бу типни конкрет муаллифли ижод маҳсули бўлиб, улар, биринчидан, реалистик характери, иккинчидан, реал воқеа, қаҳрамон ва хроно-топи билан ўзбек тарихий эпоси ривожиди алоҳида босқични ташкил этади.

Энди ўзбек халқ тарихий дostonларининг тарихий тақдири ҳақида икки оғиз тўхталиб ўтишга тўғри келади. Бу ўринда, нега Улуғ Ватан уруши мавзуларидан кейин ҳозирги замонамизни акс эттирувчи тарихий дostonлар яратилмади, деган қонуний савол тугилиши мумкин. Ушбу саволга айрим тадқиқотчилар ишонарли далиллар асосида жавоб берган бўлсалар ҳам⁸⁵, биз тарихий дostonларнинг тақдири ҳақида қуйидагича жавоб беришни лозим топамиз.

Халқ эпосининг янги яратилиш маъносиди сўниши тарихий дostonларнинг юзага келишига имкон бермади. Асримизнинг 50-йилларида Фозил шоир, Ислom шоир ва Абдулла шоирга ўхшаган йирик ижодкорлар вафот этган эдилар. Барҳаёт қолган халқ бахшилари эса жуда яхши ижрочи, ҳаттоки кичик-кичик ҳажмдаги асарлар ижод қилишга қодир бўлсалар ҳам, тарихий воқеаларни реалистик планда акс эттирувчи йирик эпик асарлар яратиш маҳоратига эга эмас эдилар. Қолаверса, халқнинг ёппасига саводхон бўлиши ва социал-психологик далилланиши кучли бўлган ёзма адабиётнинг кенг қамров отиши ҳали янги воқеликнинг тўлақонли бадий акс этиришининг принципларини шакллантира олмаган халқ эпосини сиқиб қўйди. Мана шунинг натижасида халқ эпосининг энг барҳаёт тарихий дostonчилик типни сўнишига маҳкум бўлди.

Халқ эпосидаги янги яратилиш анъанасининг сўниши қонуний тарихий жараён бўлиб, тарихий дostonларнинг яратилиш ва тараққиёти ҳам бу жараёндан четда қола олмайди. Ўзбек эпосшунослиги олдида турган улкан эпик мерос ва унинг ажралмас қисми тарихий дostonларнинг ғоявий-бадий хусусиятларини, тарихийлик принципларини чуқур тадқиқ этишдан иборат.

⁸⁵ Саримсоқов Б. Совет даври ўзбек фольклорини ўрганиш масалалари//Ўзбек тили ва адабиёти. 1987. 1-сон. 30—36-бетлар; Фольклор ва адабиёт муносабатларидаги акс жараёнининг ҳозирги аҳволи//Ўзбек тили ва адабиёти. 1988. 6-сон. 21—27-бетлар.

II БОБ. РИВОЯТ ВА ИЖТИМОИЙ-ТАРИХИЙ ҲАЁТ

РИВОЯТ ВА АФСОНА ЖАНРЛАРИНИНГ ИЖТИМОИЙ-ТАРИХИЙ ВОҚЕЛИККА МУНОСАБАТИ

Халқ прозаси жанрлари орасида афсона ва ривоятлар салмоқли ўрни эгаллайди. Мазкур жанрлар, уларнинг тематик таснифи ҳар бир тематик гуруҳга ҳос хусусиятлар, умуман, афсоналар, ривоятларнинг ўзига ҳос жиҳатлари ва умумий томонлари ўзбек фольклоршунослигида маълум даражада тадқиқ этилган¹. Шунга қарамай, бизнинг назаримизда, афсона ва ривоят жанрларининг ўзаро муносабати, айниқса, уларнинг воқеликни аке эттириш принциплари, воқеликка муносабатлари жиҳатидан бир-бирларидан фарқланиб турадиган специфик хусусиятлари ҳақида ҳанузгача матбуотда бирор гап айтилгани йўқ. Бунга сабаб, биринчидан, зикр қилинган ҳар иккала мустақил жанрнинг умумий ва хусусий жиҳатларининг етарли даражада конкрет ёритилмаганлиги бўлса, иккинчидан муайян тематик гуруҳга мансуб фактик материалларнинг аниқ ўрни берилмаганлигидир. Мана шунини ҳисобга олиб, биз қуйида даставвал афсона ва ривоят жанрларининг ижтимоий-тарихий ҳаётга муносабати, мазкур жанрларнинг тарихийлик принциплари ва улардаги реал тарихий материалнинг берилишига ва сўнгра эса ривоятларнинг тематик таснифи масалалари ҳақида фикр юритишга ҳаракат қиламиз.

Аввало, афсона жанрининг атамаси ва функцияси ҳақида икки оғиз сўз. Маълумки, «афсона» атамаси форс-тожикча афсон (افسون) ёлгон, уйдирма сўздан олинган бўлиб, жанр атамаси сифатида уйдирма гапга асосланган ҳикояни эслатади². Демак, афсона фольклор жанри сифатида ўтмиш ҳақида хабар берув-

¹ Имомов К. Ўзбек халқ прозаси. Тошкент: Фан, 1981; Умаров С. Ривоят ва ҳаёт. Тошкент: Фан, 1988.

² Таджикско-русский словарь. М., 1954. С. 35; Фарҳанги забони тоҷики. М., 1969, саҳ. 101; Алишер Навоӣ асарлари тилининг изоҳли лугати. Тўрт томлик. I том. Тошкент, 1983. 142-бет.

чи уйдирма характеридаги кичик ҳикоячаларни англа-
тади. Туркий халқларда ҳам ушбу жанрни англатувчи
маҳсус сўз мавжуд бўлиб, XI асрнинг машҳур қомус-
чиси М. Кошғарийнинг хабар беришича, қадимги тур-
кий тилдаги داستان — сов сўзи шулар жумласидандир.
Унинг изоҳларидан маълум бўладики, сов кўп маъноли
сўз бўлиб, унинг биринчи маъноси — отолар сўзи (ма-
ҳол); иккинчиси — қадимги воқеалардан хабар берувчи
ҳисса; учинчиси — бирор воқеани айтиб берувчи ҳикоя;
тўртинчиси — рисола, хат, кичик китобча; бешинчиси —
сўз, нутқ каби маъноларни англатади³. Бизнингча,
М. Кошғарий кўрсатган маънолардан учинчиси афсона
жанрига нисбатан қўлланган соф туркий атамадир.

Афсоналарда акс этган воқелик, гарчи фантастик
уйдирмалар қобигида баён этилса ҳам, уларда реал
тарих излари маълум даражада сақланиб қолади. Мана
шунинг учун ҳам афсоналар халқ тарихини, унинг иқ-
тисодий, сиёсий ва маданий ўтмишларини, дунёқараш-
лари, урф-одатлари ҳамда руҳий кечинмаларини ўрга-
нишда муҳим манбалик вазифасини ўтайдилар. Афсо-
налар асосан информатив (хабар бериш) функциясини
бажаради, бинобарин уларда эстетик функция иккинчи
ўринда туради. Ривоятларда-чи? Ривоят — мезоний
шаклга эга бўлмаган, оддий кундалик мулоқот тилида,
маҳсус бадий приёмларсиз баён этилувчи кичик ҳажм-
даги насрий ҳикоялардан иборат. У ҳам афсонага ўх-
шаб, асосан информатив функцияни ўтайди, лекин,
уларда эстетик функция жуда заиф намоён бўлади.
У ҳолда ривоят афсонадан нимаси билан фарқлана-
ди? — деган савол туғилиши мумкин. Ушбу саволга бир
огиз сўз билан: ривоят ҳаётий воқеаларни бадий
уйдирмалар воситасида тасвирлаши билан афсоналар-
дан фарқланади, — деб жавоб бериш мумкин. Афсонада
эса уйдирма асосидаги воқеа тасвирланса, ривоятда та-
рихий воқеалар бадий уйдирмалар орқали баён эти-
лади.

Демак, ривоят жанрининг афсона жанридан фарқ-
ланувчи этакчи белгиси ҳаётий воқеаларга асослани-
ишда кўзга ташланади. Мана шунинг учун ҳам ривоят-
да баён этилаётган воқеликнинг реаллигига, унинг тинг-
ловчи томонидан реал воқелик сифатида қабул қилини-
шига алоҳида эътибор берилади. Бинобарин, кўп ҳол-
ларда ривоятда баён этилган воқелик реал ҳаётий

³ Маҳмуд Кошғарий. Девону лугатит турк. 4-ч томлик.
3-том. Тошкент, 1963. 168-бет.

уйдирма бўлса ҳам, бироқ у реал ҳаётий воқеа сифатида қабул қилинади.

Ривоятларда ҳамма вақт жуда узоқ ва яқин ўтмишда бўлиб ўтган воқеалар, уларнинг кўпгина информаторлар орқали етиб келган садолари баён этилади. Шунинг учун ҳам ривоят айтилишида воқеаларнинг ҳақиқатлиги, кўпинча, илгарироқ ўтган кексаларнинг хабарига ишора қилиниши орқали тасдиқланадики, бу ҳам мазкур жанрнинг ўзига хос белгиларидан бири саналади.

Ривоятларнинг ўзига хос хусусиятларидан яна бири — уларда ҳамма вақт кичик, аммо тугал воқеалар тасвирланиши, яъни ривоят объекти бўлган воқеалар давомийликка эга эмаслигидир. Бу хусусияти билан ривоят афсонага яқин туради.

Ривоят ҳеч қачон тасвирланган воқеликнинг шоҳидлари томонидан айтилмайди, яъни ривоят меморат эмас, балки фабулот ҳисобланади. Чунки унда ўтмишда бўлиб ўтган воқеалар ҳақида шоҳидлардан эмас, хабарчилар томонидан дарак берилади. Бундан келиб чиқадиган хулоса шундан иборатки, ҳар қандай воқеа фақат шоҳиди йўқолгандан кейингина ривоят объектига айланиши мумкин⁴. Бонқача айтганда, меморат ўз шоҳидини йўқотиб, машҳур ва кенг омма аҳамиятига молик бўлгандагина ривоятга айланади.

Ривоят бир плани сюжетга эга бўлиб, унда тасвирланадиган воқеа жуда содда, кетма-кетлик билан баён этилади ёки ана шу воқеа ҳақида хабар берилади.

Ривоят озгачи прозанинг мустақил жанри сифатида узоқ тараққиёт йўлини босиб ўтган. Бироқ ундаги сюжетларининг ҳар бири бетакрор ва тор маҳаллий доира билан чегараланади. Шунга қарамай, унда асрлар мобайнида шаклланган стилистик клише элементлари ҳам кўзга ташланадики, улар мазкур жанрнинг анъанавий шаклий компонентларини ташкил этади.

Афсона каби ривоят ҳам профессионал айтувчилар томонидан эмас, кенг оммавий айтилади. Бироқ айтувчилар ёш жиҳатидан олиб қаралса, кўпчилик ривоятлар фақат кекса кишилар, яъни ҳаётда кўп нарсаларни кўрган, эшитган ва билган шахслар томонидан айтилганлигини кўриш мумкин. Бу қонуний ҳол. Чунки ривоят ҳам айтувчининг хотираси, унинг ҳаётий тажриба-

⁴ Соколова В. К. Изображение действительности в разных фольклорных жанрах // Фольклор и историческая действительность. Русский фольклор. Т. XX. Л., 1981. С. 43.

си билан боғлиқ ҳолда яшайди. Бироқ айрим фольклоршунослар ривоят профессионал айтувчилар томонидан айтилган ва улар «ровий» деб юритилган, деб кўрсатдилар⁵. Биз бу фикрга қўшила олмаймиз. Араб тилидан олинган «ровий» сўзи, умуман, ўзгаларга турли-туман воқеалар ҳақида хабар берувчи, ҳикоя қилиб берувчи киши маъносини ифодалайди⁶. Чунки, ровийлар турли-туман жанрларга мансуб асарларни ҳам айтишаверган. Мана шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, фақат ривоят айтиш билан шугулланган ровийлар ўзбеклар ўртасида учрамайди. Балки бундай профессионал айтувчилар ўтмишда бўлгандир, аммо улар кейинчалик турли-туман жанрлардаги асарларни ҳам айтишаверган. Демак, профессионал айтувчиларга эга бўлмаслик, кенг оммавий ижро характериға эга бўлиш хусусияти ҳар имкала — афсона ва ривоят жанрларининг муҳим хусусияти ҳисобланади.

Кўринадики, ўзларининг ташқи шаклий, таркибий, ижро, структура ва функционал хоссалари билан афсоналар ривоятларға жуда яқин туради. Мана шунинг учун ҳам айрим илмий ишларда, ҳатто халқ прозаси намуналари жамланган тўпламларда афсонани ривоятдан фарқлашда чалкашликларға йўл қўйишади. Чунки бу икки жанр ўртасида жуда ҳам кўп муштараклик жиҳатлар мавжуд. Аслида, ривоят ҳам афсонаға ўхшаб каноник поэтик шаклға эга эмас. Афсонадагиға ўхшаб ривоятда ҳам воқелик кенг тарихий миқёсда, бутун муайян жамият миқёсида акс этмайди. Рус тарихий ривоятларининг тадқиқотчиси В. К. Соколова ҳақли кўрсатганидек, ҳар икки жанрда тарихнинг кичик, лоақал бир парчаси акс этади, холос⁷.

Ўзбек халқ прозасининг тадқиқотчиси Қ. Имомовнинг ривоятға берган таърифидан шу нарса маълум бўладики, ривоят афсонадан ҳаётний воқеаларни уйдирмалар воситасида акс эттириши билан фарқланади. У шундай ёзади: «Ривоят ҳаётний воқеаларни бадний уйдирмалар воситасида ҳикоя қилувчи фольклорнинг реалистик характериға хос бўлган алоҳида туридир»⁸.

Ушбу таърифға айрим тузатишлар киритган ҳолда қабул қилиш мумкин. Бу тузатишлар эса, биринчидан,

⁵ Умаров С. Ривоят ва ҳаёт. Тошкент, 1988. 3-бет.

⁶ Фарҳанга забони тоҷики. Т. 2. М., 1969, саҳ. 141.

⁷ Соколова В. К. Изображение действительности в разных фольклорных жанрах // Фольклор и историческая действительность. Русский фольклор. Т. XX. Л., 1981. С. 40—41.

⁸ Имомов Қ. Кўрсатилган асар. 88-бет.

воқелик ҳаётин уйдирмалар воситасида акс эттирилади. Иккинчидан, ривоятда акс этган воқелик қай даражада ҳаётин бўлмасин, барибир, тасвирда реалистик характер эмас, романтик характер етакчилик қилади.

Афсона ва ривоят жанрларининг фарқлашда рус фольклоршуноси С. Н. Азбелев ўзинга хос йўлдан боради. У дастлаб фольклордаги ижодни онгли ва онгсиз каби икки турга ажратиб олади. Бинобарин, ижодкор ўзи айтаётган материалнинг ёлгонлигини билиб турса, бундай ижод онгли ижод саналади. Агар у ўзи айтаётган тўқима ҳикоянинг ёлгонлигини билмай, унга реал тарих деб қараса, бундай ижод онгсиз ижод саналади. Демак, унинг фикрича, афсона онгсиз ижод маҳсули бўлса, ривоят онгли ижод маҳсули саналади⁹.

Албатта, бундай фарқлаш маълум даражада мазкур жанрларни объектив тафовутини кўрсатишга кенг имконият берса ҳам, бироқ у амалиётда жуда ҳам самарали эмас. Чунки, биринчидан, айтувчи ўзи айтаётган воқеликнинг тўғри ёки истўғрилигини ҳамма вақт изоҳлаб ўтирмайди. Иккинчидан, асардаги воқеаларнинг рост ёки ёлгонлигини баҳолашда айтувчининг ўзи ҳам янгилишини табиий. Чунки афсона ва ривоятларнинг барчасида акс эттирилган воқеликка нисбатан айтувчининг субъектив қарани маъжуд бўлади.

С. Н. Азбелев ўз фикрини давом эттириб қуйроқда афсона ва ривоятларнинг асосий фарқларини нисбатан тўғри кўрсатади. Унинг фактларга асосланиши, ривоятлар ижтимоий функциясининг соф билиш, изоҳлашдан иборатлиги, афсонанинг эса нафақат билиш, балки эстетик вазифа ўтати билан фарқланишини кўрсатади¹⁰.

Юқорида биз афсона ва ривоятларнинг бир-биридан фарқли жиҳатлари ҳақида турли тадқиқотчиларнинг билдирган фикрлари билан таниниб чиқдик. Биз ҳам уларнинг айрим фикрларига қўшилган ҳолда қуйида шу масала борасида ўзимизнинг фикр-мулоҳазаларимизни билдирмоқчимиз.

Маълумки, В. Я. Пропп фольклор жанрларини тасниф этишнинг энг маъбуд принципларини совет фольклоршунослигида биринчи бўлиб ишлаб чиқди. Ҳамма биландики, адабий жанрлар ҳаётин камроқ ва поэтик система яхлитлиги нуқтаи назаридан тасниф этиб келинади. Унинг кўрсатишича, фольклор жанрларини тас-

⁹ Азбелев С. Н. Отношение предания, легенды и сказки к действительности // Славянский фольклор и историческая действительность. М., 1965. С. 18—20.

¹⁰ Азбелев С. Н. Кўрсатилган манба. 25-бет.

ниф этишда ана шу икки предметга қўшимча ҳолда жанрнинг қўлланилиши ўрни, ижро шакли ва мусиқага муносабати ҳам ҳисобга олиниши лозим¹¹. Биз ҳам бу қарашни тўла маъқуллаймиз ва афсона билан ривоятларнинг ўзаро ўхшаш ҳамда фарқли жиҳатларини белгилашда ана шу нуқтаи назардан туриб иш кўрамыз.

Ҳаётий қамров жиҳатидан қаралса, афсона ва ривоятларни бир-биридан фарқлаш қийин. Чунки уларнинг ҳар иккаласида ҳам ўтмишда бўлиб ўтган эпизодик воқеалар, у ёки бу жойларнинг номларини изоҳловчи ёхуд улкан шахслар ҳаётидан муайян воқеалар соф информатив планда акс эттирилади. Бундан ташқари, мазкур икки жанрда ҳам кичик, лаоқал бир эпизодик воқеагина акс этади, холос.

Поэтик нуқтаи назардан ёндашилса, ҳар иккала жанрнинг асосий функцияси асосан хабар бериш бўлганлигидан уларни ўзаро фарқлаб турувчи поэтик воситанинг ўзи йўқ. Бинобарин, афсона ва ривоят айтувчи профессионал ижодкор ҳам, ижрочи ҳам йўқ. Бу икки жанрнинг ижодкори ҳам, ижрочиси ҳам яхшигина хотира қувватига эга бўлган шахслар дейиш мумкин. Албатта, бу гапнинг ўзи нисбий. Аниқроқ қилиб айтганда, афсона ва ривоятлар авлоддан-авлодга ўтиб келади. Ўтиб келаётган ана шу материални ўз қизиқиши доираси билан хотирада сақлаб қолиш, уни бошқаларга, кейинги авлодларга етказишда улкан ҳаётий тажрибага эга бўлган кишиларнинг роли катта. Шунда ҳам ушбу жанрларнинг профессионал ижрочиси йўқ. Демак, афсона ва ривоят жанрлари поэтик системасининг яхлитлиги жиҳатидан фарқланмайди.

Жанрнинг маиший қўлланиши жиҳатидан қаралса, афсона ва ривоятлар оддий суҳбатларда бирор жой ёки нарсга, воқеа ёки ҳодисаларни изоҳлаш лозим бўлганда, айрим ҳолларда ўтмишдаги айрим шахсларнинг хатти-ҳаракатлари, қаҳрамонликлари ёхуд ҳайратомуз ишларини бошқаларга ибрат қилиб кўрсатиш эҳтиёжи туғилгандагина оддий, оғзаки баён қилинади. Мазкур жанрлар махсус айтиладиган бирон-бир маросим ёки тадбир йўқ. Демак, мазкур жанрларнинг айтилиш ўрни, яъни маиший қўлланиш доираси жуда ҳам кенг ва улар бу масалада бир-бирларидан фарқланмайдилар.

Мусиқага муносабат масаласида ҳам афсона ва ривоят ўзаро фарқланмайди, чунки уларнинг иккиси ҳам

¹¹ Пропп В. Я. Принципы классификации фольклорных жанров//Фольклор и действительность. М., 1976. С. 38—39.

қўйга солинмай, оддий сўзлашув нутқида баён этилади.

В. Я. Пропп кўрсатган тўрт критерий жиҳатдан афсона ва ривоят ўзаро фарқланмас экан, демак, уларни икки мустақил жанр сифатида қарашга қандай эҳтиёж бор? Ёки улар бир жанрнинг икки хил номланишидан иборатми? — деган саволлар туғилиши табиий. Ҳа, юзак қаралса, афсона ва ривоятлар бир-бирларига ҳам шакл, ҳам мазмун жиҳатидан жуда яқин. Бироқ улар мустақил жанр сифатида бир-бирларидан фарқланадилар. Бу фарқлар бизнинг назаримизда, қўйидагилардан иборат.

а) Афсона асосидаги воқелик фақат ҳаёлий уйдирмалар орқали фантастика билан йўғрилган ҳолда, кучли муболағалаштирилиб тасвирланади. Ривоятда эса воқелик ҳаётий уйдирмалар орқали фантазиясиз тасвирланади. Демак, мазкур жанрларни ўзаро фарқлаш эҳтиёжи туғилганда уйдирма характери, фантастика ва муболаға нисбатига аҳамият бериш лозим.

б) Маълумки, баён этилаётган воқелик ё хотира, ё бутунлай тўқима сифатида айтилиши мумкин. Ана шу воқелик тингловчи томонидан хотира, яъни меморат ёки ярим меморат сифатида қабул қилинса, бу жанр ўз-ўзидан ривоятни ташкил этади. Агар воқелик ўзининг тарихий асосларидан узилса, бундай материал соф фабулатни ташкил этади. Фабулат эса афсонани ташкил этади.

в) Бу ўринда шуни ҳам айтиб ўтиш муҳимки, ушбу жанрлар ўртасидаги алоқада афсоналар мудом ривоятлар ҳисобига бойиб боради. Шунинг учун ҳам Н. Ҳотамов ва Б. Саримсоқовлар афсоналар, кўпинча ривоятлар асосида юзага келади, деганларида ҳақли эдилар. Бунда ривоятдаги конкрет тарихий элементлар йўқолиб, уларнинг ўрнини ҳаёлий уйдирмалар эгаллаб бориш жараёни кечади¹². Бошқача айтганда, афсона ва ривоят ўртасидаги муносабатда меморатнинг фабулатга айланиш жараёни етакчи роль ўйнайди. Чунки, мавжуд тарих унутилишига маҳкум, аммо асоси йўқ уйдирмаларнинг реал тарихга айланиши мумкин эмас. Бинобарин, ривоят афсонага айланса ҳам, бироқ афсона ривоятга айланмайди.

Афсона ва ривоят жанрларининг ўзаро муносабатларига доир фикрлар, мулоҳазаларимиз ва бу борадаги

¹² Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли лугати. Тошкент, 1979. 159-бет.

кузатишларимиздан қуйидагича хулосалар чиқариш мумкин.

1. Ўзбек афсона ва ривоятлари узоқ тарихий тараққиёт босқичларини босиб ўтган мустақил жанрлардан бўлиб, уларнинг структураси, ижтимоий-эстетик функциялари ўзаро яқинлик касб этсалар ҳам, аммо тасвир принциплари, воқеликка муносабатлари, образлар састави ҳамда тасвирий воситалари жиҳатидан фарқланиб турадилар.

2. Тарихийлик нуқтан назардан афсона ҳам, ривоят ҳам ўзаро яқинлик касб этишлари шубҳасиз. Бу нарсалар айниқса тарихий афсона ва ривоятларда яққолроқ кўзга ташланади. Аслида тарихийлик жиҳатидан бир хил даражада турувчи бу икки мустақил жанрнинг асосий фарқи афсона сюжетиининг ҳаёлий уйдирмаларга, ривоят сюжетиининг эса ҳаётий уйдирмаларга асосланганлигида намоён бўлади.

3. Афсона ва ривоятда соф тарих аке этмайди, балки реал тарихий воқеаларнинг аке-салолари, уларнинг гоёси, тарихий шахслар, образлар, жой ва воқеаларнинг номлари орқали ўз ифодасини топади. Умуман, ўзбек насрининг мазкур жанрлари келгусида янада интенсив тўпланиши ва илмий-маърифий жиҳатдан жиддий ўрганилиши лозим.

ЎЗБЕК ХАЛҚ РИВОЯТЛАРИНИНГ ТЕМАТИК ТАСНИФИ

Маълумки, у ёки бу жанрни тадқиқ этиш билан боғлиқ масалалардан бири — унинг таснифи масаласидир. Чунки, муайян нарса ёки ҳодисани жиддий тадқиқ этиш энг аввало ана шу нарса ёки ҳодисани турли нуқтан назардан тасниф этишдан бошланади. Албатта, бундай таснифлар ўша нарса ёки ҳодисанинг маълум даражада тадқиқ этиш натижаси бўлса ҳам, бироқ амалга оширилган ҳар қандай тасниф ўз навбатида уларнинг туб моҳиятини, табиатини, тарихий ривожини янада чуқурроқ, янада кенгроқ очишга имкон беради. Шу нуқтан назардан ўзбек фольклоршунослигида ривоятларнинг тасниф этилишига назар солсак, мавжуд илмий адабиётларда улар тематик жиҳатдан икки туркумга — муайян воқеа ва тарихий шахслар билан боғлиқ, шунингдек, топонимик ривоятларга бўлиниб ўрганилганлигига гувоҳ бўламиз¹.

Ўзбек халқ ривоятларининг тематик кўлами бу икки туркумни тасдиқлайди. Бироқ, мавжуд фактик материалларга жиддий қаралса, ўзбек халқ ривоятлари таркибида яна бир туркум асарлар мавжудлигини кўрсатади. Булар асосан, бирор қабила, уруғ ёки халқ номининг келиб чиқиши ҳақида хабар берувчи ривоятлардан иборат. Шу сабабли биз бу туркумни шартли равишда этнонимик ривоятлар деб аташни лозим топдик.

Шундай қилиб, ўзбек халқ ривоятлари асосан учта — этнонимик, тарихий, топонимик каби туркумларга бўлинади. Бу туркумларга мансуб материаллар ё воқеаларнинг реал ҳаётий заминларга эгаллиги, жой ёки этник атамаларнинг реал воқеликда мавжудлиги жиҳатидан бир хил даражада тарихийлик касб этсалар ҳам, бироқ уларда баён этилаётган воқеаларда

¹ Қаранг: Раззоқов Ҳ., Мирзаев Т., Собиров О., Имомов К. Ўзбек халқ оғзаки поэтик инжоди. Тошкент, 1980. 127-бет; Имомов К. Ўзбек халқ прозаси. Тошкент, 1984. 88-бет; Умаров С. Ривоят ва ҳаёт. Тошкент, 1988. 3-бет ва бошқалар.

тарихийлик нисбатининг турличалиги, ривоятда баён этилган хабарнинг қай даражада бадний далилланиши жиҳатидан бир-бирларидан кескин фарқланиб турадилар. Шу боис масаланинг бу томонини қуйида фақатгина этнонимик ва тарихий ривоятларга мансуб фактик намуналар таҳлилида имкон қадар конкрет ҳисобга олиб бориш бизнинг бош муддаомиз саналади.

ЭТНОНИМИК РИВОЯТЛАР

Ўзбеклар мураккаб этник таркибга эга бўлган қадимги халқлардан биридир. Чунки у ўз таркибига жуда кўп уруғ ва қавмларни қамраб олган. Ўзбек этноси таркибига кирган ҳар бир уруғ ва қавмларнинг эса ўз номи ҳамда шу ном билан боғлиқ эпик тарихи ҳам мавжуддир. Ана шу уруғ ва қавмларнинг пайдо бўлиши ҳамда номланиш тарихини эпик ҳикоя қилувчи кичик ҳажмли прозаик асарлар этнонимик ривоятлар деб номланади. Маълум бўладикки, этнонимик ривоятлар у ёки бу халқ, уруғ, қавм, жамоа ва қабила каби этник қатламларнинг пайдо бўлиши ҳақидаги ярим тарихий, ярим эпикавий ҳикоятлардан ташкил топади.

Ўзбек этнонимик ривоятлари фольклоршунослигимизда тўла тўпланиб нашр этилмаган, махсус тадқиқ қилинмаган. Ҳатто бу соҳага онд бирорта мақола ҳам ҳали-ҳанузгача матбуотда эълон қилинган эмас. Шу сабабли биз этнонимик ривоятлар ҳақидаги дастлабки фикр-мулоҳазаларимизни ҳурматли китобхонлар ҳукмига ҳавола этишни лозим топдик.

Аввало, этнонимик ривоятлар, умуман, у ёки бу халқнинг этник қатламига мансуб ёзма ва халқ оғзаки ижоди материалларининг умумсовет халқлари фольклоршунослигидаги ўрганилиш даражасига назар солсак, уларда бир қатор ихтисосчи олимлар томонидан ёзилган ҳамда турли йилларда коллектив бўлиб яратилган дарслик-қўлланмалардаги, шунингдек, айрим тўпламлар ва луғатлардаги этнонимик асарларга онд мақолалар, изоҳ ва қайдлар берилганлигининг гувоҳи бўламиз. Бундай типдаги ишларда у ёки бу халқнинг келиб чиқиши тарихи, маълум бир этнонимнинг этимология ва этник таркибидаги айрим қатламларнинг номланиши, ўрни ва макони, ҳуллас этнонимик характердаги материаллар ҳақида эътиборга молик мулоҳазалар билдирилган. Жумладан В. П. Алексеев, С. Я. Серов, Г. Г. Странович, И. Н. Мороз, И. С. Гурвич, В. И. Васильев, Т. Б. Долгих, В. П. Кобичев, Т. Д. Златковская, Р. С. Липец каби ихтисосчи олимларнинг «Этническая

история и фольклор» (М., 1974, Изд-во «Наука») номли илмий тўпламда эълон қилган мақолаларини, шунингдек, П. Т. Вашенко, В. В. Попова, С. П. Балдаев, Л. Е. Элиасов, М. Сендов (бундай рўйхатни янада давом эттириш мумкин) ва бошқаларнинг айрим ишлари² фикримизнинг далили бўла олади.

Туркий халқлар, айниқса, Урта Осиё халқлари фольклорида ҳам ушбу масала билан боғлиқ эътиборли тадқиқотчилар, илмий-назарий ва тарихий-этнографик характердаги мақолалар анчагина учрайди. Бундай ишлар сирасига Ю. А. Зуев, С. М. Абрамзон, В. П. Наливкин, Л. П. Потапов, Л. С. Толстова, Т. А. Жданко, А. Джикиев, И. Б. Молдабаев, А. К. Карриев, А. А. Расляков, С. Г. Агаджанов, О. Бекбаулов, Х. Есбергенов ва бошқа бир қатор этнографлар, тарихчи ва фольклоршунослар тадқиқотларини³ ҳам киритиш мумкинки, уларда бевосита у ёки бу халқнинг келиб чиқиши тарихи, номланиши ва этимологияси, этник қатламлари

² Қаранг: Вашенко П. Т., Долгих Б. О. Предания о то-темических названиях родов у иганасан//СЭ. 1962. № 3; Попова В. В. Предание об урянхайских родах бурят-монголов на Ичугуе//Бурятское. 1927. № 3—4. С. 82—83; Балдаев С. П. Родословные предания и легенды бурят. Ч. I. Улан-Удэ, 1970; Предание о расселении кударинских и кабанских бурят//Избранное. Улан-Удэ, 1961; Элиасов Л. Е. Предание о родословных народов Восточной Сибири//Байкальские предания. Улан-Удэ, 1966; Сендов М. Предание — легенда чуков (чуной) и вопрос о происхождении осетин//Происхождение осетинского народа. Орджоникидзе, 1937. С. 186—187.

³ Қаранг: Зуев Ю. А. Древнетюркские генеалогические предания как источник по ранней истории тюрков. АКД. 1971; Абрамзон С. М. Народные предания как источник для изучения этнической истории киргизов центрального Тянь-Шаня//Этническая история народов Азии. М., 1972; Наливкин В. Н. Предание о происхождении агаликов//Краткая история Кокандского ханства. Казань, 1886. С. 23; Толстова Л. С. Данные исторического фольклора и топонимии о происхождении этнографической группы «митан»//Вестник каракалпакского филиала АН УССР. 1968. № 2; Жданко Т. А. Исторический фольклор каракалпакцев как источник изучения этногенеза и этнокультурных связей этого народа//Этническая история и фольклор. М., 1977; Джикиев А. Народные предания о происхождении туркмен//Проблемы этногенеза туркменского народа. Ашхабад, 1977. С. 121—132; Исторические рассказы и предания об этнических процессах в южном Туркестане в XVII—XIX вв./Очерк этнической истории и формирование населения Южного Туркменистана. Ашхабад, 1977. С. 112—113; Молдабаев И. Б. Отражение этнических связей киргизов в эпосе «Манас». Фрунзе, 1985; Карриев А. К., Расляков А. А., Агаджанов С. Г. Проблемы этногенеза туркменского народа в исторической литературе//Всесоюзное совещание по этногенезу туркменского народа (Тезисы докладов и научных сообщений). Ашхабад, 1967; Карриев А. К. Литература

билан боғлиқ фактик материаллар ҳақида қизиқарли фикрлар баён этилган. Уларнинг бу фикрлари ўзбек этнонимик ривоятларини баҳолн қудрат тадқиқ этишга ўзбек этноси таркибидаги уруғ ва қавмлар билан боғлиқ фактик материалларни тўғри танлаб олишга кўмак беради.

Ўрта Осиё халқлари орасидаги мавжуд тарихий, этнографик, этнотопонимик ва онамастик адабиётлар, шунингдек, халқ оғзаки ижоди ва классик адабиёт саҳифаларидаги жуда кўпчилик нодир маълумотларнинг тасдиқлашича, этнонимик ривоятлар бизгача қуйидаги уч йўл билан етиб келган: а) айрим этнотопонимик, этнографик ва тарихий асарлар орқали, б) у ёки бу ижодкорлар, айрим ихтисосчи олимларнинг асарлари ҳамда луғатларида берилган изоҳ ва қайдлар; в) оғзаки тарзда яшаб келган халқ ижоди асарлари орқали.

Турли даврларда ёзилган тарихий манбаларда туркий, мўғул ва бошқа халқларга мансуб кўпгина қавм, уруғ, жамоа ва қабилаларнинг пайдо бўлиши тарихи ҳақидаги ривоятлар ва айрим изоҳлар берилган. Масалан, турли йилларда нашр қилинган уч томлик Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғатит-турк» (Тошкент, 1960—1963), муаллифи номаълум «Таворихи гузида — Нусратнома» (Тошкент, 1967), Абдурахмон Таленнинг «Абулфайзхон тарихи» (Тошкент, 1959), Абул Фазл Байҳақийнинг «Тарихи Масъудий» (Тошкент, 1962), Абулғозий Баҳодирхоннинг «Шажари тарокима» (М.—Л., 1958), Мирза Абдуазим Салимийнинг «Тарихи салотини мангитийа» (М., 1962), Бурхониддин Кушкекийнинг «Қатаган ва Бадахшон», (Тошкент, 1926), Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг «Убайдуллонома» (Тошкент, 1957), Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома» (Тошкент, 1961), Ҳофиз Таниш Бухорийнинг «Абдуллонома»⁴ (Шарафномайн шоҳий), шунингдек, Рашидиддиннинг тарихий асарлари⁵ мана шундай манбалардан саналади.

Шунини диққатга сазоворки, уларнинг айримларида у ёки бу халқ, қabila, жамоа, қавм ва уруғларнинг пай-

и фольклор как источник для изучения этногенеза туркменского народа. Там же; Бекбаулов О. Отношение предания об Аязхане к истории//Амударья. 1971. № 10. С. 122; Есбергенов Х. Произведения фольклора и некоторые вопросы истории каракалпаков (XVI—XVIII вв.)//Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР. 1981. № 1.

⁴ Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома (Шарафномайн шоҳий). Тошкент. I жилд, 1956; II жилд, 1969.

⁵ Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. I. Кн. I. М.—Л., 1952; Т. I. Кн. 2. М.—Л., 1952; Т. II. М.—Л., 1960.

до бўлиш тарихи афсонавий Ўғузхон ҳамда Чингизхоннинг ҳарбий юришлари билан боғлиқ ҳолда изоҳланади. Масалан, Қипчоқ⁶ этнонимининг вужудга келиш тарихи «Нусратнома»да шундай изоҳланади: «Итбароқхон билан бўлган жангда Ўғузхон маглубиятга учрайди. Ана шу ҳарбий ҳаракатлар пайтида бир аёл дарахт ковагида кўз ёради. Болага қипчоқ, яъни дарахт ковагида туғилган, деб ном беришади. Бола улғайгач, Ўғузхоннинг энг яқин кишиси бўлиб қолади ва унинг лашкарларида энг масъул мансаблардан бирини эгаллайди. Ана шу Қипчоқ исмли шахсдан тарқалган авлодлар қипчоқ уруғини ташкил этади («Нусратнома», 9^о (79)-бет).

Кўриниб турибдики, мазкур манбада Урта асрлар тарихнавислиги анъаналарига содиқ қолинган ҳолда тарихан реал мавжуд бўлган қипчоқ уруғи тарихи ривоятини бир тарзда изоҳланган.

Урта Осиё халқларининг XVI асрдаги ижтимоий-иқтисодий ҳаётини ўрганишда катта ўрин тутган ва фактик материалларга бойлиги, тарихий воқеаларни атрофлича ёритиши билан ўша даврнинг тарихий асарларидан тамоман ажралиб турадиган⁷ Ҳофиз Таниш Бухорийнинг «Абдуллонома» номли асарида ҳам қипчоқ уруғининг пайдо бўлиши ҳақидаги мазкур ривоятнинг эпик сюжети тўла сақланган. Унда атрофлича ва реал тарихий воқеалар билан боғланган ҳолда изоҳланган. Бу ривоятнинг манбадаги тўла тексти қуйидагича: «Ўғузхон Итбароқ (қавми билан) жангда шикаст еб икки дарё оралиғида қолиб, унда макон қилган (вақт)да ўша жангда эри шер шамширининг чангалига тушган (яъни ўлдирилган) бир ҳомиладор хотин замоннинг ажиб вазияти туфайли ҳомиладорликдан бўшаш учун чириган катта бир дарахтнинг қавағига кириб бир ўғил туғди. Бу ҳол кайфияти Ўғузхоннинг шарафли қулоғига етгач, марҳамат ва карам юзасидан амр қилдики, «Бу бола-нинг отаси йўқлиги учун, менга фарзанд ўрнида бўлсин ва менинг тарбиямдан баҳраманд бўлсин». (Ўғузхон) унинг исмини Қипчоқ қўйди ва унинг тарбиясида (зўр) ҳиммат кўрсатди; уни фарзанд ўрнида тутди. Мазкур исм «қабақ» сўзидан олинган бўлиб, туркчада

⁶ Қипчоқ этноними ва унинг таркибидаги этник қатламларнинг келиб чиқиш тарихи, тарқалиш ўрни ва макони, иқтисодий-сиёсий, маданий ҳаёти ва тилидаги лексик-грамматик ўзгаришларни тадқиқ қилувчи жуда катта адабиётлар рўйхати мавжуд. Бу ҳақда қarang: Шаниязов К. Ш. К этнической истории узбекского народа (Историко-этнографическое исследование из материала кипчакского компонента). Ташкент, 1974.

⁷ Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома. I жилд. 7-бет.

кавакли дарахтни шундай деб атайдилар. (Орадан) ўн етти йил ўтгач, Ўғузхон Итбароқ қавмининг енгини ва Эрон-заминни (ўзининг) осмондаги юлдузлар каби камол(га етган) маҳрамлари безағи билан тўлдирди. (Бутун) дунё мамлакатларининг тақдир ёрдами билан бўйсундирди ва жаҳонни тиг ва найза зарби билан ўзига қаратди. (Бундан) бир қанча вақт ўтгач, (Ўғузхон) ўз юртига ва қароргоҳига қайтган эди (ҳамки), яна хабар келдики, Итбароқлар (унга қарши) яна исён бошлабдилар ва душманчилик шамшинини туғён суви билан сугорибдилар. (Ўғузхон) уларнинг зарар(ли ҳаракат)ларининг олдини олиш ва ёмонлик (ният)ларининг даф этиш учун «Қипчоққа яйловда ўлтиришни ва уларнинг (исёнчиларининг) йўлини тўсишни буюрди. Ўша замондан бери у қавмининг яйлов ва қишлоқлари ўша манзиллардир ва ҳамма қипчоқлар ўша зотнинг қатралари ва ўша оташнинг учқунларидир» (Абдулланомат. I жилд, 72—73-бетлар).

Жуда кўп Урта асрларга онд тарихий манбаларда муайян уруғ ёки қабиланинг пайдо бўлиши алоҳида эпик шахслар ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ ҳолда изоҳланади. Юқорида номлари қайд этилган тарихий манбаларда, хусусан, «Нусратнома»да ҳам, Ҳофиз Ташш Бухорийнинг «Абдулланомат»сида ҳам ана шу анъанага тўла риоя қилинган. Бу ўринда биргина қангли уруғининг пайдо бўлиш тарихи ҳақидаги ривоятларни келтириш билан чекланамиз. «Нусратнома»да ҳикоя қилинишича, Ўғузхоннинг жанглари пайтида қўлга киритилган ўлжаларни ортувчи кишилар қангли деб юритилган. Улардан тарқалган кишилар эса қангли уруғини ташкил этган. Чунки қангли туркча арава демакдир (Нусратнома. 9⁶ (79)-бет).

Қангли уруғининг пайдо бўлиши тарихи ҳақидаги ривоятнинг нисбатан тўлароқ варианты «Абдулланомат»да ҳам берилган. Унда изоҳланишича, Ўғуз ва унинг амакиваччалари ўртасида низо кучайиб (улар бир-бири билан) тиг ва ўқ тили билан сўзлашиб юрган вақтларида (қангли қавми) уларнинг мулкини, хирожини, тахту тожини талон-тарож қилди ва ҳад-ҳисобдан ташқари қимматбаҳо тошлари, нақдиналари ва турли мато ва кийимлари (қанглилар) қўлга тушди. Бу (нарсалар)ни ўша томондан олиб келиш мушкул ва қийин кўринди. (Шу вақтда) бу жамоа назар ва фикрнинг позиклиги билан аравалар ясардилар; қўлларидаги юкнинг ҳаммасини араваларга ортардилар. Ва шу мақбул ишлари туфайли «қангли» лақабини олганларки (қангли)—

араванинг номи бўлган. Қанглиларнинг барчаси ўша номнинг қатралари ва ўша дарёнинг томчиларидир. Султон Жамолиддин (Хоразмшоҳ)нинг онаси Туркан хотин (ҳам) шу қабиладан (бўлиб), шу пилигининг шуъласидир» (Абдуллонома, 1-жилд. 72-бет).

Маълумки, қорлуқлар Ўрта Осиёда ва Туркистонда кенг тарқалган энг қадимий уруғлардан бири⁸. Шунинг учун ҳам қорлуқ шеvasи ҳозирги ўзбек тили таркибидаги етакчи диалектлардан бирини ташкил этади. Юқорида номлари қайд қилинган манбаларда жуда кўп уруғлар ва қавмлар қатори қорлуқларнинг вужудга келиш тарихини ҳикоя қилувчи ривоятлар ҳам берилган. Масалан, «Нусратнома»да айтилишича, Ўғузхон Гуржистонга қилган юришидан ўз юртига қайтаётган пайтида қалин қор тушади. Унинг бутун қўшини оғир аҳволда қолади. Кўпчилик совуқдан ҳалок бўлади. Бир қисм қўшини эса ортда қолиб кетади. Ўғузхон ана шу жойни қорлуқ деб атайди. Мана шундан кейин ана шу жойда одамлар ва улардан тарқалган авлодлар қорлуқлар деб атала бошланади (Нусратнома, 9^а—10^а (79)-бетлар).

«Абдуллонома»да ҳам қорлуқлар тарихи, қорлуқ атамасининг этимологияси ва шу уруғга мансуб этник аҳолининг яшаш жойлари — географик номлари ўзига хос кичик ҳажмли мукамал вариантдаги ривоят билан изоҳланади. Унда айтилишича, «Қачонки, Ўғузхон Гур ва Гуржистон⁹дан ўзининг асл юртига қайтар экан, бир баланд тоққа етдики, осмон баландликда унинг камарбастаси эди ва (ўша вақт) ер атрофи ҳаво этаги қор билан тўлган тоғдай мушк ва кофир билан тўлган эди. Совуқнинг шиддат ва савлатидан бир фирқа (Ўғузхоннинг) муборак узангисига мулозим бўлишдан ортда қолди. (Маржуд) ясоқ¹⁰ ва қонда кишини ундан ортда

⁸ Қаранг: Кармишев Б. Х. Жилище узбеков племен карлук южных районов Таджикистана и Узбекистана//Известия отделения общественных наук АН ТаджССР. Вып. 10—11. Сталинабад, 1956; Шаниязов К. Ш. Узбеки-карлуки. Историко-этнографический очерк. Ташкент, 1964.

⁹ Тарихий-географик адабиётларда айтилишича, Гур — ҳозирги Афғонистоннинг (Қандаҳор областидаги) тоғли вилоятларидан бири. Ўша вақтда Гурда яшаган халқлар эроний тиллар системасининг бирида сўзлашган Фаржистон (Гуржистон) Мурғоб дарёсининг юқори оқимида жойлашган. Гур билан туташган вилоят. Улар ҳақида қаранг: Бартоль В. В. Историко-географический обзор Ирана. СПб., 1903. С. 36—37; 54—56.

¹⁰ Ясоқ (йосо) — мўғулча сўз, қонулар тўплами, қарор, подшоҳ ва хон фармойиши, қонуи-қонда. Турк ва мўғул қавмлари ўртасида ҳукм сурган қонуи-қонда. Қаранг: Будагов Л. З.

қолишга йўл қўядиган эмас эди. Уғузхон ўша ҳаракат улардан содир бўлганини билди ва танбеҳ ва тобелик юзасидан у халққа «қорлиқ» деб лақаб берди; яъни «қорлиқ» қор эгаси демакдир. Улар ўша жойда туриб қолдилар ва уларнинг юртларидан баъзилари Сова¹¹ вилоятининг атрофларидадир (Абдулланом, 1-жилд. 73-бет).

Этнонимик ривоятлар турли халқ ва уруғларнинг пайдо бўлиши ҳақида реал тарихий асосга эга бўлмаса ҳам, бироқ у ёки бу халқларнинг этник таркибини ташкил этувчи, уруғ, қавм, жамоа ва қабилалар ҳақида маълум даражада тасаввур туғдиришга имкон беришлари билан алоҳида аҳамиятга эга. Аммо шунинг ҳам айтиш лозимки, бу хилдаги ривоятларнинг қанчалик даражада тарихий ҳақиқатга яқинлигини тасдиқловчи ёки уларни инкор этувчи тарихий фактлар кўп эмас. Шунинг учун ҳам биз уларнинг тарихини тадқиқ этишдан ожизмиз. Биз учун энг муҳими — у ёки бу этник атамаларнинг вужудга келишини изоҳловчи ривоятларнинг мавжудлиги ва уларда халқ этимологиясининг маълум даражада тўла сақланиб қолганлиги. Бинобарин, юқоридаги номлари саналган тарихий асарларда берилган қарийб 100 га яқин халқ, уруғ, қавм, жамоа ва қабилалар номлари билан боғлиқ ривоятлар у ёки бу халқнинг этник составини ва унинг тарихини ўрганишда асосий манба сифатида хизмат қила олади. Агар «Нусратнома» саҳифаларига назар ташланса, асосан, туркий ва мўғул халқлари орасида кенг тарқалган қангли, қипчоқ, қарлуқ, қалач (халаж), жабойир, ойрот, кераит, нирун (катагин, солджит, тайджит, хартакан, сиджпут, чинос, нукуз, нуякин, урут, мангут, дурбан, баарин, барлос, хадаркин, журият, будат, дуклат, йисут, сукан, кингият), уйғур, суний, татар, меркит, карлуат, таргуг, куркон, сакант, урасут, теленгут, комтеми (урянкат), баркут (тулас, туманут), найман, боявут, кингит, дўрман, баарин, суканут, мангут, урут, нуякин, хадаркин, дуклат каби уруғ, қавм, жамоа ва қабилаларнинг келиб чиқиш тарихи ҳамда шу этник қатламлар

¹¹ Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Т. II. СПб., 1869. С. 329—330.

¹² Сова — Техронинг гарби-жанубий томонида, тахминан 120 км узоқликда жойлашган қадимий шаҳар. Ҳозирги пайтда Эроннинг марказий шаҳарларидан бири саналади. Қарағ: Петров Г. М. Материалы к социально-экономической характеристике астаиов Ирана//КСИВ. № XIX. М., 1956. С. 78—89.

номлари билан боғлиқ жуда кўплаб вариантлардаги ривоятларга дуч келамиз.

Ҳофиз Таниш Бухорийнинг «Абдуллонома» асарида берилган этнонимик ривоятлар ҳақида ҳам шундай фикрни айтиш мумкин. Лекин ҳар иккала манба саҳифаларида афсонавий Уғузхоннинг авлод-аждодлари ва улардан тарқалган уруғ, қавм ҳамда жамоалар билан боғлиқ ривоятлар жуда кўпчиликини ташкил этади. Шуниси диққатга сазоворки, «Нусратнома»да берилган у ёки бу халқ, уруғ, қавм ва жамоаларнинг келиб чиқиш тарихи ҳақидаги ривоятлар мазмуни Ҳофиз Таниш Бухорийнинг «Абдуллонома»сида тўла сақланган бўлсада, уларнинг кўпчилиги реал тарихий воқеалар билан боғлиқ географик ва этнографик деталлар асосида атрофлича баён қилинади. Масалан, уйғур, қанглик, қипчоқ, қорлуқ, халаж (қалач) огожири, урёнқит, қўнғирот, урёвут, қўнқитон, орлот, каланкут, хушин, бойживут, қайқин, урут, манқут, борин, дуқлот, кикиён, будот, суқнут каби 50 га яқин халқ, уруғ, қавм ва жамоаларнинг келиб чиқишининг изоҳловчи мукаммал вариантлардаги ривоятлар фикримизга ёрқин далил бўла олади.

«Нусратнома»да қалач-халаж уруғининг келиб чиқиш тарихи ҳақидаги ривоят қисқа мазмунда қуйидагича баён этилади: Уғузхон Хуросонга қилган юришидан кейин Исфиҳондан қайтаётган пайтида эмизикли боласи бор бир аёлга дуч келибди. Онасининг сўти йўқ бўлиб, чақалоқ очликдан чинқириб йиғлар эди. Уғузхон гўдакни ўз тарбиясига олиб, уни яхши жангчи қилиб етиштирмоқчи бўлади. Аммо аёл бу таклифга қўнмайди. Ғазабга келган Уғузхон «Қол оч!» деб қичқириб ўз йўлида давом этади. Ана шу чақалоқдан тарқалган авлодлар қалач уруғини ташкил этади (9^б—10^б-бетлар).

Диққат қилинса, бошқа кўпгина ҳолларда бўлгани каби мазкур эпик атама изоҳида ҳам халқ этимологияси ётибди. Чунки унда этник атаманинг сўз томони, айниқса унинг товуш таркиби — Қалач ўзбек тилидаги «қол оч!» сўзларининг йиғиндисидан иборатдек туюлади. Мана шундай лексик ассоциация бевосита қалач уруғининг вужудга келишининг изоҳловчи ўзига хос эпик «тарих»нинг яратилишига сабаб бўлган. Ҳофиз Таниш Бухорийнинг «Абдуллонома»сида ҳам худди шу ҳолни кўрамыз. Унда ҳикоя қилинишича, «Уғузхон Исфаҳонни олиб қайтаётганида, бир ҳомиладор хотин туққан эди. Тангрининг сахийлиги унга (ўз) насибасидан баҳра олишда очикқўллик кўрсатганда, онасининг кўкрак бу-

логиди нам қолмаган эди. Заҳмат кечасининг узунлигидан шакар қамишдонда (сутдан) асар қолмаган эди. Бола (очликдан) қуруқ лаб ва нам кўзлари билан йиғлардики, очлик интизорлигида кўзини очиб ҳар томонга (қараб) жовдирарди. Шу ҳолатда ўша аёл эрининг кўзи тустовуқни тутиб олган бир шағалга тушди (ва шағалга) калтак отиб, унинг қўл ва оғзидан ўша луқмани (тустовуқни) тортиб олди. Тустовуқни худди шағал юрагидек (қилиб қовуриб) кабоб қилди (ва) уни хотинига берди. Она ва фарзанд ўша таомдан баҳра ва ҳаёт дарсидан сабоғ топдилар. Фармоннинг даҳшатидан ва ясоқнинг қаттиқлигидан кишининг (бир жойда) тўхташга мажоли йўқ эди. Бир неча кундан сўнг бу бечора лашкарга етиб олди. Ўғузхон унинг ҳол-аҳволига тушунгач, унга: «қол оч!» яъни «оч қол», деди. Халажларнинг ҳаммаси шу ёруғсиз уруғдан ва ис босган кулбадандир» (Абдулланомат, 1-жилд, 73-бет).

Текширишлардан маълум бўлишича, қалач (халаж) номи билан юритиладиган халқнинг тарихий ўтмиши тўғрисида материаллар йўқ ҳисоби. Шу билан мазкур этнонимнинг этимологияси ҳақида бирмунча ҳар хил мунозарали фикрлар мавжуд. Масалан, айрим диний маълумотларда¹² халаж (қалач)лар асли келиб чиқишлариغا кўра туркий халқ, халаж (қалоч) эса қадимги туркий номдир, деб қайд қилинади. XI асрнинг машҳур лингвист олими М. Кошғарий ўзининг «Девону лугатит турк» асарида туркий ўғуз уруғларининг сони ва географик ўрни тўғрисида қимматли маълумотлар бериш билан бирга, халаж (қалач)лар ва уларнинг бўлинишларини ажратиб кўрсатади. Халаж (қалач) терминининг этимологияси ҳақида М. Кошғарий ўз асарида ўғузларни нега туркманлар деб аташган деган масалани тушунтириб, қуйидагиларни ёзади: Искандарнинг (Александр Македонский) истилочилиқ юришлари даврида турк ҳоқони ва турклар улар билан урушиб, аста-секин шарқ томонга қараб чекидилар. Шунда турк ҳоқонлигига қарайдиган кишилар ҳам уларнинг кетидан эргашадилар. Бироқ от-улови бўлмаганлигидан йигирма икки киши ўз оиласи билан қолади. Буларга яна икки оила келиб қўшилади: йигирма тўрт оила маслаҳат қилишади. Ниҳоят улардан бир группаси Искандар армияси билан кетишга аҳд қилади. Икки оила эса қолади. Искандар оиласи билан кетишга қарор қилганлар

¹² Қаранг: Ислон энциклопедияси. 5-жилд. Истанбул, 1950. 110-бет.

қолган бу икки онлага «қол-оч» (оч қол) деб айтадилар. Шундан кейин Искандар келиб ўша қолган икки онланинг ҳайвонларида туркий тамғаларни кўради ва форс тилида «торк монед» (туркларга ўхшайди) дейди. Туркманларнинг номлари ана шундан қолган экан. Бундан ташқари, М. Қошғарий шу асарида туркман ўғузлари йиғирма тўрт уруғни ташкил қилади, бироқ туркларга ўхшаган иккита халаж уруғи буларга кирмайди, деб маълумот ҳам беради¹³.

Туркий ва эроний тиллар ҳамда уларнинг диалектларини ўрганган кўпгина олимлар, хусусан, Абдулҳай Ҳабибий, Масъуд Мамедов ва бошқаларнинг маълумот беришича халажларнинг кўпчилик қисми Ғазна ва Ғур шаҳри атрофидаги иссиқ вилоятларда яшаганлар, улар туркий тилли халқ эмас, балки курд тили диалектига яқин бўлган эроний (пушти) халқдир. В. Минорскийнинг «Туркий халаж диалектики ҳақида» деган асаридаги маълумотлар ҳам шу фикрни қисман тасдиқлайди¹⁴.

Булардан ташқари, Ўғузхон юриши билан боғлиқ ривоятларнинг кўпгина вариантларида ҳам қалач (халач) сўзи тўғрисида иккита мустақил сўздан иборат туркий халқ этимологияси (қал-ач) («оч қол») ва қал-ач («қол оч») келтирилади. Бунинг устига, ҳар иккала мустақил халқ этимологияси «Рашид-ид-дин» (текст таржимасини В. Радлов қилган) ва «Қутадғу биллик» асарларида ҳам айнан такрорланганлиги илмий жамоатчиликка маълум. Машҳур тарихчилардан яна бири Абулғозий Баҳодирхон халажларга тегишли бўлган қуйидаги ривоятда ҳам айнан шу этимологик сўзни яна бир бор такрорлайди: Биринчи турк ҳоқонларидан бири бўлган Ўғузхон Эронга юриш қилган пайтда, унинг аскарларидан бир киши юк ортадиган от-улови бўлмаганлиги ва бунинг устига хотинининг ҳомиладор эканлиги сабабли армиядан ажралиб қолади. Ана шу кишини ҳоқоннинг олдида олиб борганларида, ҳоқон ундан аскарлардан ажралиб қолганликларининг сабабини суриштириб билади: бу фақирнинг хотини ўғил туққан, оч қолган онанинг кўкрагида сути бўлмаганидан бола ҳам қийналган. Ўғузхон бу кишини яхшилаб мукофот-

¹³ Қаранг: «Девон»нинг Анқара Босим Аталай нусхаси. 1-том. 307-бет; 3-том. 55-бет; Мамедов М. Халқ номлари жой номларида. Тошкент, 1981. 29—30-бетлар.

¹⁴ Қаранг: Мамедов М. Халқ номлари жой номларида. 30—31-бетлар. Тошкент, 1981; Язык халаджей. Баку, 1973. АКД. С. 15.

лаб, ҳарбий хизматдан озод қилган ҳамда унинг бола-сини қалач («оч қолган») деб атаган. Шундай қилиб, қалач ёки халаж (хлыдж, клич, калъдж) уругининг вакиллари аслида ана шу боладан тарқалган экан. Тарихчи Нажиб Осимнинг берган маълумотларига қараганда, қалач сўзи қадимий туркий ёзувда қол-оч тарзида алоҳида-алоҳида ёзилган. Ҳатто VI асрда римликлар қалачларни халач деб аташган: *xitaj*, *xaia* сўзлари туркийча қилич сўзининг таржимасидир¹⁵.

Халаж (қалач) этнонимининг этимологияси хусусида илмда турлича фикрлар айтилган. Жуда кўпчилик тарихчи ва тилшунос олимларнинг фикрича, халаж (қалач)лар аслида туркий тилда сўзлашувчи халқ бўлиб, асосан Афғонистон, Ҳиндистон ва Хуросонда яшаганлар. Яна уларнинг айтишларича, халажлар энг аввал Ироқнинг форслар (эронлар) яшайдиган районида (Қум, Султанонод) жойлашган. Бу ерларни халажистон дейилган. Бу райондаги кўпчилик қишлоқларда туркий тилда сўзлашувчи халажлар (қалачлар) ва баётлар яшайди. Бундай фикрни билдирган олимлар аввало халж терминининг халқ этимологияси бўйича англатган маъносига ишонадилар. Бу этимологияга кўра халаж аслида қол-оч сўзларидан бўлиб, «оч қол» деган маънони билдиради¹⁶. Бинобарин, муаллифи номаълум «Таворихи гузид» — «Нусратнома», машҳур тарихчилардан Рашидиддин, Ҳофиз Танини Бухорий, Абулғозий Баҳодирхоннинг асарларида келтирилган ривоятлар, шунингдек, Маҳмуд Кошғарий ва Нажиб Осим берган изоҳлар, турли йилларда нашр этилган «Ислом энциклопедияси», ихтисосчи олимларнинг илмий асарларидаги маълумотлар ҳам ана шу халқ этимологиясининг тўғрилигини тасдиқлайди.

Ўзбек этнонимик ривоятларининг айримлари турли муносабатлар билан тарихчи ва этнографларнинг диққатини ҳам ўзига жалб этган. Масалан, Хива хони, машҳур тарихчи Абулғозий Баҳодирхон ўзининг «Шажараи тарокима»сида туркман этнонимининг вужудга келганлигини қуйидагича изоҳлайди: «Мовароуннаҳрга тушган туркманларни тожиклар аввал турк дерлар эрди. Беш-олти орқа ўткондин сўнг, ерга, сувга тортди тақи чаккалари қисқ ва кўзлари узун ва юзлари кички ва бурунлари улуг бўла бошлади. Туркман юртига келиб ўлтургон эллардан асир ва савдогар Мовароун-

¹⁵ Мамедов М. Халқ номлари жой номларида. 32-бет.

¹⁶ Қаранг: Мамедов М. Эслатилган асар, 28-бет.

наҳрга кела бошладн. Онларни кўрдилар таки тожиклар турк дедилар. Бурунқи туркларга туркмонанд деб от қўйдилар. Анинг маъиниси турққа ўхшар темак бўлур. Қаро халқ туркмонанд деб айтмайди, тақи туркмон те-дилар»¹⁷.

Ҳофиз Таниш Бухорий ҳам ўзининг «Абдуллонома-си»да Ўғизхоннинг асл насл-насаби ва авлодлари ша-жарасининг тарихи ҳақида маълумотлар бераётганда, туркман этнонимининг қандай қилиб шу номда атал-ганлиги ва келиб чиққанлигининг сабабини қуйидагича таърифлайди: «Ўғузхоннинг ажойиб ҳунарли, покиза гавҳар, қуёш суратли, гўзал олти ўғли бўлган эди. (Ўз навбатида) ҳар бир ўғлининг тўрттадан улуғвор ўғил-лари бўлиб, уларнинг пешоналаридан бахт ва давлат нишоналари, мансаб ва ҳашамат аломатлари очиқ ва равшан кўриниб турарди. Улардан йигирма тўрт тармоқ вужудга келиб, ҳар бар ном ва бир лақаб билан маш-ҳур эди. Барча туркманлар шу қавмининг наслидандир. Ўғизхоннинг қавмлари ўз юртларидан Мовароуннаҳр мамлакатига ва Эрон тунроғига келганларидан сўнг, бутхонадан «беҳиштга, йўқликдан борлиққа» — Эрам боғига ўтиб ором олдилар. Уларнинг туғилиш ва кў-пайиш ҳаёти (бу ерда ҳам) давом этди ва тақдир тақо-зоси сув ва ҳаво шаклларининг (қўшилиши натижаси-да) бўлиб, фарзандлари аста-секин тожик тусини олди-лар ва уларнинг турклик шаклидан (асар ҳам) қол-мади. (Шунинг учун уларни) туркман ёки туркманмо-нанд дейдилар. Бу гап қадимдан эмас. Шу сабабдан, бу ном билан Ўғузхоннинг барча фарзандлари ва қавм-лари аталадиган бўлиб, шу (ном) билан маълумдир-лар...» (Абдуллонома, I-жилд, 74-бет).

Ҳар иккала тарихчиларнинг биз юқорида келтирган маълумотлари туркман этнонимининг пайдо бўлиш та-рихини тўғри изоҳлайди¹⁸. Чунки оғзаки нутқда сўз-нинг, айниқса ўзга тилларга мансуб сўзлар таркибида-ги айрим узвларнинг ихчамлик нуқтаи назаридан қис-қариши қонуний саналади. Қолаверса, туркман этнони-мини, изоҳловчи юқоридаги ривоятни ягона талқин си-фатида қабул қиламиз.

¹⁷ Шажаран тарокама. Хива хони Абулғозийнинг талифи ту-рур. М.—Л., 1958. 42-бет.

¹⁸ Бу этнонимнинг пайдо бўлиш тарихи билан боғлиқ воқеа-лар тарихчи Рашидиддиннинг китобида тўлароқ баён қилинган. Қаранг: Сборник летописей. Т. I. Кн. I/Пер. с персидского. А. А. Хетогорова, редакция и примечания А. А. Семенова. М.—Л., 1952. С. 85—86.

Ҳофиз Таниш Бухорийнинг «Абдуллонома» асари туркий ва мўғул халқларига мансуб жуда кўп этнонимик номларнинг келиб чиқиш тарихи ҳақида қимматли маълумотлар беради. Тарихчининг ёзишича, Уғузхон давлати инқироздан сўнг минг йил вақт ўтгач, турк ва мўғул қабилалари ўртасида ўзаро низо ва душманчилик содир бўлади, уруш ва талаш юз беради. Натижада давлат Элхон ибн Денгизхон¹⁹ ибн Уғузхон қўлига ўтади. У Мовароуннаҳрда подшоҳлик қилаётган Фариду²⁰нинг ўғли Тур²¹ устидан галаба қилади ва мўғулларнинг кўпчилигини жангда аёвсиз қириб ташлайди. Минг-минглаб мўғулдан фақат икки киши — Қаён ва Нукуз, ҳамроҳлари ва хотинлари билан қочоқлар кема-сига тушиб жонини ҳалокат гирдобидан қутқариб қоладилар²². «Абдуллонома»да Қаён ва Нукуздан тарқалган мўғул тармоқларининг номлари икки фирқага бўлинади. «Мўғул дарлакан» деб аталган биринчи фирқа Нукуз авлодларига тегишли бўлган. Улар ўз навбатида урёнқий, қўнгирот, урёвут, кункитан, орлот, каланкут, биринжис, сулдуз, илдиркин, баёвут (жади баёвут ва қаҳрун баёвут) кингит каби ўн етти қабилა, қавм ва жамоани ташкил этади. Тарихчининг айтишича, Қаёндан тарқалган қавм, қабила ва жамоалар Нирун деб аталган ва иккинчи фирқани ташкил этган. Улар Аланқуванинг эри Дибун Боён вафот қилгандан кейин, отасиз тугилган уч ўғилнинг фарзандлари ва наслидан саналган. Нирун билан боғлиқ қавм, қабила ва жамоалар уч қисмга бўлинган. Аланқува наслидан тарқалган ба то Қобулхоннинг олтинчи уругигача бўлган қисмлар Нирун авлодларининг биринчи қисмини ташкил этган. Улар ўз навбатида қайин, салжунит, бойжунит, чинин, юмоқдин, урут, манқут, дўрмон, борин, суқнут, барулос (барлос), ҳидуркин, журёт, будот, дуқлот, нисут,

¹⁹ Тарихчи Рашидиддиннинг айтишича, Денгизхон ўғилларининг исмлари қуйидагича: Бекдир, Букдуз (Тўкдў, Бўкдўр), Пива (Бую), Қиниқ (Қитиқ). Қаранг: Сборник летописей Т. I. Кн. I. М.—Л., 1952. С. 900.

²⁰ Берунийнинг ёзишича, Фариду Эронда ўтган Пешдодийлар сулоласидан бешинчи ҳукмдор бўлган «Шоҳнома»да Эронини Заххок (Авестода Ажи Даххак), яъни уч бошли аждаҳодан озод қилган қаҳрамон сифатида берилади. Эрон афсоналарида Заххок Эронини босиб олган даҳшатли босқинчи, халққа зулм етказган ҳукмдор сифатида талқин қилинади. Қаранг: Брагинский И., Комиссаров Д. Персидская литература. Краткий очерк. М., 1963. С. 26—27.

²¹ Тур — «Авесто» ва «Шоҳнома»да, Беруний асарларида Фаридунийнинг ўртанча ўғли сифатида кўрсатилган — У. Ж.

²² Абдуллонома. I-жилд. 80-бет.

суксон, қикқиён каби қавмларни ўз ичига олган. Иккинчи қисм эса Нирун ва Қиёт тоифаларидан ташкил топган. Улар Алақуванинг олтинчи авлоди Қобулхоннинг наслидан пайдо бўлиб, қуйидаги уч тармоққа бўлинган: нуркус, жёкшут ва тотор-қиёт. Нирун авлодларининг учинчи қисми эса «Нирун қиёт бурчқин» деб номланган. «Бурчқин» деб шахло кўзни айтадилар, — деб изоҳ беради Ҳофиз Таниш Бухорий ва у Чингизхон тармоғининг боши бўлиб, унинг исми Ёсуго баҳодирдир, деган хулосага келади²³.

Диққатга молик томони шундаки, Ҳофиз Таниш Бухорий ўз асарида афсонавий Алақувадан тарқалган мўғул этнонимининг тармоқлари, қавм ва қабилаларнинг келиб чиқиш тарихи ҳақида оддий ахборот — маълумотлар бериш билангина чегараланмайди, балки у ҳар бир тармоқ, қавм ва қабилаларнинг ички шажаралари тафсилотини, ўрни келганда улар билан боғлиқ ривоятлар текстини ҳам келтиради. Бундай фактлар ўз навбатида ҳурматли авлод-аждодларимиз ҳастига жиддий зиён етказган, тарихий ва маданий ёдгорликларини кул қилган босқинчи — Чингизхоннинг насл-насабини, кейинги авлодлари шажарасининг тафсилотини ўрганишда асосий ишончли манба сифатида хизмат қилади. Бу ўринда биргина «мўғул дарлакан» деб ном олган биринчи фирқадаги машҳур ва етакчи қавмлардан бири — Қўнғирот этноними ҳақидаги маълумотларни кўздан кечириш билан чегараланмоқчимиз.

Тарихчининг ўзи қўнғирот этноними ҳақидаги маълумотларни унга шахсан мўғулларнинг озгаки тарзда айтиб берган ҳикояларидан ва Рашидиддиннинг «Жоми ат-таворих» номли асаридан олган. Қўнғирот қавмидан жуда кўн бошқа қавмлар ва тармоқлар алоҳида-алоҳида бўлиб ажраб чиққанлар ва уларнинг ҳар бири ўзига хос ном ва муайян бир лақаб билан фарқ қилган. Уларда ҳикоя қилинишича, қўнғиротлар дастлаб бир отанинг уч ўғилларидан тарқалган. Биринчи ўғил Журлуқ мерган бўлиб ўша замонларда қўнғиротга мансуб бўлган қавмларнинг бобосидир. Иккинчи ўғилнинг номи Қобой — Широ номида бўлган ва унинг икки ўғли бор эди. Уларнинг исмлари Ангирос ва Уйқунут. Учинчи ўғил Бустудой бўлиб унинг ҳам икки: Қоройут ва Қўнлеют исмли ўғиллари бўлган. Ҳофиз Таниш Бухорий қўнғирот қавмининг катта уч тармоғи — уч ўғилдан тарқалган авлодлар ҳақида қуйидагича маълумот беради.

²³ «Мўғул» этнонимининг шажаралари ҳақида қаранг: Абдул-ланома. 1-жилд. 80—87-бетлар.

«Шундай қилиб биринчи ўғил Журлуқ мерган. Мерганнинг маъноси шуки, у ўқни тўғри отади ва хато қилмайди. Кунлардан бир куни укаси Қобой—Широдан ачиққланиб унинг бирор жойини мажруҳ қилмасдан, лекин кўрқитишни истаб, унга қараб ўқ узди ва ўқни унинг қулоғидаги халқадан ўтказиб юборди. Лекин унга қилнинг учича зиён етказмади. Шу сабабдан у мерган аталиб шуҳрат топди. Чингизхон замонида амирлар ва хонларнинг хотинлари кўпинча шу қўнғирот наслидан бўлар эди. Шу тоифа ҳамиша унинг (Чингизхоннинг) фарзандлари ва уруғ-авлодидан қиз олиб, уларга қиз берар эдилар. Уларнинг мансаблари шул эдики, мажлис ва йиғилиш вақтида шаҳзодалардан юқори ўлтирар эдилар.

Қобой — Широнинг икки ўғли бор эди: Бирн Ангирос бўлиб, бутун ангирослар унинг насл ва зурриётидандир ва Чингизхоннинг тўнғич қизи Қурғинбекни хотинликка олган Дулдой кўрагон ҳам шу табақадан бўлган.

Иккинчиси Уйқунут бўлиб, Уйқунут қавмининг ҳаммаси унинг суягидандир. Чингизхоннинг Олтонун исмли қизини олган Тойжу кўрагон ҳам шу наслдан бўлган. Аммо Бустудойнинг ҳам икки ўғли бор эди: бири Қоройут ва иккинчиси Қўнлеют. Қоройутнинг номи билан яратилган ҳамма томон жамоалар унинг зурриётларидандир. Унинг Мисраҳлуқ исмли бир ўғли бор эди. Мисраҳлуқнинг маъноси — ҳеч нарсадан қўрқмайдиган демакдир. Мурданинг терисини ҳам шу ном билан атайдилар. Унинг одати шундай эдики, ухлаб қолса уч кунгача уйғонмас ва жуда кучли эди. Чунончи, маълумки, чодирнинг устунини унинг қўлига тутқазганларида, уни очир кўрмади ва устундан унга озор етмади. Яна ҳикоя қиладиларки, у баҳор кунлари дарё соҳилида чиганоқ тўнлаб, тўрвасига соларди ва уни қовуриб ерди. Бир гал у тўрвасини чиганоққа тўлдириб кетаётиб, бирдан уйқу уяни енгиб, тўрвасини устига ёпиб ухлаб қолган ва шу залда уч кунгача уйғонмаган. Шунда Аbru деган қуш унинг ҳаракатини кўрмай, ўлган деб гумон қилиб, орқасига ин қўйган. Бу Мисраҳлуқ отасининг хотинини олган ва ундан Қурлос исмли ўғил кўрган. Қурлосларнинг ҳаммаси ундан тарқалган. Унинг хитойлик хотини бўлиб, ундан бир ўғил бўлган, унинг номи Элчигиндир. Элчигиннинг ҳамма тармоқлари унинг наслидан тарқалган»²⁴.

²⁴ Қаранг: Абдуллонома. 2-жилд. 81—82-бетлар. Шунингдек,

Эътиборли тарихчиларнинг асарларидаги маълумотларга таянган ҳолда шундай фикрни айтиш мумкин. «Мўгул дарлакан» деб ном олган биринчи фирқадаги стакчи қавмлардан бири — қўнғирот уруғи уч тармоққа бўлиниб келган ва уларнинг ҳар бири ҳақида алоҳида-алоҳида ривоят ҳамда афсоналар тўқилган. Уларнинг айрим вариантлари огзаки тарзда бизнинг давримизга ҳам етиб келган.

Туркий халқлар, жумладан, ўзбекларнинг ҳам қўнғирот исмли йирик уруғи (қавми) қадимдан мавжуд. У ҳақда ҳам бир қатор афсона ва ривоятлар яратилган. ки, мўгул қўнғиротлари билан боғлиқ шу типдаги фольклор асарларини қиёсий-типологик йўсинда солиштирилса, ҳар иккаласининг сюжети, образлар номларида ва энг муҳими, мазкур уруғнинг ички тармоқларининг бўлинишида тамомилла жиддий фарқлар борлигига гувоҳ бўламиз.

Йирик ўзбек уруғларидан қўнғирот қабиласининг вужудга келиши ва таркибидаги аймақларнинг пайдо бўлишини изоҳловчи ривоятлардан бири этнограф Л. П. Потанов томонидан ёзиб олинган ва эълон қилинган. Унда айтилишича, бир чол саҳрода отлиқ ўзининг жўнг (уч яшар туя)ларини қидириб юрган эди. Бир пайт у қирқ отлиққа дуч келиб қолади. Улар чолдан давлат қушини кўрган-кўрмаганлигини сўрашади. Уларнинг айтишларича, бир подшолари ва унинг давлат қуши бор экан. Подшо мен ўласам, давлат қушини учиринглар, қуш кимнинг бонига қўнса, шуни подшо қилиб сайланглар, деб васият қилган экан. Подшолари ўлгач, улар давлат қушини учириб, яна шу қушни қидириб юришган экан.

Чол давлат қушини кўрмаганлигини, аммо бир қирининг устида афтидан жуда ҳам бахтли бир йигит ётганлигини айтади. Чавандозлар чолдан ўша жойни кўрсатиб қўйишни сўрашади. Чол рози бўлиб, уларни ўша жойга бошлаб боради. Шунда улар давлат қушининг қанотларини ёйиб ухлаётган йигитга соя солиб турганлигини кўришибди. Улар дарҳол йигитни уйғотиб, барча воқеани тушунтириб, уларга подшо бўлажаклигини айтишибди, йигит кўнибди. Йигитга от беришибди. Йигит отни минганда, от уни кўтаролмай йиқилиб тушибди. Шундай қилиб, у қирқ чавандознинг отини

қўнғирот этнонимининг ички насл-насаби ҳақида тарихчи Рашиддиннинг «Жоми ат-таворих» номи асарида ҳам кенгроқ маълумот берилаган. Қараг: Сборник летописей. Т. I. Кн. I. М.—Л., 1952. С. 60—66.

бирма-бир миниб кўрибди ва ҳар гал шундай ҳол юз берибди. Шунда йигит чолдан отини бериб туришини, фақат унинг отигина ўзини кўтара олишини айтади. Бунинг эвазига подшо сайлангач, чолни мукофотлашини айтади. Чол кўниб, ўзининг қўнғир рангдаги отини йигитга беради. Улар жўнаб кетишади. Орадан кўн вақт ўтмай йигитнинг подшо қилиб сайланганлигини эшитиб қолади. Чол дарҳол ўз мукофотини олиш учун подшо ҳузурига жўнайди.

Чол саройга яқинлашиб «қўнғир отнинг эгаси келди» деб қичқирибди. Йигит буни эшитиб, ўзига керакли мукофотни танлаб олсин деб, чолни ҳузурига чақириб олади. Чол йигитдан ўз подасини боқиб юриш учун саҳро ҳады этишни сўрайди. Подшо унинг илтимосини бажаради ва чолни яна бошқа нарса сўрашини ҳам айтади. Чол атрофига қараб, кўпгина аёлларни кўради ва улардан бирини ўзига хотинликка беришини сўрайди. Подшо бу илтимосни ҳам бажаради. Чол хотини билан ўзининг отида уйига қайтади. Унинг Қўштамғали, Вахтамғали, Қанжигали, Айли исмли тўрт ўғли бор эди. Чол уларнинг ҳар бирига ўз меросини бўлиб бериб, ўз улушини олиб, ёш хотини билан бошқа жойга — Бойсун тоғининг этакларига кўчиб кетибди. Шу пайтдан бошлаб чол ва унинг хотинини қўнғирот деб аташибди. Худди шу ерда унинг бешинчи ўғли туғилибди. Болага Тортувли, яъни совга қилинган деб ном қўйишибди²⁵.

Ўзбек халқига мансуб қўнғирот уруғи ва унинг бешта аймоғининг вужудга келишини изоҳловчи мазкур ривоят ҳаётий уйдирма асосидаги сюжетдан ташкил топган бўлиб, унда уруғ таркибидаги аймоқларнинг ўзаро яқин боғлиқлиги, қондошлиги, бинобарин, улар тинч-тотув яшашлари лозимлиги, яъни патронимик гоа илгари сурилади. Шунинг учун ҳам у этнонимик ривоятнинг гўзал намунаси ҳисобланади.

Этнонимик ривоятларнинг кўпи қабила, уруғ ёки халқ номининг бир ёки бир неча сўзларнинг товуш томонига яқинлиги ёхуд мос келиши билан боғлиқ ҳолда изоҳланишига асосланган. Ч. Валихонов келтирган қирғиз этноними ҳақидаги ривоятлар худди шундай йўл билан юзага келган. Чунки олимнинг фикрича, қирғиз атамаси қирқ-қиз сўзларининг бирикуви ҳамда фонетик

²⁵ Қаранг: Потапов Л. П. Материалы по семейно-родовому строю у узбеков «Кунград»//Научная мысль. Вып. 1-й. № 1. Май-июнь. Самарканд—Ташкент, 1930. С. 38.

ўзгаришларга учраши оқибатида ҳозирги мавжуд шаклига келиб қолган. У келтирган ривоятлардан бирида қирғизларнинг вужудга келиш тарихи қуйидагича изоҳланади: Мансур исмли дарвеш халқ орасида турли яра, касаллик тарқалишига сабабчи деб айбланади. Шунинг учун уни ўлдирмоқчи бўладилар. Шунда Мансур ўз ўлигини куйдириб, кўлга ташлашларини илтимос қиладди. Мансурнинг кули кўлга ташлангач, сув четида оқ кўпиклар пайдо бўлади. Қизиқсиниб бу кўпиклардан малика ва унинг канизлари ҳам ичишади. Натижада, уларнинг ҳаммаси ҳомиладор бўлиб қолишади. Шоҳ ўз қизи ва канизларини Чу дарёсининг нариги томони-га, яъни шимолга ҳайдаб юборади. Малика ва унинг канизакларидан пайдо бўлган болалардан янги авлодлар вужудга келади. Бундай авлодлар қирққиз-қирғиз халқини ташкил этади.

Қирғиз атамасининг қирққиз сўзлари билан боғлиқлигини изоҳловчи иккинчи бир ривоят ҳам Ч. Валиханов томонидан келтирилган. Унда айтилишича, бир қабила хонининг қизи қирқ канизи билан сайр қилар эди. Бир кун у шундай сайрдан қайтиб келса, душман бутун овул халқини ўлдириб, ҳамма ёқни бузиб кетибди. Овулда фақат биргина қизил ит тирик қолибди. Малика ва канизаклар ит билан алоқа қилишади. Улардан фарзандлар туғилади. Мана шу фарзандлардан қирғиз, яъни қирққиз халқи пайдо бўлган эмиш²⁶.

Ривоятларнинг иккаласи ҳам характерли бўлиб, биринчисида магия (сеҳр-жоду), фантастика ва гайритабиий тасвир устулик қилади. Бизнингча, унда сеҳрли-фантастик эртақларга хос тасвир таъсири, иккинчи ривоятда эса ит тотемининг таъсири сезилиб турибди. Чунки хоннинг қизи ва унинг канизлари билан алоқада бўлган қизил ит — тотем-аждод образининг ўзидан иборат.

Хуллас, туркий халқларга мансуб айрим тарихий, этнотопонимик ва этнографик асарлардаги, шунингдек, классик адабиётнинг бой нодир саҳифаларидаги маълумотлар, қолаверса, халқ оғзаки ижодига оид кўлга киритилган фактик материалларни ўрганиш шунини кўрсатадики, этнонимик ривоятлар у ёки бу халқ таркибига кирувчи барча уруғлар, қавм, жамоа ва қабилаларнинг пайдо бўлишларини изоҳлашга хизмат қилади. Бироқ улардан аксарияти шу пайтларгача тўлиқ ёзиб

²⁶ Валиханов Ч. Ч. Избранные произведения. Алма-Ата, 1958. С. 281—290.

олинмаганлиги учун ҳозир унутилиб кетган. Ушбу гуруҳга мансуб ривоятлар сюжети реал тарихий асосга эга эмас. Шу боис улардаги тарихийлик муайян ном остида яшовчи халқ, уруғ, қавм, жамоа ва қабилаларнинг реал мавжудлигида, уларнинг тарихи билан боғлиқ айрим географик маконлар ва тарихий шахслар номларининг сақланиб қолганлигида кўзга ташланади. Ижодкор халқ орасида у ёки бу халқ этнонимининг вужудга келишини изоҳловчи, шунингдек, айрим этник қатламларнинг этимологияси билан боғлиқ тарихий шахслар ва географик маконлар ҳақидаги ривоятлар жуда кўплаб учраши табиий. Бундай типдаги ривоятларни сира кечикмасдан ёзиб олиш, тўплаш ва нашр эттириш, бошқа халқларда учрайдиган этнонимлар ҳақидаги фольклор асарлари билан қиёсий-типологик йўсинда тадқиқ қилиш, тарихий асарлардаги мавжуд фактлар билан солиштириб ўрганиш масалалари ҳозирги фольклоршунос олимларнинг олдидаги долзарб вазифаларидан бири саналмоғи лозим, деб ўйлаймиз. Бу — бугунги давр талаби, мамлакатимизда қайта қуриш жараёни кетаётган ҳозирги кун талабидир.

ТАРИХИЙ РИВОЯТЛАР

Мазкур туркумга мансуб ривоятларда бирор тарихий шахснинг фаолияти билан боғлиқ кичик-кичик воқеалар ҳақида ёхуд бирор тарихий воқеанинг кечиш тарзи ёки унинг моҳияти ҳақида хабар берилади. Демак, тарихий ривоятларда ё тарихий шахс, ё тарихий воқеа ёхуд ҳар иккиси ҳақида сўз юритилади.

Агар ривоят жанрининг тарихий ривожига диққат қилинса, тарихий ривоятлар шу типга онд асарларга нисбатан кейинроқ юзага келган, деб хулоса чиқариш мумкин. Аниқроғи, тарихий ривоятлар, жамият ҳаётида, қайси шаклда бўлмасин, давлатчилик юзага келгач, ривоят жанрининг янги типи сифатида пайдо бўлган²⁷. Ижтимоий-тарихий ҳаётда давлатнинг пайдо бўлиши улкан тарихий воқеа ҳисобланади. Бинобарин, муайян давлат фаолиятида иштирок этган персонаж тарихий ривоятларда ўзининг тарихийлик характериини сақлаб қолди. Дарҳақиқат, ривоят жанрининг нисбатан қуйи тараққиёт босқичларида мифологик сюжет, мифик пер-

²⁷ Соколова В. К. Изображение действительности в разных фольклорных жанрах//Фольклор и историческая действительность. Русский фольклор. Т. XX. Л., 1981. С. 37.

сонажлар иштирок этган бўлса, давлатнинг келиб чиқиши ривоятлардаги мифик персонажларнинг реал тарихий шахслар образлари билан алмашилишига, яъни ривоят жанрининг демифологизацияга учрашига олиб келди. Шунга мувофиқ ривоят персонажларининг ташқи кўриниши ва ички оламида ҳам бу нарса ўз таъсирини кўрсатди. Ташқи тасвирдаги дегиперболизация — муболағавийликнинг йўқолиши персонаж ички дунёсининг ҳам унинг ҳис-туйғулари, фикр-ўйларида реалистик тенденцияларнинг кучайишига олиб келди²⁸. Бу ўринда шунини ҳам айтиб ўтиш керакки, ўзбек фольклоршунослигида ривоятларнинг қадимий мифологик кўринишлари тўпланмаган. Натижада, халқ ўртасида жонли яшаётган бу хилдаги ривоятлар иссиқ йўқолиб кетди. Аммо айрим тарихий манбалар, улкан шоир ва олимларнинг асарларида мифологик ривоятларнинг айрим қолдиқлари сақланиб қолган бўлиши мумкин. Халқ ривоятларининг тарихий ривожини билан шуғулланувчи мутахассислар бу масалага алоҳида эътибор беришлари лозим.

Ўзбек тарихий ривоятларининг мавжуд намуналарининг аксарият қисми халқ ва фан тарихида чуқур из қолдирган, шоиру олимлар, халқ озодлиги ва бахт-саодати учун қон тўккан ватанпарвар фарзандлари ҳақидаги туркум материаллардан иборат. Маълумки, Урта Осиё халқларининг фарзандлари ҳисобланган бир қанча шоирлар, тарихчи ва улуг олимларнинг илмий-ижодий фаолияти Сомонийлар ва Қорахонийлар сулолаларининг ҳукмронлиги даврига тўғри келади. Масалан, Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий, Абул Аббос Фарғоний, Хаким Термизий, Абу Наср Форобий, Қамарий, Абу Али Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Абу Наср Ибн Арроқ, Муҳаммад ал-Хоразмий, Маҳмуд Кошғарий, Зайниддин Журжоний, Замаҳшарий, Юсуф Саккокий, Низомий Арузий Самарқандий ва бошқа ўнлаб шоирлару тарихнавислар шулар жумласидандир. Бу алломалар илм-фаннинг турли соҳалари тараққиётига катта ҳисса қўшдилар ва ажойиб асарлар яратдилар.

Юқорида номлари зикр этилган ўртаосиёлик олимлар, илм-фаннинг турли соҳалари намояндалари ҳақида ғоятда кўп ва хилма-хил ривоят яратилган. Уларнинг аксарият қисми ўша улуг шахсларнинг ҳаётлик чоғидаёқ вужудга келган тарихий, биографик-хотиравий ки-

²⁸ Қаранг: Криничная Н. А. Русская народная историческая проза//Вопросы генезиса и структуры. Л., 1987; Персонажи преданий: становление и эволюция образа. Л., 1988.

тоблардан ва бошқа манбалардан кенг ўрин олган. Ўша даврнинг реал тарихий воқеа-ҳодисалари, улуг кишиларнинг биографик ва ижодий фаолияти билан боғлиқ эпизодлар, шунингдек, илм-фан соҳасидаги катта хизматлари ва ҳаётдаги шахсий инсоний фазилатлари тарихий ривоятларнинг яратилишига ҳаётий замин бўлди.

Масалан, Муҳаммад ал-Хоразмийнинг қутлуғ ҳаёти ва табаррук илмий фаолияти ҳақидаги ривоятларда у мисли йўқ донишманд — алломалар алломаси, улуг инсон, айни замонда камтарин, оддий одамларга инсбатан гамхўр, мунис ва меҳрибон устоз сифатида талқин этилган. Фикримизни далиллаш мақсадида X асрда Богдодда тасниф этилган «Маноқибул — ҳукамо» (Ҳакимлар ҳақида ҳикоятлар») таскирасидан олинган шундай мундарижадаги ривоятлардан қуйида иккита намуна келтирамиз:

I. Ривоят қилибдурларким, кунлардан бир кун халифа Маъмун уммон улум Муҳаммад ал-Хоразмийни ўз ҳузурига чорлаб деди:

— Ё Шайхул байтул дониш (Донишмандлар уйининг раҳнамоси), бизга аён бўлмишким, фалон-фалон уламоий замонлар илмининг айрим боблари борасида ўз салафлари — яратмиш китоботда баён этилмиш фикрларга ўзгача ранг бериб, бўлакча тўн кийдириб, гўё ўз кашфиётлари тариқинда бизга тортиқ қилмишлар. Бу асроридин жаноблари воқифми ва ё беҳабарми?

Халифадан бундай гапларини кутмаган ал-Хоразмий бир муддат тафаккур дарёсига чўмди. Чунки илми мантиқ, илми риёзиёт ва илми фалакиёт борасида яқинда битилган кўплаб китобот орасида, халифа тилга олганидек, кечмиш алломаларнинг шу борадаги кашфиётларини ўғирлаб, «ўзлаштириб» олган бир неча сохта уламолар ҳам йўқ эмасди. Улардан икки-учтаси эса халифа Маъмуннинг амакивачча ва жиянлари эди.

— Ё Халифан Муслимин!— деди аллома дадиллик билан. Мендан савол қилинмиш жумбоқлар барҳақдур. Вале, уммон улумда ўзларининг шалоқ кемалари воситасида шуҳрат қозонмоқчи бўлган зотлар ҳам йўқ эмас. Мен улар ҳақида сизга арз этмоқ тараддудиди эдим.

Халифа Маъмун деди:

— Очиқ сўзланг.

Ал-Хоразмий таъзим билан деди:

— Ё аъло ҳазрат! Фикри ожизимча, фалон вақтда, бир кунни муқим қилиб, мулки халифот ва ўзга мамлакат уламоларини ҳам таклиф этиб, алломалар анжуманини ўтказиб, онда турли тоифа олимлари яратмиш ки-

тобот борасида очик мунозара қилинса, бу жумбоқлар ўз-ўзидан аён бўлурди.

Ал-Хоразмийнинг бу фикри Халифа Маъмунга бағоят маъқул тушди. Орадан бирон йил ўтгач, катта ҳозирликдан сўнг, Бағдоднинг Алмаъмунаррашидия масжиди жомида араб мамлакатларидан ташқари Урта Осиё, Юнон, Рим, Ҳиндистон каби жуда кўп мамлакатлардан уламолар қатнашди. Шу мунозаралар мобайнида Ал-Хоразмий тилга олган «пачоқ уламолардан» Ибн Обид, Ибн Ямин, Ибн Хошим, Ибн Язид, Ибн Шужо каби халифанинг муқарриблари (яқинлари)нинг ҳам сохтакорликлари фош бўлиб, улар «ўзлаштирган» китобот ўз эгаларига қайтариб берилди.

Уша анжумани улумда халифа Маъмуннинг таклифи билан Абу Абдуллоҳ Муҳаммад Ибн Мусо Ал-Хоразмий «Шайхул байтул дониш» (Донишмандлар уйининг бошлиғи) этиб тайинланди.

II. Ривоятда келтирибдиларким, Шайхул байтул дониш Муҳаммад Ал-Хоразмийнинг ўғли Абдуллоҳ билан тенгдош Толиб ибн Зокир Алшоший исмли фавқулодда истеъдодли шогирди бор эди.

Икки шогирд устознинг тоншириқларини аниқ ва кўнгилдагидек бажо келтиришга жаҳду жадал қилишарди. Иттифоқо, бу икки истеъдодли йигит Бағдод чеккасида истиқомат қилувчи миришгор заргар Аминуллоҳнинг Гулрух исмли қизини севиб қолишадди. Гулрух Сокира, зукко, ақлу идрок, ҳусну латофат бобида нодира, бадий таъб соҳибаси эди. Аммо Гулрух Абдуллоҳнинг ҳам, Толибни ҳам илму адаб бобидаги салоҳиятини, ажойиб фазилатларини бағоят эҳтиром қиларди. Лекин қай бирига кўнгил бериш борасида икки ўт орасида қийналар, бир-бирларини жуда ҳурмат қилган, жонажон ога-инидек Абдуллоҳ ҳам, Толиб ҳам бу ҳаётий жумбоқ қаршисида жуда мушкул аҳволда эди. Икки истеъдод соҳибининг бу ҳаётий мушкулоти ҳақидаги овозлар алломага етиб борди. Устоз наврўз кунларидан бирида икки йигитни ўз ҳузурига чорлаб, уларнинг юрагига қўл солиб кўришга, ниҳоят бу мушкулотни бир ёқлик қилишга жазм этди. Гулрухнинг бадъи таъб соҳибаси эканлиги ҳақида эшитган аллома шогирдларига деди:

— Ё фарзанди дилбандларим, юрак сирларингиздан хабардорман. Илло аниқ бир маслаҳат беришдан ожизман. Бундай қилсаларинг: ҳар иккингиз ҳам Гулрухга атаб дил орзуларини назм ипига сўз гавҳарлари воситасида тузинг. Кимнинг назми маҳбубига маъқул ўлса,

у ҳам назм воситаси билан сизга жавоб қилғуси. Сизларнинг қалб жумбоқларингизни ечишни бундан ўзгача йўриғини топиш бағоят мушкулдир. Ҳакам — Гулрухнинг жавоб байтлари бўлғуси.

Толиб Шоший Гулрух васфинда сўз демиш:

Етмасун дарду бало эй сарви Гулрухим сенга,
Тегмасин ҳаргиз ёмон кўз, эй сарви Гулрухим сенга,
Садқа бўлсин бошингга бу жисм ҳам жоним била
Хур, малак шайдо эрур, эй сарви Гулрухим сенга.
Йўқтурур ҳусн ила фазлнинг нисли бул кун эл аро,
Жон фидо айлай абад, эй сарви Гулрухим сенга
Қалби ларзон йўллади Толиб сенга дил амрини,
Йўғу борим бахш эрур, эй сарви Гулрухим сенга.

Алғараз Гулрух Толибнинг жавобинда шу байтларни рақамга келтирмиш:

Эт туташди бағрима, бас, Толибим ашъоридин,
Қилмагайди, Ҳақ жудо бу Толибим дийдоридин.
Йўқу борин Гулрухнинг Толибни йўлида фидо,
Сақлағай Тангри ҳаминша бизларни оҳу зоридин.

Бу мисраларнинг оташнок нафасиндин устоз бағоят мамнун бўлиб, кўзларида ёш айланмиш. Мутаасир устоз ўғиллари Абдуллоҳ сари боқиб, «Сен не дерсан»,— дея сўрадилар.

Покиза қалб йиғит:

— Е падари бузруквор икки қалб туғёнининг ҳароратига менда бардош йўқ, тан бердим, аларнинг ҳақиға дуо қилгайсиз,— деди.

Аллома алар ҳақиға дуо қилдилар...²⁹

Олимларимизнинг маълумот беришича, ватандошимиз Абу Наср Форобий IX асрнинг 70 йилларида Сирдарё бўйидаги Фороб қишлоғида туғилди. Форобийлар силаси туркий қабилалардан бўлган. У Боғдодда ўқиган, араб, грек ва яна бир неча тилларни мукаммал ўрганган; фалсафа, логика, астрономия, математика, медицина ва музыка билан шугулланган. Форобий ўз даврида «Шарқ Арастуси» («Шарқ Аристотели») ва Аристотелдан кейинги иккинчи устоз — «Муаллимас-соний» номлари билан катта шухрат қозонган. Форобий Аристотелнинг «Метафизика», «Физика», «Метеорология» ва бошқа асарларига шарҳлар ёзган. У биринчи бўлиб ўз давридаги илмларни классификация қилиб, музыка

²⁹ Ҳар иккала ривоят кўчирмаси қуйидаги манбадан олинди.
Қаранг: Зокиров М. Буюк алломалар ҳақида ривоятлар//Тошкент оқшоми. 1983. 6 август.

пазарияси бўйича «Қонун» асарини яратган. Форобий ўз даврининг энг йирик ва машҳур энциклопедист олимми бўлиши билан бирга моҳир музикачи ва истеъдодли шоир ҳам бўлган²⁰.

Ижодкор халқ орасида «Шарқ Арастуси» номи билан аталган Абу Наср Форобий ҳақида, унинг ҳаётидаги инсоний фазилатлари ва илм-фан соҳасидаги ютуқлари ҳақида ўзининг ҳаётинилик чоғларидаёқ бир қатор тарихий ривоятлар яратилган эди. Бундай ривоятларнинг айримлари баъзи ёзма манбалар орқали, шунингдек, жуда кўпчилик қисми эса оғзаки усулда бизгача етиб келган. Фикрларимизни далиллаш мақсадида қуйидаги ривоятни келтирамиз:

Нақл қилишларича, бир куни Дамашқ шоҳининг саройига жанда кийган бир нотаниш киши кириб келибди. Шоҳ сарой баёнлари ва олимлар билан кенгаш ўтказаятган экан. Дамашқ шоҳи кутилмаганда келган меҳмонни кўриб ҳайрон бўлибди ва уни ўтиришга таклиф қилибди. Нотаниш киши шоҳдан:

— Сизнинг ўрнингизга ўтирайми ёки ўзимга муносиб жойда ўтирайми?— деб сўрабди.

— Майли, қайси жойни хоҳласанг, ўша ерда ўтир,— дебди шоҳ. Ҳалиги одам шоҳнинг ёнига бориб ўтирибди. Йиғилганлар ҳайрон бўлишибди. Шу пайт шоҳ қоровуллар бошлиғини ўз ёнига чақирибди-да, бошқа бир тилда унга буйруқ берибди:

— Ҳозир мана бу ярамасни олиб чиқинглар-да, бошлаб жазосини беринглар. Буни саройга қўйган қоровуллар ҳам жазолансин.

Шу пайт нотаниш худди ўша тилда шоҳга дебди:

— Мулоҳаза юритмасдан шошилиб кўрилган тadbир сизнинг шаънингизга тўғри келармикан, ҳазрати олийлари?

— Сен бу тилни қаяқдан биласан?— деб сўрабди шоҳ ундан.

— Мен 72 тилини биламан, ҳазрати олийлари,— дебди дарवेशнамо киши. Шоҳ йиғилганларни чиқариб юборибди-да, нотаниш киши билан узоқ суҳбатлашибди. Сўнгра меҳмон шарафига зиёфат уюштирилибди. Дастурхонга хилма-хил таомлар тортилибди, қўшиқ ва рақслар ижро этилибди.

— Бизнинг мусиқамиз сизга маъқул тушяптими?— деб сўрабди шоҳ меҳмондан. Меҳмон чолгучиларнинг

²⁰ Қаранг: Маллаев Н. М. Ўзбек адабиёти тарихи. Тошкент, 1976. 90—91-бетаар.

ижрочиликдаги камчиликларини айтибди-да, ёнидан най чиқариб чала бошлабди. Меҳмон чалган биринчи куйни ўтирганлар ҳузур қилиб тинглабдилар. Иккинчи куй ижро этилаётган пайтда ҳамма беихтиёр йиғлай бошлабди. Меҳмон учинчи куйни чалаётганда эса, йиғилганларнинг ҳаммаси ухлаб қолибди. Бундан фойдаланган меҳмон саройдан чиқиб жўнаб қолибди.

Кейин маълум бўлишича, ўша меҳмон улуғ олим Абу Наср Форобий экан. Шоҳ уни топтириб келиш учун ҳар томонга одам юборибди. Лекин сафарда юрган Форобий аллақачон бошқа мамлакатга ўтиб кетган экан³¹.

X аср охири ва XI асрнинг биринчи ярмида ватандошимиз Абу Райҳон Беруний ҳам илм-фаннинг деярли ҳамма соҳалари билан шугулланган қомусий олим ва мутафаккир, математик ва астроном, географ ва тарихчи, тилшунос ва шоир, сайёҳ ва файласуф сифатида катта шухрат топди. Академик И. Ю. Крачковский сўзи билан айтганда, «Беруний — гениал ақл эгаси ҳамда толмас меҳнатсевар, ўз давридаги илм-фаннинг барча соҳаси бўйича қалам тебратган илм соҳиби бўлган»³².

Берунийнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти, унинг фазилат ва хислатлари, «Юлдуз илми» — астрономия соҳасидаги қўлга киритган муваффақиятлари ва халққа қилган инсоний хизматлари ҳақида маълумот берувчи айрим манбаларда Беруний билан бевосита ёки бавосита алоқадор бўлган тарихий ривоятлар бор. Шу жиҳатдан қараганда, хусусан, Берунийнинг замондоши тарихчи Низомий Арузий Самарқандийнинг «Мажмаъун наводир» («Нодир ҳикоятлар») асаридаги тарихий ривоятлар алоҳида аҳамиятга эга.

Низомий Арузий Самарқандий ўз асарида — «Юлдузлар илми ва мунажжимнинг бу фандаги маҳорати ҳақида» номли бобида Беруний билан бевосита алоқадор бўлган 2 та ривоят келтиради. Бу ривоятларнинг ҳар иккаласи Беруний давридаёқ халқ орасида жуда машҳур бўлган ва уни Низомий Арузий ёзиб олган. Бу ривоятлар Берунийнинг шахсий ҳаёти ва хусусий фазилатларини, ўз замондошларига бўлган муносабатларини ўрганишда фавқулодда катта аҳамиятга эга бўлганлиги учун қуйида унинг тўла текстини келтирамиз.

Нақл қилишларича, Яминуддавла султон Маҳмуд

³¹ Қаранг: Ирисов А. Хоразмий ва Форобий. Тошкент, 1961. 12—13-бетлар; Қуллардан бир кун//Шарқ юлдузи. 1971. 1-сон. 232-бет.

³² Крачковский И. Ю. Избранные произведения. Т. IV. М., 1957. С. 247.

Ибн Носириддин Сабуктегин Газна шаҳридаги Ҳазор дарахт боғининг тўрт эшикли кўшки устида ўтирар эди. Шунда у Абу Райҳонга қараб: «Мен бу тўрт эшикнинг қайси биридан ташқарига чиқаман? Бунни топиб, жавобини бир парча қоғозга ёз-да, гиламимнинг тагига қўй!» деб буюрди. Ҳар тўртта эшикдан ҳам ташқарига чиқиш йўли мавжуд эди.

Абу Райҳон устурлаб (қуёш ва юлдузлар ҳолатини ўлчайдиган асбоб — У. Ж.) келтиришларини сўради. Баландликни аниқлади, гороскоп чизди, сўнг бир паст ўйланиб тургач, бир парча қоғозга нималардир ёзди, сўнг гилам остига қўйди. Маҳмуд ундан: «Топдингми?» деб сўраган эди у: «Ҳа, топдим!», деб жавоб берди.

Маҳмуд усталарини чақиртирди. Улар теша ва бел билан етиб келдилар. Шарқ томондаги девордан бешинчи эшик очдилар. Маҳмуд бу эшикдан ташқарига чиқди. Кейин эса Абу Райҳон ёзган қоғозни олиб келишни буюрди. Унда шундай деб ёзилган эди: «Султон бу тўрт эшикнинг ҳеч биридан чиқмайди, Шарқ томондаги девордан эшик очилади ва у ўша эшикдан чиқади!»

Бунни ўқиган Маҳмуднинг жаҳли чиқди ва Абу Райҳонни сарой ҳовлисига отиб юборишларини буюрди. Фармонни бажардилар. Бироқ ўрта томдан тўр тортиб қўйилган бўлиб, Абу Райҳон тўр устига тушди. Тўр йиртилиб, Абу Райҳон ҳеч бир зарарсиз ерга тушди. Маҳмуд: «Уни олиб чиқинглар!» деб буюрди. Уни олиб чиққанларида Маҳмуд: «Эй, Абу Райҳон! Бундай бўлишнинг ҳам олдиндан билармидинг?» деб сўради: «Ҳа, подшоҳ, билар эдим!» деб жавоб берди.

«Далилинг қани?», — деб сўради подшо.

Абу Райҳон гуломини чақирди, ундан тапвимни олиб, ўзи тузган гороскопни чиқарди. Мазкур кун учун чиқарилган ҳукмлар орасида қуйидаги сўзлар ёзилган эди: «Мени баланд жойдан ташлаб юборадилар, лекин мен ерга зарарсиз тушаман ва соғ-саломат ўрнимдан тураман!»

Бу ҳам Маҳмуднинг кўнглига ёқмади. Баттароқ жаҳли чиқиб: «уни қалъага олиб боринг ва ўша ерда сақланг!», — деб буюрди. Уни Газна қалъасига қамаб қўйдилар ва у олти ой ҳибсда ётди³³.

Нақл қилишларича, шу олти ой ичида ҳеч кимса Абу Райҳон билан бўлган воқеа ҳақида Маҳмудга ҳеч

³³ Низомий Арузий Самарқандий. Нодир ҳикоятлар. Тошкент, 1985. 58—59-бетлар.

нарсая дея олмаган. Гуломлардан бири Абу Райхонга хизмат қилиш учун тайинланган бўлиб, керак пайтида кириб чиқа оларди. Бир куни мазкур гулом Ғазна чаманзори ёнидан ўтиб кетаётган эди, бир фолчи чақириб, «Сенинг толенигда айтиш лозим бўлган бир неча муҳим сўзларни кўраяпман, бирор нарсая берсанг, айтиб Сераман!»,— деб қолди. Гулом унга икки дирҳам берган эди, фолчи: «Сенинг азиз бир кишининг қандайдир гамда экан, бугундан бошлаб то уч кун ичида у мазкур ранждан халос бўлади, хилъату инъомлар топади ва яна азизу мукаррам кишига айланади!»,— деди.

Гулом қалъага жўнади ва бу воқеани башорат тарзида хожасига баён қилди. Абу Райхон кулиб, деди: «Эй, нодон, бундай ишларга аралашин керак эмаслигини билмасмидинг? Икки дарҳамни шамолга созурибсан!»

Айтишларича, улуг хожая Аҳмад ибн Ҳасан Маймандий шу олтин ой давомида султон билан Абу Райхон зусусида гаплашиниш учун қулай фурсат пойлар эди. Охири у султонини овдая хурсанд кайфиятда кўриб, сўзини айлантира-айлантира юлдуз илмига олиб келиб тақадди ва деди: «Бечора Абу Райхон шундай ажойиб икки ҳукм чиқарди-ю, хилъат ва инъом ўрнига қамоққа тушди!» Маҳмуд шундай деди: «Хожаяга маълумки, бундан ўзимнинг ҳам хабарим бор. Айтишларича, Абу Райхондан ўзгая тенг келая оладиган киши йўқ! Лекин чиқарган ҳар икки ҳукми ҳам менинг хоҳишимга қарамая-қарши эди. Подшолар кичкина болаларга ўхшашади. Ундан баҳра топай деган киши асло унинг раъйига қарши иш тутмайди. Ўшая куни чиқарган икки ҳукмдан лоақал биттаси хатая чиққанда ҳам унинг фойдаси эди. Эртагая уни озод қилишларини ва олтин эгар-жавдуқли от, шоҳона хилъат, шоҳидан салла, яна минг динор пул, бир гулом ва битта канизак беришларини буюр!»

Шундай қилиб, ўшая фолчи айтган кунлар ичида Абу Райхонни ҳибсдан озод қилдилар. Буюрилган ҳадялар эсая унга топширилди. Султон ундан узр сўрагач: деди: «Эй, Абу Райхон! Агар мендан манфаат топай десанг ўшая илминг салтанатига қараб эмас, менинг муродимга қараб гапир!»

Абу Райхон шу кундан бошлаб ўз одатини ўзгартирди. Бу эсая подшоҳ хизматининг шартларидан бири бўлиб, ёлгон ишда ҳам, ростида ҳам унга қарши гапирмаслик, сўзини унинг мақсадига мослаб баён қилиш эди.

Абу Райхон уйига қайтиб келгандан сўнг, мартабали

кишилар уни кўргани келишганда, у фолчи ҳақида ҳикоя қилиб берди. Улар таажжубда қолишди. Сўнг киши юбориб, фолчини олдиртириб келдилар. Фолчи бутунлай саводсиз бўлиб, ҳеч нарсадан беҳабар эди. Абу Райҳон ундан: «Таваллудинг ҳақида гороскопинг борми?» — деб сўради. У: «Бор» деди ва таваллуди ҳақидаги гороскопни олиб келди. Абу Райҳон унинг гороскопига қараб, «саҳи ул-гайб» гороскопининг тушганини ва шунинг учун ҳам айтганлари ҳақиқатга яқин эканини билди³⁴.

Жаҳон маданиятининг йўлчи юлдузларидан бири, ватаодшимиз Абу Али Ибн Сино сомонийлар даври адабиётининг йирик вакиллари — Рўдакий, Дақиқий, Самарқандий. Абу наср Форобий Туркистоний, Оғачи ва Моънавий Бухорийлар қатори X—XI аср Шарқ классик поэзиясининг кўзга кўринган буюк сиймоларидан саналади.

«Илму фан олами сайри-гашти билан шеърят дунёсини ҳам якка ром эта олган» (Фузулий) ҳассос шоир ва буюк аллома ҳақида ўзбек, тожик ва бошқа халқлар огзаки ижодида жуда кўплаб ривоят ва афсоналар яратилган³⁵. Уларнинг аксарияти улуғ олимнинг ҳаётлик чоғида вужудга келган тарихий, биографик-хотиравий асарларда, масалан, олимнинг шогирди Абу Убайд ал-Жузжоний асарларида, шунингдек, XI асрнинг охири ва XII асрнинг биринчи ярмида яшаган самарқандлик Низомий Арузий Самарқандийнинг «Мажмаъун наводир» («Нодир ҳикоятлар») номли китобида кенг ўрин олган. Булардан бир қанчаси кейинги даврларда яшаган Зайниддин Восифийнинг (1485—1532) «Бадойеул вақое» асарига киритилиб, қайта ишланди. Уларда улуғ алломанинг у ёки бу хизматлари ва фазилатлари таъриф-тавсиф этилади, донолиги, заковати, одабийлиги, ҳиммат-саҳовати улуғланади.

Абу Али Ибн Синога доир тарихий ривоятларни ўзида жам этган муҳим манбалардан бири Низомий Арузий Самарқандийнинг «Мажмаъун наводир» асари-дир. Унинг «Табобат илми» номли тўртинчи мақоласининг бешинчи ҳикоятида Ибн Сино ҳаёти, табобат соҳа-

³⁴ Низомий Арузий Самарқандий. Эслатилган асар, 59—60-бетлар.

³⁵ Бу ҳақда қаранг: Мирзаев А. Ҳикоятҳо онд ба Ибни Сино ва шахсияти У, Нэшрдавтоҷик, 1953; Ирисов А. Абу Али ибн Сино. Тошкент, 1960; Муродов М. Алломалар ибрати. Тошкент, 1982; Сарчашмадан томчилар. Тошкент, 1984 ва бошқалар.

сидаги фаолияти, шахсий сифат ва фазилатлари, ўз замонасининг адабий-бадний илмий муҳити ва замондошларининг илмдаги муваффақиятлари ҳамда халққа қилган хизматлари ҳақида батафсил сўз юритилади.

«Мажмаъун наводир» 1156—1157 йилларда яратилган. Низомий Арузий уни гурийлар сулоласининг шахзодаларидан Абулҳасан Ҳисомиддин Алига бағишлаб ёзган. Асарда берилган материаллардан маълум бўладики, Низомий Арузий таъбабат илмининг донишманди Ибн Сино билан шахсан таниш ва унинг замондошлари — хоразмшоҳ Абул Аббос Маъмуннинг саройидаги бир неча ҳаким ва фозил кишилардан Абу Саҳл Масиҳий, Абу Хайр ибн Ҳаммор, Абу Райҳон Беруний ва Абу Наср Арраҳлар билан ҳамсуҳбатда бўлган. Ибн Сино ҳақидаги тарихий ривоятлардан ўша даврдаёқ Низомий Арузий бевосита хабардор бўлган ва улардан айримларини ўз асарига киритган.

«Мажмаъун наводир»нинг «Таъбабат илми ва табибларга қўлланма ҳақида» бобининг бешинчи ҳикоятида шундай маълумот бор. Ибн Сино Хоразмшоҳ Абул Аббос Маъмун саройида бир қанча муддат хизмат қилган. Кунлардан бир кун Балх ҳукмдори Султон Маҳмуд томонидан қуйидаги мазмунда битилган мактуб Хоразмга етиб келади: «Эшитишимча, хоразмшоҳнинг мажлисида фалон ва пистон исмли дунёда тенги йўқ фозил кишилар бор экан. Улар бизнинг мажлисимизга юборилиши зарур! Токи улар бизнинг мажлисларимизда қатнашиш шарафига ноил бўлсинлар! Биз эса уларни ҳамма зарур нарсалар билан таъмин этамиз!»

Хоразмшоҳ ўз саройидаги ҳаким ва фозилларни чакириб, мактубни ўқиб беради-да, уларга шундай дейди! «Маҳмуднинг қўли узун, аскарлари эса кўп! У Хуросон ва Ҳиндистонни забт этди. Энди эса Ироққа кўз олайтирмоқда! Унинг амрини бажармасликдан ва фармонига қулоқ солмасликдан ўзга чорам йўқ! Сизлар бунга нима дейсизлар?!»

Шу фурсатда Абу Али Ибн Сино ва Абу Саҳб «бизлар бормаймиз!» дейишди. Аммо Абу Наср, Абул Хайр ва Абу Райҳон Султоннинг ҳадя ва инъомларини эшитганларидан сўнг боришга хоҳиш билдирдилар. Сўнгра Хоразмшоҳ: «Боришга хоҳишингиз бўлмаган сиз икковингиз мен элчини қабул қилмасимдан аввал яширининглар!» дейди ва уларнинг йўл анжомларини ҳозирлатиб, бир йўлбошчини ҳамроҳ қилиб, чўл-биёбон орқали Гургон шаҳрига жўнатиб юборади.

Гургон подшоҳи Қобус эди. У улуг инсон, файласуф

табиатли, фозил киши эди. Абу Али бу ерда тинч қолиб яшашини биларди.

У Гургонга етиб келиб, бир карвонсаройга тушди. Қўшни хонада бир киши касал бўлиб ётган экан, уни тузатди. Бошқа бир бемор ҳам унинг қўлидан шифо топди. Эрталабдан пешоб олиб келувчиларнинг сони кўпайди. Абу Али уларни кўриб даволарди. Натижада даромад кела бошлади ва кундан-кунга кўпаяверди. Кунлар шу тариқа тинч ўтарди.

Кунлардан бир кун Гургон подшоси Қобус Вушмагирнинг қариндошларидан бири касалга чалиниб қолиб, табиблар уни қанчалик даволашмасинлар, ҳеч бир нафи бўлмади. Қобуснинг бу қариндошига нисбатан меҳри кучли эди. Бир вақт ходимлардан бири Қобусга: «Фалон маҳаллага бир ёш йигит келибди, ўзи моҳир табиб, қўли жуда енгил экан, бир неча бемор ундан шифо топибди!»,— деб қолди. Қобус: «Уни беморнинг ҳузурига олиб келинглар, даволаб кўрсин, ростдан ҳам қўлдан қўлнинг фарқи бор!»,— деб буюрди.

Абу Алини топишиб, беморнинг ҳузурига олиб келдилар. Абу Али беморнинг ҳузурига кириб, ғоят келишган, чиройли, мўйлови энди сабза урган, аммо ўзи жуда ғамгин бир йигитни кўрди. Ёнига ўтириб, томирини текширди. Сўнг пешобини олишга буюрди. Пешобни кўргач: «Менга Гургоннинг барча уй ва маҳаллаларини биладиган киши керак!»,— деди.

Шундай кишини олиб келиб: «Мана у»,— дедилар. Абу Али беморнинг томирига қўлини қўйгач, унга «Гургондаги маҳаллалар номини айт!»,— деди. У бир маҳалланинг номини тилга олганда беморнинг томири ғалати ура бошлади. Шунда Абу Али: «Шу маҳалланинг кўчаларини айт!»,— деди. У санай бошлаб, бир кўчага келганда, беморнинг томиридаги ғалати ҳаракат яна такрорланди. Абу Али: «Энди шу кўчадаги барча уйларни биладиган киши керак!»,— деди.

Шундай кишини топиб келдилар. У кўчадаги уйларнинг эгаларини айта бошлаган эди, у бир уйга келганда, ўша ҳаракат яна такрорланди. Шунда Абу Али: «Энди шу уйда яшовчи кишиларнинг ҳаммасини биладиган ва номини айтиб бера оладиган одам керак!»,— деди. Шундай одамларни ҳам топиб келдилар. У уйда яшовчиларнинг номларини айта бошлаган эди, гал бир кишининг номига келганда, ўша ҳаракат яна пайдо бўлди. Шунда Абу Али: «Бўлди!»,— деди.

Сўнг Қобуснинг яқинларига қараб: «Бу йигит фалон маҳалладаги, фалон кўчадаги, фалон уйдаги, фалон

исмли кишининг фалон номли қизига ошиқ! Бунинг шифоси ўша қизнинг висоли, даъвоси эса унинг дийдоридир!»,— деди.

Бемор қулоқ тутиб, Абу Али нима деса, ҳаммасини эшитиб турган эди. У қаттиқ уялиб, бошини чойшабга ўраб олди.

Текшириб кўришса, ростдан ҳам Абу Али нима деган бўлса, ҳаммаси тўғри бўлиб чиқди. Сўнг бу ҳақда Қобусга хабар қилдилар. Қобус қаттиқ таажжубланиб: «Уни менинг олдимга олиб келинглар!»,— деб буюрди.

Хожа Абу Алини Қобуснинг ҳузурига олиб бордилар. Қобуснинг қўлида султон Яминуддавла Маҳмуд юборган Абу Алининг суврати бор эди. Абу Али Қобуснинг ҳузурига киргач: «Сен Абу Алимисан?»,— деб сўради. «Ҳа, улуғ подшоҳ!»,— деб жавоб берди Абу Али.

Қобус тахтидан тушиб, бир неча қадам юриб, Абу Алининг олдига келди ва уни қучоғига олди. Сўнг тахт олдига ёзиб қўйилган гилам устига у билан ёнма-ён ўтирди. Унга иззат ва меҳрибонликлар кўрсатиб, сўнг мулоимлик билан: «Эй фозилларнинг фозили ва файласуфларининг мукаммали! Бу муолажа сиридан бизни ҳам воқиф қилсанг!»,— деди.

Абу Али унга шундай деди: «Мен унинг томир ва пешобини кўрганимдан кейин иллат сабаби ишқ экани маълум бўлди. Сирин яширишдан шу ҳолга тушинти. Агар ундан очигини сўрасам, бари бир айтмас эди. Қўлимни томирига қўйиб кўрдим. Маҳаллалар номи айтилаётганда ва гал у севган қизнинг маҳалласига келганда, муҳаббат уни ҳаяжонлантирди, томир урушида ўзгариш содир бўлди. Демак, севгани шу маҳаллада эканини билдим. Шундан сўнг кўчалар номини айтишга буюрдим. У қиз кўчасининг номини эшитганда, ўша ҳолат яна такрорланди. Кўчасини ҳам билиб олгандан кейин, энди уй эгаларининг номини айтишга буюрдим. Қизнинг уйи тилга олингач, ўша ҳаракат яна содир бўлди. Бундан қизнинг уйини ҳам билиб олдим. Энди уйда яшовчиларнинг номини бирма-бир айтишга буюрдим. Қизнинг номи тилга олинганда томир уришида қаттиқ ўзгариш юз берди. Қизнинг номини ҳам билиб олдим. Сўнг буни ўзига айтган эдим, рад қилолмай, иқрор бўлди!».

Қобус бу қизиқ муолажадан ҳам дол, ҳам ҳайрон эди. Ҳақиқатан ҳам, бу таажжубга лойиқ ишдир! Сўнг Абу Алига деди: «Эй фозилу комилларнинг улуги! Ошиқ ҳам, маъшуқ ҳам менинг жиянларим бўлишади,

бир-бирига эса холаваччадирлар. Муборак кунни аниқла, уларни бир-бирига қовуштириб қўяйлик!»

Абу Али энг муборак кунни аниқлади. Тўй қилиб, ошиғу маъшукни бир-бирига қовуштирдилар. Гўзал шахзода шундай қилиб бу ҳалокатли ранждан қутулиб қолди.

Шундан сўнг, Қобуснинг Абу Алига нисбатан ҳурмати яна ҳам ошди. Сўнг Абу Али Райга кетди ва шоҳаншоҳ Алоуддавлага вазир бўлди. Бу воқеалар хожа Абу Али ҳаётининг тарихларидан маълум ва машҳурдир³⁶.

«Мажмаъун наводир»да Ибн Сино билан бевосита алоқадор яна бир неча ривоят берилган. Улардан бирида Ибн Синонинг Балх шаҳрига чақирилишининг мақсади, Султон Маҳмуд Ибн Синонинг суратини Абу Наср Лроқга чиздириши ва ўз наққошларини чақиртириб, маъкур расмдан қирқта нусха кўчиртириши, уларни фармон билан бирга атрофдаги подшоларга юбориши, Ибн Сино билан Абу Саҳлнинг йўлда адашиши ва оворагарчилиги, ниҳоят Абу Саҳл Масиҳийнинг йўлда вафот этиши. Ибн Синонинг Тус шаҳридаги бир неча кунлик ҳаёти ҳақидаги эпизодлар баён қилинади³⁷.

«Мажмаъун наводир»даги Ибн Сино билан боғлиқ тарихий ривоятларнинг аксарият намуналарида унинг шахсий ҳаёти ва хислатларини, шоир ва олим сифатида тутган мавқеини, илм-фан аҳлларига ҳомийлигини, мусоҳиблари доирасини, дўстлари ва муҳолифлари билан бўлган муносабатларини ёритади ва тасвирлайди. Унинг табобат илми соҳасидаги хизматлари ва бу соҳадаги инсоний фазилатларини ҳикоя қилувчи ривоятлар айниқса диққатга сазовордир.

Абу Убайд ал-Жузжонийнинг маълумот беришича, Ғарбда «Авиценна», Шарқда Буали деб аталган Ибн Сино барча фанлар моҳиятини, камолот чўққисини эгаллашга астойдчл киришган. Бунини Ибн Синонинг ўзи ҳам эътироф этади. У Аристотелнинг «Метафизика» асарини қирқ марта ўқиган ва у ёд бўлиб қолган, аммо моҳиятини тушунмаган. Фақат Абу Наср Форобийнинг Аристотелнинг «Метафизика» асарига ёзган шарҳини ўқигандан кейингина унга тушунган. Бу ҳақда Ибн Синонинг ўзи шундай дейди:

«Мен мантиқни, табиий ва математика фанларини мукаммал ўргангач, илоҳиётга мурожаат қилдим ва «Метафизика»ни ўқиб чиқдим. Бироқ мен бу асарнинг

³⁶ Уша асар, 81—82-бетлар.

³⁷ Уша асар, 80-бет.

маъносини тушуна олмадим ва бу китобни ёзганнинг мақсади мендан махфий эди. Мен «Метафизика»ни қирқ марта ўқидим, уни ёдладим ҳам, бироқ ҳамон бу китобнинг мақсадини тушуна олмадим. Маъюслианиб ўзимга ўзим айтар эдим: «Бу шундай китобки, уни тушунишнинг йўли йўқдур»

Кунлардан бир кун и намозгар пайти мен бозорда, муқовачилар қаторида бўлдим, китобфурушлардан бири бир китобни қўлида ушлаб, уни мақтар эди ва менга узатди. Мен эса «бу фандан фойда йўқ»,— деб унинг талабини рад этар эдим. У эса «бу китобни сотиб ол, жуда нархи арзон, уч дирҳамга сотаман, китоб эгаси пулга жуда муҳтож», деб ёлворар эди. Мен бу китобни сотиб олдим, у Абу Наср Форобийнинг «Метафизика» мақсади ҳақидаги асари экан. Уйимга қайтиб, тезлик билан уни мутолаа қила бошладим. «Метафизика»ни ёддан билганим учун унинг мақсади менга аён бўлиб қолди. Бу ҳолдан жуда хурсанд бўлиб, эртаси кун и жуда кўп молларимни камбағалларга инъом этдим»³⁸.

Ҳақиқатан, «жуда кўп молларини камбағалларга инъом этган» Ибн Сино ҳаётда халқпарвар ва машҳур энциклопедист олим, донишманд, улуғ ҳаким ва адолатсизликка қарши курашган дойракор исёнкор кишиларни беморликдан, ўлимдан, харобалик ва жабр-ситамдан қутқариб қолувчи табиб сифатида машҳур бўлди. Ибн Синонинг фаолиятидаги ана шундай инсоний фазилатлар халқ орасида бир қатор ривоят ва афсоналарнинг яратилишига ижодий замин бўлди. «Ҳайвонга қалқон», «Илон қайт қилган сут», «Мен ҳўкизмани», «Сезгирлик», «Узук», «Йигитнинг касали», «Фалаж давоси», «Раҳматни жойига айт», «Бола бошидан», «Донишманд устоз», «Умр доираси», «Барчага ёд бўлиб кетган», «Қуй сеҳри», «Кулгунинг кучи», «Майхўрнинг давоси», «Табиблик шарт» каби ривоятлар шулар жумласидандир³⁹. Ибн Сино ҳақидаги бу ривоятларда ўрта асрнинг буюк олими, чуқур билим эгаси, беназир табиб, нозиктаъб шоир ва файласуф образи мукаммал акс этган.

Ижодкор халқ «Табиблик шарт» ривоятида Ибн Сино тилидан «Берган доримгина шифо десанг хато қиласан. Ширин тил, хушмомала кулгу, табассум билан бемор дардига даво топилади. Бемор қўпол бўлса, ҳа-

³⁸ Абу Али ибн Сино тугилган кунининг 1000 йиллигига (Мақоалалар тўплами). Тошкент, 1980. 11-бет.

³⁹ Зикр этилган бу ривоятлар «Алломалар ибрати» (Тошкент, 1982) номли тўпламда ҳам берилган.

ким мулойим бўлиши, бемор заҳар бўлса, ҳаким ширинзабон бўлиши, бемор ноумид бўлса, ҳаким умидли бўлиши, бемор ҳурпайса, ҳаким кулиши керак. Ҳакимда шу фазилатлар бўлмаса, у ҳаким эмас, балки ўлимни яқинлаштирувчи азроилдир»,— дейди.

«Умр доираси» халқ ривоятда «Улим билан қарликнинг олдини олиш мумкинми? деган саволга жавобан Ибн Сино «Мана бу чинор билан ниҳолни вояга етказиб, унинг шохларидан ўзингга уй соласан, манави ниҳолни мевага киритиб, мени чинор соясида салқинлаб, ноқхўрлик қилишга чақирасан. Шундагина мен умрни узайтирадиган дорини айтаман»,— дейдики, аини шундай ўринларда халққа хос келажакка умид, ҳаётга ўта чанқоқлик тасвирга олинганини кўрамиз.

Маълумки, ривоятларнинг жанр имкониятлари Ибн Синонинг бутун ҳаёти ва фаолиятини мукаммал тасвирлашга монелик қилади. Шунинг учун буюк аллома ҳақида яратилган ҳар бир ривоятда унинг ҳаёти ва фаолиятининг муҳим бир қирраси акс эттирилади. Ана шундай ривоятлардан бири Ибн Синонинг ўта сезгир ва кузатувчанлигини характерлашга қаратилган.

Ривоят қилишларича, Ибн Сино дўстлари билан ўз уйида суҳбатлашиб ўтирар эди. Бир оз фурсатдан кейин у бир юмуш билан ташқарига чиқади. Шунда дўстлари унинг сезгирлигини синаб кўриш мақсадида у ўтирган тўшак остига бир варақ қоғоз қўйишади.

Ибн Сино қайтиб кириб ўз ўрнига ўтиради ва бир уйнинг шифтига, бир ерга қараб:

— Ё менинг бўйим бир қоғозга ўсган, ё уйнинг шифти бир қоғоз қалинлигида пасайган,— дейди.

Унинг нозик сезгирлигига қойил қолган дўстлари тўшак остига бир варақ қоғоз қўйганликларини тан олишади.

Кўриниб турибдики, ривоятларда Ибн Синонинг сезгирлигига алоҳида урғу берилган. Албатта, инсон минг хушёр бўлганда ҳам, ривоятларда айтилган даражада сезгир бўла олмайди. Бироқ, ривоятдаги муболағали тасвир олимнинг ўта даражада синчков ҳамда донишмандлигини кўрсатишга хизмат қилган. Демак, ривоят жанри ўрни билан муболағали тасвирга ҳам мурожаат этади ва бу билан тингловчиларнинг баён қилинаётган воқеага бўлган қизиқишини кучайтиради.

Ибн Синонинг оғир ва машаққатли ҳаёт йўли, ўткир билимдонлиги ва ҳайратомуз фаолияти башар тарихида ўчмас из қолдирганлигидан қатъи назар, ўз даврида дин арбоблари ҳамда ҳукмдорлар томонидан қаттиқ

қаршиликларга дуч келганлиги, олимимиз зўр матонат билан уларни енгиб ўтганлиги инкор қилиб бўлмас тарихий ҳақиқатдир. Ана шу тарихий ҳақиқат турли-туман талқинларда халқ ривоятларида ўз аксини топган. Бу жиҳатдан олимнинг Маҳмуд Ғазнавий билан бўлган муносабати ҳақидаги ривоятлар ибратлидир.

Айтишларича, Маҳмуд Ғазнавий тушида қаттиқ қўрқиб, шол бўлиб қолади. Уни кўрмаган табиб қолмайди, бироқ бирортасидан наф етмайди. Султонни кўрмаган биргина Ибн Синогина қолади, холос. У ўз аъёнларига:

— Дарҳол ўша табибни топиб келинглар, менинг дардimgа шифо топсин,— деб буюрибди.

Аъёнлар Ибн Синони топиб, оёғини ерга теккизмай Султон ҳузурига олиб келишибди. Ибн Сино ҳукмдорни кўриб бўлгач, хизматкорларга буюрибди:

— Улуғ шоҳни ҳаммомнинг иссиқ хонасига ётқизинглар, у ёғини ўзим биламан.

Хизматкорлар шоҳни дарҳол ҳаммомнинг иссиқ хонасига олиб бориб ётқизишибди. Ўзлари ташқарига чиқиб туришибди. Ибн Сино белига қилич тақиб, шоҳ ҳузурига кириб борибди ва қиличини қинидан суғуриб, шоҳга дўқ қила кетибди:

— Тур ўрнингдан, ифлос! Бўлмаса, чопиб ташлайман,— деб ёлғондан шоҳга ҳамла қилибди.

Унинг дўқ-пўписасидан қўрққан Маҳмуд Ғазнавий сапчиб ўридан туриб кетибди. Шунда Ибн Сино секин ҳаммомдан чиқиб, ўз уйига кетибди. Маҳмуд Ғазнавий ҳақоратланганига қаҳри келиб, хизматкорларига:

— У ярамасни ушлаб, менинг ҳузурimgа олиб келинглар!,— деб буюрибди. Навкарлар от суриб бориб Ибн Синони уйдан судраб келибдилар ва Маҳмуд Ғазнавий ҳузурига олиб киришибди. Ғазнаби ҳаддан ошган Султон унга қараб:

— Сен табибмисан ё жаллод?! Нега қилич кўтариб мени ҳақорат қилдинг? — деб сўрабди.

Ибн Сино дарғазаб шоҳга қараб бамайлихотирлик билан:

— Шоҳим, сиз тушингизда қаттиқ қўрқиб, шол бўлиб қолган эдингиз. Шунинг учун мен хушёрлигингизда қўрқитиб даволадим. Ахир «иссиқни — иссиқ, совуқни совуқ кесади»,— деб бежиз айтмаганлар-ку!,— деб жавоб қайтарибди.

Шунда Маҳмуд Ғазнавийдек қаҳри қаттиқ шоҳ ҳам Ибн Синонинг ақл-заковатига қойил қолган экан⁴⁰.

⁴⁰ Умаров С. Ривоят ва ҳаёт. Тошкент, 1988, 9-бет.

Халқ ўзи тўқиган кичик бир ривоят орқали Ибн Сино билан Маҳмуд Ғазнавий ўртасидаги тарихий зиддиятни мантиқан изчил, кичик эпизодик сюжет орқали содда тилда очиб берган. Дарҳақиқат, Маҳмуд Ғазнавий билан Ибн Сино ўртасида ривоятдагига ўхшаган воқеа тарихан юз бермаган ва юз бериши ҳам мумкин эмас. Бироқ асардаги тарихий ҳақиқат қаҳрамонларининг аниқ барҳаёт шахс эканликларида, шунингдек, улар ўртасидаги зиддиятларнинг тарихан ҳаққонийлигида мужассамлашган.

Ўзбек тарихий ривоятларининг мавжуд намуналари халқ тарихида чуқур из қолдирган сосоний шоҳлар, Амир Темур, Улугбек, Насруллоҳон, Амир Олимхон, Исфандиёрхон каби ҳукмдорлар; Навоий, Бобур, Бедил, Аҳмад Дониш, Машраб, Нодирабегим, Увайсий, Маҳзуна, Самарбону, Маҳтумқули, Фурқат, Муқимий каби олим-шоирлар, шунингдек, Эргаш Жуманбулбул ўғли, Нурмон шоир Абдувой ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Мулла Холназар ўғли каби халқ бахши-шоирлари ҳақидаги туркум материаллардан иборат эканлигини алоҳида қайд этиб ўтиш керак бўлади.

Ана шу тарихий шахслар ҳақидаги эсдаликлар бир оз муболағали тарзда кўпчилик оғзига тушади. Даврлар ўтиши билан бу эсдаликлар шоҳидларидан маҳрум бўлиб, соф ривоятга айланадилар. Чунки бу ерда меморативнинг фабулатга айланиш қонунияти амал қилади.

Тарихий ривоятлар сюжети асосан эпизодик воқеалар асосига қурилса ҳам, уларда, кўпинча, хаёлий уйдирмалар иштирок этмай, тарихий шахслар билан боғлиқ воқеалар ҳаётий уйдирмалар орқали баён этилади. Бироқ тарихий шахслар образларининг бадний талқинида бўрттириш, идеал даражада изоҳлаш мавжуд. Бу нарса ривоят объекти бўлган тарихий шахслардаги мардлик, тadbиркорлик, донолик, одамийлик, илм-ҳунар фазилати каби ҳислатларни улуғлашга хизмат қилади.

Халқ ўртасида буюк тожик шоири, Алишер Навоийнинг дўсти ва устози Абдураҳмон Жомий ҳақида ҳам анчагина ривоятлар кенг тарқалган. Уларда бу улкан файласуф шоирнинг характер-хислатлари ўз ифодасини топган.

Маълумки, Абдураҳмон Жомий ўз даврининг барча илмларини мукаммал эгаллаган пешқадам шахс эди. Бироқ унинг тўғри сўзлиги, ҳақиқатнинг юзига тик қараши кўпгина амалдорларга, сохта санъаткор ва шоирларга ёқмаган. Жомий ҳақидаги аксарият ривоятларда

бу улуг шахснинг ана шу хислатларига ургу бериш етакчилик қилади.

Шарқ адабиётининг йирик билимдони Е. Э. Бертельснинг ёзишича, ўз даврининг мавжуд ишларини мукамал эгаллаган Жомий ўзининг мағрурлиги ва тўғри сўзлиги туфайли ҳукмдорлар саройида хизмат қилишдан бош тортади ва фақирлик йўлини танлайди⁴¹. Жомий ҳақидаги ривоятларга диққат қилинса, таниқли олимнинг бевосита Абдурахмон Жомий асарларидан келиб чиқиб айтган юқоридаги фикри тўғри эканлигига қаноат ҳосил қилиш мумкин. Масалан, ривоятлардан бирида шундай дейилади:

— Ҳозиржавоблик даъвосида юрган хасис бир киши Жомийга қараб:

— Уч ақчам бор: Қандоқ қилиб шу пулга бир нима сотиб олиб тўйгунча есаму қолганини яна уч ақчага сотиб пулини ундирсам,— деб сўрайди.

Шунда Жомий унга қараб:

— Кушхонага бориб, уч ақча берсанг, битта қорин беради. Сен ичидагини тўйиб еб, қоринни яна уч ақчага сотсанг бўлади,— дебди⁴².

Саройдаги катта мансабдорликдан, демакки, бойлик ва мол-дунёдан воз кечиб, фақирлик йўлини танлаган Жомийдек буюк шахсдан очкўз, хасис кишига нисбатан бошқача жавобни кутиш мумкин эмас. Буюк шоир характериға хос «юзга чопарлик», манфаатпарастликдан устун туриш каби хислатлар у ҳақида яратилган ривоятларда ўз ифодасини топган.

Абдурахмон Жомий Ўрта Осиёда кенг тарқалган сўфийликнинг нақшбандийлик тариқатига сиғинган ва унга умрининг охиригача содиқ қолган. Демак, у ўз даврининг энг пешқадам диний билимдони бўлган. Бироқ бу буюклик ҳеч вақт диндаги сунъийлик, юзакилик билан келиша олмаган. Шунинг учун ҳам у ҳамма ерда сунъий такаббурлик, сохта покдомонликка қарши курашган. Қуйидаги ривоят фикримизнинг далили бўла олади:

Кунлардан бир кун Ҳиротнинг шайхулисломи мавлоно Сайфиддин Аҳмадга Жомийнинг Султон Ҳусайн Мирзога яқин бир кишининг уйига кўргани бориб, унинг дастурхонидан таом еганини отказишибди. Шунда шайхулислоннинг қаҳри келиб:

⁴¹ Бертельс Е. Э. Избранные труды. Навои и Джами. М., 1965. С. 209—214.

⁴² Ҳикоят ва ривоятлар. Тошкент, 1983. 173-бет.

— Агар Абдурахмон Жомий ўша одамнинг дастурхонидан овқат еган бўлса, биз ислом динидан қўлимизни ювдик,— дебди.

Бу сўзни эшитиб, Жомий:

— Агар шайхулислом ўша бўлса, биз исломдан қўл ювдик,— деб жавоб қайтарибди.

Бу ривоятда, бир томондан, Жомийнинг ўз даврида йирик, яъни ўзгалар учун намуна бўладиган диний арбоб бўлганлигини билсак, иккинчи томондан, унинг инсонни қадрлаши тўғри аке этган.

Утмиш донишмандлари ҳаёти, уларнинг ақл-заковати, билим даражасининг кенглигини тараним этувчи ривоятлар жуда кўп бўлиб, улардан бир қанчаси Абу Райҳон Беруний ҳақида яратилган. Улардан бирида Беруний хизмат қилган Султон Маҳмуд Ғазнавий саройи, султоннинг раҳм-шафқатсизлиги, аммо олимнинг тadbиркорлиги туфайли кўп маротаба қийин аҳволдан қутулиб чиқиши ҳақида хабар берилади.

Кунлардан бир кун Султон Маҳмуд Ғазнавий тўрт эшикли саройда ўтириб, Абу Райҳон Берунийни чақиртиради ва унга қараб:

— Қани, айт-чи, мен бу эшикларнинг қайси биридан чиқиб кетаман. Агар сен тона олмасанг, бошингни танангдан жудо қиламан,— дебди.

Султоннинг раҳм-шафқатсизлигини билган Беруний ҳайрон қолиб, чор-ночор унинг талабини бажаришга киришибди. У бир нималар қилган бўлибди ва бир парча қоғозга бир нарсаларни ёзиб, Султоннинг ёстиғи остига қўйибди. Султон кутилмаганда саройнинг шимоли-шарқ томонидан эшик очини буюрибди ва ҳали тўла очилмаган тешикдан чиқибди. Кейин Беруний ёзган ҳалиги қоғозни келтириб ўқитибди. Қоғозда — «Султон ҳеч қайси эшикдан чиқмайди, деворнинг шимоли-шарқ томонидан тешиб чиқади», — деб ёзилган экан.

Шунда Султон Маҳмуд Ғазнавий Берунийнинг донишмандлигига қойил қолиб, унга мукофотлар берган экан⁴³.

Албатта, реал тарихда айнан шу воқеа рўй бермагани аниқ нарсас. Чунки Маҳмуд Ғазнавий ҳам нодон шахс бўлмаган. Ривоятда Берунийнинг султон ҳузурда хизмат қилганлиги, султоннинг қалтис ҳаракатлари, мулоҳазаларидан ўта тadbиркорлик билан қутулиб чиққанлигига ишора бор. Дарҳақиқат, Султон Маҳмуд

⁴³ Айтувчи Салим Шайдуллаев (Андижон), ёзиб олувчи Б. Саримсоқов.

Ғазнавий каби ҳукмдорлар, уларнинг инжиқ табиа­ти, ўзининг қўли остидаги олиму шоирларни нималарга қодир эканлигини билиб олиш мақсадида уюштирган кўпгина синовлари тарихий ҳақиқат. Юқоридаги ривоят эса ана шуларнинг акс-садоси сифатида яратилганлиги жиҳатидан ҳам қимматлидир.

Мазкур материаллар таҳлилидан келиб чиқадиган асосий хулоса — тасвирланган тарихий шахсларнинг характери­га хос етакчи штрихлар тарихий ривоятларда ўз ифодасини топади. Бу нарса Алишер Навоий ҳақида яратилган ривоятлар мисолида яна бир карра тасдиқ­ланади.

Маълумки, улуғ ўзбек мутафаккири Алишер Навоий­нинг ижоди жаҳон маданияти хазинасига қўшилган бе­баҳо улушдир. Унинг ибратли ҳаёти ва нодир ижоди ўз замонасидаёқ бутун Хуросон ҳамда Мовароуннаҳр аҳлини ўзига мафтун этган эди. Шунинг учун ҳам бу табаррук зотнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида кўплаб ҳикоятлар, ривоятлар яратилган. Бундай асарларнинг баъзилари бевосита шоир ҳаётлигида яратилган бўлса, баъзилари унинг вафотидан анча кейин юзага келган. Қандай бўлмасин, Алишер Навоий ҳақида яратилган бундай асарлар шоир ҳаётининг турли қирраларини ёритишга бағишланган. Уларда шоирнинг юксак ода­мийлиги, илмпарварлиги, ҳалол ва ҳақгўйлик, оддий ва меҳнатсеварлиги характерланган. Бундай асарлар «До­но Алишер» номи билан алоҳида тўплам ҳолида чоп этилган⁴⁴. Бироқ тўпловчилар негадир мажмуага кири­тилган асарларни афсона деб белгилашган. Аслида тўп­ламга бир неча ривоят ва бир эртак («Зиёд ботир») ки­ритилган, холос.

Тўпламдаги материаллар характери, уларда Навоий образининг тарихий ишончли­лиги шундан далолат бе­радики, улар афсона эмас, балки тарихий ривоятнинг гўзал намуна­лари ҳисобланади.

Ривоятлардан бирида Алишер Навоийнинг доно ва тadbиркор вазир сифатидаги образи тасвирланган. Унда Навоий Хуросон ҳукмдори, ўз дўсти Ҳусайн Бой­қаронинг ҳар бир ҳаракати ва ишорасини англаб, унга тўғри йўл-йўриқ кўрсата оладиган вазир қиёфасида берилган.

Айтилишича, Алишер Навоий Хуросон ҳокими Ҳу­сайн Бойқаро саройида бош вазир экан. Подшо ҳамма вақт Навоийнинг маслаҳатларига қулоқ соларкан.

Доно Алишер. Тошкент: Еш гвардия, 1963.

Қунлардан бир куни Ҳусайн Бойқаро эрталаб саройга кириш олдидан Навоийга кўриниш берибди-да, кўрсаткич бармоғи билан бошини кўрсатибди. Навоий ҳам худди шу бармоғи билан тилини кўрсатибди.

Ҳусайн Бойқаро бошини чайқабди-да, саройга кирмай изига қайтибди.

Воқеани кузатиб турган Навоийнинг шогирдлари бунмо-ишораларнинг сабабини сўрашибди. Навоий бу жумбоқни ечишни уларнинг ўзларига ҳавола қилибди. Шогирдлар ўйлаб-ўйлаб топишолмабди. Шогирдларидан бири Навоийни гапга солиш мақсадида сиёҳдонни ағдариб юборибди.

Шунда Навоий:

— Абдуллатиф, хаёлингиз нега бунча паришон бўлиб қолди, сиёҳдон ағдарилди-ку,— дебди.

— Кечирасиз устоз,— узр сўради Абдуллатиф,— ҳалиги муаммонинг сабабини ўйлаб, хаёлим қочибди.

Навоий бояги имо-ишора маъносини айтишни мажбур деб билибди:

— Ҳусайн «бошга балони нима келтиради?»,— деб сўраган эди, «тил» жавоб қилдим.

Шогирдлар Навоийнинг зийраклигига қойил қолишибди⁴⁵.

Ривоят мазмунидан кўришиб турибдики, Навоийнинг вазир сифатида давлатни идора этиш ишларида, шунингдек, дўсти Ҳусайн Бойқарога доно маслаҳатлар бериш билан тўғри йўлга бошқаришда хизматлари беқиёс. Дарҳақиқат, тарихан олиб қаралганда ҳам Алишер Навоий Ҳусайн Бойқаро ҳаётида катта роль ўйнаган шахс. Ўз навбатида Ҳусайн Бойқаро ҳам Навоий фаолиятида ҳам дўст, ҳам ҳомий ҳукмдор, ҳам шоир сифатида чуқур из қолдирган. Мана шу тарихий ҳақиқат реал тарихий образлар воситасида уйдирма сюжетлар қобиғида берилган. Демак, тарихий ривоятда сюжет реал воқеалардан ташкил топиши шарт эмас. Энг муҳими, сюжет асосидаги ғоя ва унда иштирок этувчи персонажлар тарихан ҳаққоний бўлиши шарт. Бу жиҳатдан «Навоий билан мардикор» ривояти характерлидир.

Айтишларича, бир йигит ўзи мардикорлик қилса ҳам, юрган йўлида шовқин-сурон қилиб, биров билан биров уришаётган бўлса, ўртага тушиб ажратиб қўйиб, агар бировнинг араваси лойга ботиб ётган бўлса, «ҳа-ҳа»лашиб чиқариб юрар эди.

Амир Навоий у ёқ-бу ёққа ўтганларида, шу йигитни

⁴⁵ Доно Алишер. 33—34-бетлар.

кўрсалар, ундан олдин салом бериб, тавозе билан ўтар эдилар. Бу йигитнинг қилиб юрган иши ўзига таъсир қилди: «Амир Навоийдек одам менга салом бериб, ҳурматлаб ўтадилар. Мен бўлсам, эртаю кеч халқнинг жанжали борми, бошқаси борми аралашиб юраман. Умримда пешонам саждага тегмаса, рўза тутмасам, бу юришдан менга нима фойда. Бола-чақам бўлмаса, менга дунёнинг нима кераги бор. Кел, қўй, энди гуноҳларимга тавба қилиб, эндиги умримни тоат-ибодат билан ўтказаман»,— дебди-да, ўша кундан бошлаб пирга қўл берди. Халқнинг жанжалига иши бўлмайди, бировга аралашмайди. Гўшанишин бўлиб, эртаю кеч бир масжиднинг хужрасида тоат-иборат қилади. Шундай қилиб, орадан икки йил ўтди.

Кунларнинг бирида салла-калла, масжиднинг жиловхонасида тасбеҳ ўғириб ўтирган эди, узоқдан Амир Навоий бир йигит билан гаплашиб келаётибдилар. У кишига кўзи тушиши билан: «Амир Навоий кароматли одам эканлар. Шунақа бўлишини билиб, ўша вақтда шундайин ҳурмат қилар эканлар-да»,— деб кўнглидан ўтди. Унгача Амир Навоий ҳам етиб келдилар. Йигит у кишига ўрнидан туриб тавозе билан салом-алик берган эди, ақалли унинг афтига ҳам қарамасдан, индамай ўтиб кетдилар. «У зотнинг хаёллари паришон кўринади; ана у йигитнинг гапига алақсиб, саломини ҳам пайқамай, эҳтимол мени кўрмай қолдилар»,— деди-да, ўзига ўзи таскин берди.

Орадан уч-тўрт кун ўтар-ўтмас тагин ўша жиловхонага чиқиб, тасбеҳ ўғириб ўтирганда, Амир Алишер тагин ўша йигит билан гаплашиб узоқдан келаверди. У киши яқин келишлари билан ўрнидан туриб, қўл қовуштириб салом берди. Яна у киши аввалги одатича, афтига ҳам қарамай, индамай ўтиб кета бошладилар.

У киши кетганларидан кейин, туриб ўзига таъсир қилди: «Аввалги сафар пайқамай қолдилар десам, бу сафар ҳам индамай ўтиб кетдилар, бунда бир сир бўлса керак»,— деди-да, у кишининг орқаларидан югуриб стиб олди.

— Ҳой, тақсир, бу нима деган гап? Бир умр пешонам саждага тегмай, бақириб-чақириб юрганимда, салом бериб тавозе билан ўтардингиз. Энди эртаю кеч тоат-ибодат қилиб, тавба-тазарру билан кун кечириб, салом берсам, алиқ олмасдан тескари қараб ўтасиз. Бунинг сабаби нима?— деб сўради.

Шунда Мир Алишер Навоий унга:

— Сен ўша бақириб-чақириб юрган чоғингда рост-

гўй эдинг. Бировнинг араваси лойга ботиб қолган бўлса, чиқаришиб берардинг. Хулласи, халққа кўп ёрдамнинг тегарди. Ўшанинг учун сенга салом бериб ўтардим. Энди бир ҳужрага кириб, тоат-ибодат қилганинг билан кечки овқатинг ва эрталабки нонуштангинг гамида халққа кўз тикиб ўтирасан. Башарангга қарамаганимнинг боиси шу,— дедилар-да, кета бердилар.

Шундан кейин йигит: «Ол таҳоратингни, бер ковушимни»,— деб аввалги йўлини тутиб кетибди⁴⁶.

Тасвирланган воқеа характерида келиб чиқиб айтиш мумкинки, ривоят ҳаётий уйдирма асосида юзага келган. Шунга қарамай унда ифодаланган ғоя Алишер Навоийнинг ҳаётий эътиқодларини тугал ифодалаш билан реал тарихийлик касб этади. Дарҳақиқат, Алишер Навоий эл-юртга фойдаси тегмайдиган, дин ва шариатни пеш қилиб, ўз тирикчилигини ўйлайдиган шайхларни, зоҳидларни бутун ижодида қаттиқ қоралайди. Бу нарсани унинг ғазал ва рубойларида, машҳур «Хамса»сида ва ниҳоят «Маҳбубул-қулуб» номли фалсафий-дидактик асарида ҳам кўриш мумкин. «Маҳбубул-қулуб»нинг «Риёкор шайхлар зикрида» деб номланган 28-фаслида⁴⁷ берилган маълумотлар фикримизга далил бўла олади.

Алишер Навоий ҳақидаги ривоятларнинг тарихийлиги улардан аксариятининг реал ҳаётда юз берганлиги, уларнинг турли тарихий манбалар орқали халқ орасида кенг оммалашishi орқали ҳам тасдиқланади. Ана шундай тарихий манбалардан бири Хондамирнинг «Мақоримул-ахлоқ» асари ҳисобланади. Унда Алишер Навоий ҳаёти ва ижодига оид реал маълумотлар, хотиралар ҳамда эшитилган хабарлар анчагина. «Навоий ва Осафий» ҳақидаги ривоят бунинг мисолидир.

Унда айтилишича, бир куни соф кўнгилли Амир Фасоҳат зарофат бобида замон шоирларининг пешқадами Хожа Осафийга насиҳат қилиш учун муборақ тилини баёнга келтириб айтади:

— Мен ҳайрон бўламанки, ўтқир зеҳнингиз ва баланд табъингиз бўла туриб, шеър айтиш билан кам шуғулланасиз, ҳамма вақтингизни фойдасиз ишларга сарф қиласиз.

У:

— Ҳозирги фурсатда борган сари кўпроқ шеър

⁴⁶ Доно Алишер. 43—45-бетлар.

⁴⁷ Қаранг: Алишер Навоий. Асарлар. Ғи беш томлик. 13-том. Тошкент, 1966. 34-бет.

айтишга машғул бўлаётирман. Масалан, ўтган кеча икки пуллик шам ёниб битганча икки юз байт айтдим,— деди.

Олий ҳазрат деди:

— Демак, у тизмаларининг юз байти бир пул экан-да⁴⁸.

Мазкур ривоят ўзининг ўткир мазмуни, ижод кишиларининг ўз ишларига масъулият билан қарашлари шеърдай покиза гавҳарни зўрма-зўраки ёзмаслик, унинг реал воқелик таассуроти остида табиий тугилиши лозимлиги, ҳақиқий тугилган шеърнинг қимматини эса ҳеч нарса билан ўлчаб бўлмаслиги каби улкан ғояни ифодалаш билан диққатга сазовор. Унда поэтик социал ҳажв йирик ибратомуз моҳият касб этган. Мана шунинг учун ҳам бу асар халқ орасида тез тарқалиб, кенг вариантлашган. Демак, у халқ ўртасида аллақачон меморат доирасидан чиқиб, фабулат даражасига етган, яъни соф тарихий ривоятга айланган.

Хуллас, Алишер Навоий ҳақидаги ўзбек тарихий ривоятларининг манбалари ва поэтик эволюциясини кузатиш натижалари бизнинг бу борада қўйидаги хулосалар чиқаришимизга олиб келди:

1. Халқимиз орасида улуг шоир Алишер Навоий ҳақида хилма-хил ривоятлар кенг тарқалган. Бу асарларни тўплаб, оммалаштириш ва ўрганиш билан шуғулланган айрим тадқиқотчилар (М. Афзалов, М. Муродов, Н. Маллаев, Н. Собуров, Н. Ахмедов) уларни «афсона», «ҳикоят», «нақл» каби терминлар билан атаб келишган. Бизнингча, конкрет тарихий шахс — Навоий тўғрисидаги оғзаки ҳикояларнинг ғайри оддий муболагали тасвирий воситалар, фантастик талқинлардан холи бўлгани учун ўзбек халқ прозасининг тарихий ривоят жанрига мансуб деб ҳисоблаш зарур.

2. Алишер Навоий ҳақидаги халқ тарихий ривоятларининг пайдо бўлишига асос, биринчи манба бевосита шоирнинг ҳаёт йўли, ҳақиқатан ҳам, унинг бошидан кечирган воқеаларидир. Шоирни кўрган, билган, унинг дилбар сўхбатидан баҳраманд бўлган кишиларнинг мароқли ҳикоялари аста-секин ривоятларга айланиб кетган. Навоий тўғрисидаги халқ ривоятларида бадийлик билан тарихийлик уйғунлашиб кетган. Ривоятлар сюжетиининг тузилишига асос бўлган айрим воқеалар тасвири шоир ҳаётлик вақтидаёқ яратилган тарихий-бадий манбалар талқини билан ҳамоҳангдир. Навоий

⁴⁸ Доно Алишер. 73—74-бетлар.

билан Султон Ҳусайн, Навоий билан вазирлар, Навоий билан Биноий ўртасида бўлиб ўтган баҳслар аслида қандай бўлса, ривоятларда ҳам шундайлигича тасвирланган. Замирида тарихий ҳақиқат учқунлари яширинган оғзаки ҳикояларни поэтик табиати ва жанр белгиларига кўра ривоят деб аташ мақсадга мувофиқдир.

3. Навоий ҳақидаги халқ ривоятларининг яратилишига асос бўлган иккинчи манба анъанавий халқ ижоди материалларидир. Тарихий ривоятларнинг дастлабки типлари шоир ҳаётлик вақтидаёқ яратилган ва Хондамир, Восифий, Али Сафий каби муаллифларнинг асарларига киритилган. Шоир ҳаётида бўлган воқеаларни бўрттириб тасвирлаш, шунингдек, азалдан халқ орасида айтилиб юрган эртақ ва нақлларнинг айрим мавзуларини Навоий номи билан боғлаб талқин қилишдан янги ривоятлар яратилган. Бу ҳикоялар аста-секин халқ севган ривоятларга, Навоий эса тарихий сиймодан бадний образга айланиб кетган. Халқ оғзаки ижоди анъаналари асосида асрлар давомида такомиллашиб бадний жиҳатдан сайқалланиб келган ривоятларда Навоий идеал қаҳрамон, донолик ва адолат тимсоли сифатида талқин қилинади.

Алишер Навоий ҳақидаги тарихий ривоятлар тарқалиш ареалига кўра қуйидаги тўрт гуруҳга: ўзбек, туркман, форс-тожик ва шунингдек, ўзбек-туркман-тожик фольклори учун муштарак бўлган туркман ривоятларига бўлинади. Улуғ аллома тўғрисидаги халқ тарихий ривоятларининг пайдо бўлиши ва поэтик тараққиётини ўрганиш қуйидаги масалаларни қамраб олганлигини алоҳида таъкидлаш зарур:

а) Алишер Навоий номи билан боғлиқ халқ ривоятларининг манбалари, етакчи сюжетлар таснифи ва типларини аниқлаш;

б) Алишер Навоий тўғрисидаги ривоятларнинг образлар системаси, ғозвий-бадний хусусиятлари, поэтик қурилиши ва семантик структурасининг тарихий фольклорий жараёни эволюцияси натижасида ўзгариб боришини асослаб бериш;

в) Алишер Навоий ҳақидаги ўзбек, туркман, форс-тожик ривоятларининг пайдо бўлиши ва такомиллашувида анъанавий фольклор намуналари — афсона, эртақ, нақл, латифа, лоф, кулги-ҳикояларнинг ўрни ва ролини белгилаш;

г) Алишер Навоий ҳақидаги адабий-бадний манбаларда келтирилган ҳикоятлар билан халқ ривоятларини қиёсий таҳлил қилиш орқали шоир образининг

бадий такомилни аниқлаш ва бошқалар. Албатта, ушбу масалаларнинг ҳар бирини алоҳида-алоҳида илмий-маърифий, ижтимоий-сиёсий жиҳатдан бугунги қайта қуриш талаблари асосида жиддий ўрганиш, қолаверса, улуг аллома ҳақидаги ривоятларнинг сюжетини қиёсий-типологик йўсинда махсус тадқиқ қилиш галдаги муҳим тадқиқотлар объекти бўлиб қолишига шубҳа йўқ.

Тожиқ ва ўзбек тарихчиси, ёзувчи ва астрономи, Аҳмад Дониш XIX аср Ўрта Осиё халқлари ижтимоий-маданий ҳаётида сезиларли ўрин эгаллайди. Ўз даврининг мавжуд илмларини мукаммал ўзлаштирган Аҳмад Дониш Ўрта Осиё халқларини маърифат эгаллашга чақиради. У Бухоро амирининг элчилари ҳузурида мирзолик қилган даврда бир неча марта Петербургда бўлади ва илгор рус маданияти билан танишади. Натижада, ундаги маърифатчилик ғоялари яна ортади. Бинобарин, Аҳмад Донишдаги барча прогрессив жиҳатлар халқ ўртасидаги турли вариантлардаги ривоят ва ҳикоятларнинг яратилишига восита бўлган.

Амир Музаффархон даврида Россия билан Туркистонни бирлаштирган темир йўли Бухоро йўналишига ҳам давом эттирилади. Бироқ бу йўл шаҳарнинг қок ўртасидан ўтиши, натижада минглаб уйлар бузилиши, шаҳарнинг катта вайронагарчиликка учрашига олиб келар эди. «Ҳайдар чўчқа» номли ривоятда⁴⁹ айтилишича, Ҳайдар исмли амалдор лойиҳани рус императори билан келишиш йўлини маслаҳат беради. Шунда амир Музаффархон Аҳмад Донишни рус императори ҳузурига юборади. У подшо билан келишиб, тинчлик йўли билан темир йўлини шаҳардан қуйироқдан ўтказишга муваффақ бўлади.

Албатта, Аҳмад Донишнинг Петербургда бўлганлиги конкрет факт. Бироқ ҳеч қачон у ривоятда айтилганидек, темир йўл лойиҳасини ўзгартириш масаласи билан подшо ҳузурига борган эмас. Ривоят асосан икки фактга, яъни унинг Петербургга борганлиги ва темир йўлнинг Бухоро шаҳридан қуйироқ жойдан — ҳозирги Қогон станциясидан ўтказилганлиги билан боглиқ тарихий фактларга асосланган ҳолда яратилган. Унда миллий халқ билан рус халқи ўртасидаги дўстлик, тинч-тотувлик ҳамда ҳамкорликда яшаш мумкинлиги ғояси ифодаланган.

⁴⁹ Ривоят С. Умаровнинг «Ривоят ва ҳаёт» рисоласининг 17—18-саҳифаларида тўлиқ келтирилган. Биз унинг қисқача мазмунини баён этдик, холос — У. Ж.

Демак, ўзбек тарихий ривоятлари асосан реал ҳаётда кечган воқеалар, тарихий шахслар ҳақида яратилган бўлиб, уларнинг тарихийлигини, биринчидан, асарда ифодаланган гоյ, давр руҳи, иккинчидан, асарда иштирок этувчи тарихий персонажлар белгилайди. Уларда тарихий шахслар кечган воқеалар бевосита реал ижтимоий муҳит ва тарихий шароитда тасвирланади. Шунинг учун тингловчи кўп ҳолларда, бундай ривоятларни реал ўтмиш сифатида қабул қилади.

ХУЛОСАЛАР

Халқ ҳаётининг турли шароитларида, ижтимоий-иқтисодий босқичларининг турли даврларида ижодкор омма томонидан яратилган тарихий фольклор асарлари ўз замонасининг ижодий маҳсули бўлиши билан бирга, узоқ ўтмишнинг тарихий ёдгорлиги ҳамдир. Улуғ рус ёзувчиси Н. В. Гоголнинг сўзи билан айтганда, тарихий фольклор асарлари «халқ ҳаётини қамраб олган жонли, ёрқин ҳаётий бўёқлар билан ёритилган ҳақиқий халқ тарихи»¹ ҳамдир.

Маълумки, у ёки бу халқнинг тарихий ташаккули узоқ даврларни ўз ичига олади. Шу жиҳатдан қаралса, ўзбек халқининг ҳам таркиб топиши тарихан мураккаб этногенетик чатишмалар туфайли амалга ошганлиги сир эмас. Муайян халқни ташкил этган этник гуруҳлар — уруғ ёки қабилалар ўз ичидан етишиб чиққан баҳодирларни ҳамма вақт ҳам лирик, ҳам лиро-эпик пландаги асарларида юксак идеал даражасига кўтариб қўйлаганлар. Таркибан мураккаб этник бирликлардан ташкил топган ҳозирги ўзбек халқи тарихида ҳам бу ҳол кучли намоён бўлганлигини жуда кўп тарихий манбалар тасдиқлайди. Бас, шундай экан, ўзбек тарихий фольклорининг ибтидоси халқ тарихига қадар узоқ эканлиги ўз-ўзидан аён бўлади. Чунки, тарихий фольклор асарларига ҳос реал тарихий воқеликни ана шу воқеликка ҳозиржавоблик билан акс эттириш хусусияти бу фикримизни тўла тасдиқлайди. Демак, халқ тарихсиз бўлмаганидек, бўш тарихни, тарихий воқеликни акс эттирувчи тарихий фольклор асарларисиз ҳам тасаввур этиб бўлмайди.

Ўзбек халқ оғзаки ижодидаги тарихий фольклор асарлари тараққиётини кўздан кечириш шу нарса

¹ Гоголь Н. В. Собрание сочинений. В 6-ти томах. Т. V. М., 1950. С. 67.

кўрсатадики, у ёки бу жанрлар ўз эволюциясининг турли даврларида ҳаётий активлиги бир хил, текис даражада бўлмаган. Бу нарса тарихий фольклор жанрларига бўлган ҳаётий талабнинг бир хил бўлмаганлигидан далолат беради. Масалан, халқ тарихида шиддатларга бой бўронли даврлар юзага келган бўлса, тарихий дoston ва тарихий қўшиқ жанри ҳам ўзларининг ҳаётий активлигини ҳам яратилиш, ҳам ижрода кучайтирган. Фикримизнинг далили сифатида XX асрнинг бошлари ва Улуғ Октябрь инқилоби арафаси даврида яратилган тарихий дoston ва тарихий қўшиқларининг гўзал намуналари яратилганлигини кўрсатиш мумкин. Бунинг бош сабаби, биринчидан, ҳар иккала жанр учун ҳаётий материалнинг кўплиги бўлса, иккинчидан, тарихий воқeларни бадний ва поэтик тарзда тараннум этишга бўлган халқнинг табиий эҳтиёжидандир.

Дарҳақиқат, XX асрнинг бошларидаги ижтимоий ҳаётда кенг авж олиб кетган инқилобий ҳаракатлар ва уларнинг самаралари халқ оғзаки ижодида тарихий-инқилобий мавзудаги фольклор асарларининг пайдо бўлишидаги асосий манба саналади. Урта Осиё, шу жумладан, Ўзбекистон ҳудудида содир бўлган 1905—1907 йиллардаги Номоз Пиримқулов раҳбарлигидаги халқнинг инқилобий ҳаракатлари, 1916 йилдаги миллий-озодлик қўзғоловлари ва «мардикорликка олиш» тарихий воқеалари ҳамда улардаги тенгсизликка бўлган муносабатлар халқ оғзаки ижодида тарихий дoston ва тарихий қўшиқ жанрларининг янада тараққий этишига, юқори босқичга кўтарилишига муҳим туртки бўлди. Бу ўринда ўзбек фольклорида яратилган «Номоз», «Минг лаънат», «Поездингни жилдирган», «Николай қон жаллоб», «Чорикорнинг бўлмайман» каби тарихий-инқилобий қўшиқлар; шунингдек, Фозил Йўлдош ўғлининг «Маматкарим полвон», «Жиззах қўзғолони», Пўлкан шоирнинг «Мардикор» каби тарихий дostonларини эслаб ўтмоқ kifойадир.

Тарихий дostonлар — тарихда бўлиб ўтган воқеа-ҳодисалар, айрим шахслар фаолияти асосида яратилган дostonлар тури бўлиб, бахшилар репертуарида бошқа асарларга нисбатан жуда кам ўринни эгаллайди, тарқалиш доиралари ҳам чегараланган. Уларда тарихий ҳақиқат билан афсона, ҳақиқат билан тўқима чатишиб кетган бўлади, яъни бундай асарларда конкрет тарихий воқеликка фольклорга хос равишда янги маъно берилиб баҳоланади. Шу билан бирга уларнинг темаси, образлари, гоёлари конкрет тарихий шаронлар

даги курашлар билан боғлиқ равишда тасвирланади². Бу фикрнинг нақадар тўғрилигини ўзбек тарихий дostonлари тараққиётининг илк босқичларига мансуб намуналарида, хусусан, қадимги сак-массагетлар тарихи акс этган Эргаш Жуманбулбул ўғлининг «Ойсулув» дostonида, шунингдек, қадимги туркий халқлар тарихи акс этган «Урхун-Енисей» обидалари, М. Кошғарийнинг «Девону лугатит-турк» асаридаги айрим шеърӣ парчалар — А. Фитрат тиклаган «Бир уруш майдони ҳақида», «Овдан урушга», «Тангут бегининг уруши», «Уйғурлар билан уруш», «Уч уруш» каби туркий халқлар қадимги эпосининг қолдиқлари матнида ҳам кўрамиз. Уларда она-Ватан, туғилган муқаддас юртнинг гўзал табиати, қабилалар аҳлининг озодлик ва мустақиллик йўлидаги чет эл босқинчиларига қарши курашлари талқин этилади, халқ фарзандлари — баҳодирларнинг фидойчилиги ва шахсий фаолиятлари мадҳ этилади.

Ўзбек тарихий дostonлари тараққиётининг кейинги босқичларига назар солсак, уларнинг сюжетида воқеликни акс эттириш принципларига кўра туб ўзгаришлар содир бўлганлигига гувоҳ бўламиз. Масалан, тарихий дostonларнинг классик намуналарига мансуб дастлабки асарларда, хусусан, «Тулумбий» (XV), «Шайбонийхон» (XVI), «Ойчинор» (XVI) каби тарихий дostonларда ўз прототипларига мос тушмаган эник идеаллаштириш кўзга ташланса, нисбатан сал кейинроқ даврда яратилган «Тўлганой» (XIX), «Музаффархон» (XIX), «Назар ва Оқбўтабек» (XIX) каби тарихий дostonларда эса халқ ҳаётида содир бўлган тарихий воқеалар ва далилларга бирмунча асосланиш кўзга ташланади.

XX асрнинг бошларида ва нисбатан кейинроқ даврларда яратилган тарихий дostonларда эса тарихийлик, аниқ факт ва ҳужжатийлик ўта устун туради. Масалан, инқилоб арафасидаги миллий-озодлик ҳаракатларини акс эттирувчи тарихий дostonлар («Маматкарим полвон», «Жиззах қўзғолони», «Мардикор»); бевосита инқилоб даври ва инқилобдан кейинги даврларда, аниқроғи, 20—30-йилларда бўлиб ўтган тарихий воқеалар ҳақида «Амир қочди», «Ҳасан батрак», «Қомсомолка Ойтўти», «Кооператив ўғрилари», «Очил дов» каби дostonлар; шунингдек, Улуғ Ватан уруши арафаси ва бевосита уруш даври воқеалари тасвирланган «Ҳасан

² Мирзаев Т., Саримсоқов Б. Дoston, унинг турлари ва тарихий тараққиёти//Ўзбек фольклорининг эник жанрлари. Тошкент, 1981. 17—18-бетлар.

қўл», «Нарпай қаҳрамонлари» каби тарихий дostonлар фикримизнинг ёрқин мисоли бўла олади.

Ўзбек халқ тарихий афсона ва ривоятлари ҳам тарихий фольклорнинг бошқа жанрлари каби узоқ тараққиёт босқичларини босиб ўтган жанрлардан бўлиб, уларнинг структураси, ижтимоий-эстетик функциялари узаро яқинлик касб этсалар ҳам, аммо тасвир принциплари, воқеликка муносабатлари, образлар состави ҳамда тасвирий воситалари жиҳатидан фарқланиб турадилар. Аслида тарихийлик жиҳатидан бир хил даражада турувчи бу икки жанрнинг асосий фарқи тарихий афсона сюжетининг ҳаёлий уйдирмаларга, тарихий ривоят сюжетининг эса ҳаётий уйдирмаларга асосланганлигида намоён бўлади. Уларда тарихий дoston ва қўшиқлардаги каби соф тарих акс этмайди, балки реал тарихий воқеаларнинг акс-садолари, уларнинг гоёси тарихий шахслар образлари, жой ва воқеаларнинг номлари орқали ўз ифодасини топган. Соф тарихий афсоналардаги воқеа-ҳодисалар талқинида муболаға, ҳаёлий уйдирма мавжуд бўлади. Бироқ, ана шулар назардан соқит қилиниб, тасвирланган воқеалар, уларда иштирок этган персонажлар реал тарих билан таққосланса, тарихий афсоналарнинг, умуман, реал тарих билан алоқадорлиги, яъни уларнинг халқ тарихининг муайян босқичларида рўй берганлиги ойдинлашади. Бу ўринда «Тўмарис», «Широқ», «Зарина ва Стриангия», «Искандар» ҳақидаги афсоналар туркумини эслаб ўтиш лозим. Афсона ва тарих муносабатига ёндашилганда эса, мазкур жанрнинг реал тарих билан ҳамма вақт, барча нуқталарда бир-бирларига тўла мос тушмаслигини эътибордан четда қолдирмаслик керак. Чунки афсона реал тарихнинг баёнидан иборат эмас. Унда фақат тарих элементи, мағзи мавжуд, холос. Бу элемент, бу мағиз афсонада ифодаланган гоё, персонаж ва атамаларда ифодаланади.

Тарихий ривоятларда эса мифологик образлар, ҳаёлий уйдирмалар иштирок этмайди. Ҳаётий уйдирмалар эса реал тарихий шароитда баён этилганлиги сабабли тингловчи томонидан конкрет тарих сифатида қабул қилинади. Тарихий ривоятлар халқнинг у ёки бу тарихий шахс, тарихий воқеалар ҳақидаги бадий қарашларини, унинг ана шу шахс ва воқеалар ҳақидаги баҳосини ифодалаш нуқтани назардан улкан аҳамият касб этади. Тарихий ривоятларнинг аксарият қисми турли даврлардаги тарихий асарлар саҳифаларидан кенг ўрин олган бўлса, бир қисми, асосан, халқ ривоят-

лари нисбатан кейинроқ даврларда яратилган ва оғиздан-оғизга ўтиб, халқ орасида кенг тарқалгандир. Бу ривоятларда тарихий ҳужжат эмас, орзу, мақсад ва унинг қаноти бўлмиш муболағали тасвир етакчилик қилади. Демак, бундай асарлар бизгача икки йўл — ёзма ва оғзаки усуллар орқали етиб келган. Ёзма манбаларда баён этилган ривоятларда халқ оғзаки ижодига хос хусусиятлар мавжуд бўлганлигини инobatга олиб, уларни ҳам тўла асос билан тарихий проза намуналари сифатида баҳолаш лозим, деб ҳисоблаймиз.

Маълумки, ҳар бир этник бирлик у ёки бу халқ, қавм, жамоа, қабила кабиларни ўз ичига олиши мумкин. Ана шу этник қатламларининг пайдо бўлиши ва ёмланиш тарихини эпик ҳикоя қилувчи ярим тарихий, ярим эпикавий кичик ҳажмли прозаник асарлар этнонимик ривоятлар деб юритилади. Уларнинг сюжетида тилга олинган ҳар бир этник қатламларининг ўз номи ва шу ном билан боглиқ эпик «тарихи» ҳам мавжуддир.

Кузатишлар шунини кўрсатадики, туркий, мўғул ва бошқа халқларга мансуб кўпгина қавм, уруғ, жамоа ва қабилаларнинг пайдо бўлиш тарихини изоҳловчи ривоятларнинг энг гўзал намуналари турли даврларда ёзилган бир талай тарихий асарларда ҳам учрайди. Масалан, муаллифи номаълум «Таворихи гузида — Нусратнома», Абдурахмон Таленинг «Абулфайзхон тарихи», Абул Фазл Бейҳақийнинг «Тарихи Маъсудий», Абул Ғозий Баҳодирхоннинг «Шажараи тарокима», Мирзо Абдуазим Салимийнинг «Тарихи салотини манғития», Бурхониддин Кушкекийнинг «Қатағон ва Бадахшон», Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг «Убайдуллонома», Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома», Ҳофиз Таниш Бухорийнинг «Абдуллонома», шунингдек, машҳур тарихчи Рашидиддиннинг бир талай тарихий асарлари мана шундай манбалардан саналади. Булардан ташқари, бир қатор этнотопонимик ва этнографик асарлар, шунингдек, халқ оғзаки ижоди ва классик адабиётнинг бой нодир саҳифаларида ҳам кўплаб этнонимик ривоятлар учрайдики, уларни сира кечикмасдан ёзиб олиш, тўплаш ва нашр эттириш, қолаверса, тўпланган фактик материалларни тарихий асарлардаги мавжуд фактлар билан муқоясали ўрганиш, ҳуллас, уларнинг тарихий асосларини жиддий тадқиқ қилиш зарур. Бизнинг кузатишларимиз эса шу соҳадаги илк уринишлардан бири, ҳолос.

Хулоса қилиб айтганда, ўзбек тарихий фольклорининг том маънодаги мустақил энг кўҳна жанрлари бўл-

миш тарихий дostonлар ва қўшиқлар, шунингдек, тарихий афсоналар ва ривоятлар, уларнинг ҳар бирининг ибтидоси ва эволюцияси, таснифи, поэтик ва бадиий табиатининг жиддий тадқиқ этиш халқ тарихини, унинг ўтмиш ва бугунги, келажак учун олиб борган шарафли кураш йўлини мукаммал ёритишга кенг имкониятлар беради. Бу типдаги илмий изланишлар келгусида нафақат бир миллий фольклор доирасида, балки қардош регионлар доирасида тарихий-типологияк аспектда амалга оширилиши муқаррар. Зотан, улар шаклан миллий, мазмунан социалистик маданиятимиз тарихининг тарихий асосларини, таркиб топиш тарихининг табиий илдизларини ёритишда белгиловчи роль ўйнайди.

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
I боб. Ижтимоий-тарихий воқеа-ҳодисаларнинг бадиий инъикоси.	9
Халқ эпосининг тарихийлиги ва тарихий эпос масаласи	9
Тарихий дostonларнинг таснифи ва эволюцияси	15
Қадимги сак-массагетлар тарихи ақс этган дostonлар	18
Қадимги туркий халқлар тарихига доир дostonлар	25
Ўзбек халқ тарихий дostonларининг классик намуналари	55
XX аср воқеалари ақс этган реалистик тарихий дostonлар	92
II боб. Ривоят ва ижтимоий-тарихий ҳаёт	171
Ривоят ва афсона жанрларининг ижтимоий-тарихий воқеликка муносабати	171
Ўзбек халқ ривоятларининг тематик таснифи	179
Этнонимик ривоятлар	180
Тарихий ривоятлар	198
Хулосалар	226

Умурзак Жуманазаров

УЗБЕКСКИЙ ФОЛЬКЛОР И ИСТОРИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

На узбекском языке
Ташкент, «Фан»

Ўзбекистон ССЖ ФА «Ҳурмат белгиси» орденли А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтининг Илмий кенгаши ҳамда ЎзССЖ ФА Тарих, тилишунослик ва адабиётшунослик бўлими томонидан нашрга тасдиқланган

Муҳаррир *Л. Эркинова*
Мусаввир *Г. Акорбоева*
Техмуҳаррир *Н. Абдурахмонова*
Мусаҳҳиҳ *О. Абдуллаева*

ИБ № 5646

Тарихига берилди 08.02.91. Босишга рухсат этилди 26.03.91. Формати 84x103^{1/2} мм. Босмахона қоғози, № 1. Адабий гарнитур. Юқори босма. Шартли босма т. 12,18. Ҳисоб нашриёт т. 12,0. 2000 нуска. Буюртма 37. Баҳоси 2 с. 70 т.

ЎзССЖ «Фан» нашриёти: 700047. Тошкент. Гоголь кўчаси, 70.
ЎзССЖ «Фан» нашриётининг босмахонаси: 700170. Тошкент, М. Горький шоҳ кўчаси 79.